

М. МЕЪДИЗАДЭ, М. МУРАДХАНОВ
Т. ЭФЭНДИЕВ, И. ВЭЛИХАНЛЫ

[А Г Л И В]

ПЕДАГОГИКА

I

В. И. ЛЕНИН АДЛЫНА АПИ-НИН НЭШРИЯТЫ
БАКЫ • 1956

АЗƏРБАЙЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЙИ

В. И. ЛЕНИН адына АЗƏРБАЙЧАН ДƏВЛƏТ ПЕДАГОЖИ
ИНСТИТУТУ

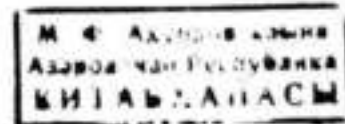
М. МƏДИЗАДƏ, М. МУРАДХАНОВ,
Т. ƏФƏНДИЕВ, И. ВƏЛИХАНЛЫ

ПЕДАГОЖИКА

I hissə

ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТЛАРЫН ТƏЛƏБƏЛƏРИ ҮЧҮН
ТƏДРИС ВƏСАИТИ

*Азərbaycan ССР Маариф Назирлийи
тərəфиндән тасдиғ эдилмишдир*

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НƏШРИЯТЫ
Бақы — 1958

ПЕДАГОГИКАНЫҢ ҮМУМИ ЭСАСЛАРЫ

I

В. И. Ленин адына Азербайжан Дөвләт Педагожи Институ-
туун педагогика вә психологика кафедрасы үзвләри тәрәфин-
дән педагожи институт тәләбәләри үчүн тәдрияс вәсант кими
һазырланмыш «Педагогика» китабы 2 һиссадән ибарәтдир:
I һиссадә «Педагогиканын үмуми эсаслары» вә «Тә'лим азе-
рийяси»; II һиссадә исе «Тәрбия нәзәрийяси» вә «Мәктәбшү-
наслыг» мәсәләләри ишыгландырылдыр.

I һиссадә дәрч эдилән I, III, V, VII, VIII вә X фәсилләри пе-
дагожи эмләр доктору, профессор М. Мейдизадә, VI вә IX
фәсилләри педагожи эмләр намизәди, досент М. Мурадханов,
II вә IV фәсилләри педагожи эмләр намизәди, досент Т. Әфән-
диев, XI фәсли исе педагожи эмләр намизәди И. Вәлиханлы
язмышдыр.

Вәсант изаркән мұаллифләр педагожи институтлар үчүн
тәсдиг эдилмиш «Педагогика» програмыны эсас көтүрмүш, пе-
дагогика курсу үзрә охуудлары мұһазирәләрин мәтилләриндән
вә рус дилиндә нәшр эдилмиш «Педагогика» дәрсликләриндән
истифадә этмишләр. Мұһарибадән сонрақы динч гуручулуғ
дәврүндә Азербайжан дилиндә педагогика үзрә нәшр эдилән
илк вәсант олдуғундан, бу китабын, әһтинал ки, мүййән нөг-
санлары вардыр. Она көрә да көзә чарпан хәтә вә нөгсанлары
В. И. Ленин адына Азербайжан Дөвләт Педагожи Институ-
тун педагогика вә психологика кафедрасына (Бақы шәһәри,
Шаумян күчәси, 39) измалары охучулардан хәһиш олуғур.

Мұаллифләр.

I ФӘСИЛ

ПЕДАГОГИКАНЫҢ МӨВЗУУ ВӘ ҮСУЛУ

1. ПЕДАГОГИКАНЫҢ МӨВЗУУ

Һәр бир элми мөвзуу вардыр. Педагогиканын мөвзууу
кәч нәслин тәрбийяси тәшкил эдир. Она көрә дә чох заман—
педагогика ушағларын тәрбийяси һағгында бир элмдир—де-
йирләр. Тәрбийянин үмуми вәзифәси, йә'ни кәч нәслин үмумий-
йәтлә етишдирилмәси нөгтей-нәзәриндән бу тә'риф чох мүх-
тәсәр олса да, ялыш дейилдир. Лакин тәрбийянин конкрет
мәсәд вә вәзифәләри, синфи вә тарихи сәчийяси нөгтейн-нә-
зәриндән, бу тә'риф чох үмуми вә геҗри-мүййәндир.

Совет педагогикасына долғун тә'риф вермәк үчүн педагоги-
канын мөвзуу олан тәрбийянин нечә бир һадисә олдуғуну, онун
чәмийәтдәки ролуну, синфи-тарихи маһийәтини айдынлашдыр-
мағ лазымдыр.

Тәрбийянин ролу. Кәч нәслин тәрбийяси ичтиман бир вәзифә-
дир. Тәрбийя чәмийәтдә анчағ инсан һәяты-
на мәхсус олан бир ичтиман һадисәдир; һейванлар аләминә анд
дейилдир, чүнки, «һейван үчүн онун башғасына олан мүнәсибә-
ти-бир мүнәсибәт оларағ, мөвчуд дейилдир».¹

Чәмийәтин яшамасы вә инкишафы үчүн тәрбийя дә әмәк
кими, зәрури бир фәалийәтдир. Мә'лумдур ки, чәмийәтин
яшамасынын вә инкишафынын эсасынм мадди не'мәтләр истеһ-
салы тәшкил эдир. Яшамағ үчүн инсан ейир, ичир, кейинир,
бина тикиб далдаланыр. Бу чүр мадди не'мәтләр истеһсалы
үчүн инсана истеһсал аләтләри вә бу аләтләрдән истифадә этмәк
бачарығы лазымдыр. Мадди һәят не'мәтләринин истеһсалы
просесиндә чәмийәтдә мүййән тәчрүбә әмәлә кәдир. Чәмий-
йәтин инкишафы үчүн бу тәчрүбәнин кәч нәслә верилмәси ла-
зымдыр. Яшы һәсл топламыш олдуғу тәчрүбәни кәч нәслә
вермәклә ону ичтиман һәята һазырлайыр ки, бу фәалийәт—

¹ К. Маркс вә Ф. Энгелс, Әсарләр, ч. IV, сәһ. 21.

тәрбийә саһәсидир. К. Маркс языр ки, «Инсанның үмүми тәбиятигә лазыми истигамәт верилмәклә онун мүйәйән эмәк саһәсиндә мәһарәт вә тәчрүбә алда этмәси үчүн, инкишаф этмиш, һәм дә спецификлик кәсб этмиш бир иш гүввәсинә малик олмасы үчүн она мүйәйән тәһсил вә я тәрбийә верилмәлидир...»¹

Тәрбийәнин чәмийәтдә мүйүм ролу, һәр шейдән әввәл, тәп-ланмыш вә үмүмләшдирилмиш эмәк тәчрүбәләрини кәчч нәслә вермәклә ону эмәк фәәлийәтинә, истеһсал этмәк фәәлийәтинә һазырламагда ифада олуур. Ләкин тәрбийәнин ролу бунунла мәһдудлашдырылыб галмыр. Истеһсал мүнәсибәтләри әсасында чәмийәтдә идеоложи, сияси, әхлаги вә с. мұхталиф вә мүрәккәб формаларда ичтимаи мүнәсибәтләр системи етишир вә инкишаф эдир. Мүрәккәб ичтимаи һәят системиндә яшаан кәчч нәсл мүйәйән идеялары, сияси вә әхлаги көрүшләри вә с. мәнимсәмәли олуур; бу вәзифәнин дә еринә етирилмәси тәрбийә фәәлийәтинә даһилдир.

Кәчч нәслин эмәк фәәлийәтинә һазырлашдырылмасы, онун сияси, әхлаги вә с. көрүшләрлә сәләһәндирләмәси процесиндә онда мүйәйән физики вә зәһни гәбиллийәтләрини етишдирилиб инкишаф этдирилмәси дә тәрбийә фәәлийәтинә даһилдир.

Чәмийәттин инкишафында тәрбийә фәәлийәтинин зәрурилийи һәм дә инсан өвладынын чох ачыз мәхлуғ кими доғулмасы илә изаһ эдилир. Мә'лумдур ки, ушағ доғуланда тамамилә ачыз, мүстәгил яшамаға гәбил олмаян бир мәхлуғ олуур вә анчағ 16—18 ил әрзиндә етишиб гүввәләнир, лазыми тәчрүбә кәсб эдиб еткиләнир. Бу мүддәтдә ушағ валидейни вә я башға яшлы адам тәрәфиндән бәсләниб етишдирилмәзсә, тәрбийә олунуб лазыми тәчрүбә кәсб этмәзсә, тез бир заманда мәһв олар вә инсан өз нәслини артырыб инкишаф этдирә билмәз. Демәк инсан нәслинин артыб инкишаф этмәси үчүн дә тәрбийә вәчибдир.

Бүтүн булар чәмийәттин инкишафында тәрбийәнин гауна-уйғун зәрури бир тәләб олдуғуну көстәрир.

Тәрбийәнин мәншәи чәмийәтдә әмәйин мейдана чыхмасы илә бағлыдыр. В. И. Ленинни ичтимаи бир һадисәдир. Әлбәттә, бу, тәрбийә-дәдийн кими, тәрбийә дә эмәк кими әбәди олан киң бүтүн ичтимаи инкишаф дөврләриндә дәйишмәз олдуғу, әйни мәгсәд вә мазмун дашымасы демәк дейилдир. Әксинә, әбәди ичтимаи һадисә олан тәрбийә инсан чәмийәти гурулан күндән э'тибарән мейдана чыхмыш вә ичтимаи гурулушлар дәйишдикчә, өз мәгсәд вә вәзифәләрини, мазмун вә шәкилләрини, сәчһийә вә үсулларыны, фәсиләсиз оларағ әсәслә бир сурәтдә дәйишдирилмишдир.

Тәрбийә чәмийәтдә үсттурум һадисәси олдуғуна көрә бәшәрийәт тарихиндә онун инкишафы айры-айры ичтимаи дөвүрләрдә һаким олан истеһсал вә ичтимаи мүнәсибәтләрдән әсылы

олмуш, сияси, дини вә әхлаги көрүшләрин инкишафына бағлы олмушдур.

Ибтидан-ичма гурулушунда синифләр олмадығындан, о заман бүтүн ушағларә бир чүр вә әйни гайдада, бә-рәбәрлик әсасында тәрбийә верилрди. Ләкин оғланларла ғызларын тәрбийәсиндә бир гәдәр фәрг вар иди ки, бу да әмәйин чинси аламәтләрә көрә бәлүмәсинин нәтичәси иди. Мәсәлән, оғланларә даһа чох ов этмәк өйрәдиллийи һалда, ғызларә мәнзилдә вә я мәнзил янында йүнкүл ишләрлә мәшғул олмағ бачарығы верилрди. Бу чәмийәтдә хүсуси тәрбийә мүәссисәси олмамышдыр. Ушағ әрхән яшлардан гәбиләнин әмәйинә гошулуур вә даһа чох яшлылары тәглид этмәк, иш көрмәк процесиндә инкишаф эдир, тәчрүбә газанырды. Ләкин тәрбийә һалә о заманларда да кортабин бир процес дейил, мүтәшәккил бир ичтимаи фәәлийәт оларағ мазмунуну кетдикчә зәккинләшдирилди. Ушағларын тәрбийәсилә хүсусән, гочалар мәшғул олурудулар.

Синфи чәмийәт ярандығдан сонра тәрбийәнин сәчһийәси әсәслә бир сурәтдә дәйишир. Синифләрин әмәлә кәлмәси илә һаким синифләр өз өвладлары үчүн даһа әлвәришли тәрбийә шәрәити яратмағ мәгсәдилә хүсуси тәрбийә мүәссисәләри—мәктәпләр тәшкил этмиш, тәрбийә илә мәшғул олан хүсуси шәхсләрин рәһбәрлийи алтында өз өвладларыны тәрбийә этмишләр.

Тарих бою бүтүн синфи чәмийәтләрдә һаким синифләр өз тәрбийә системләрини яратмыш, тәшкил этдикләри тәрбийә мүәссисәләрини өз синфи-сияси вә иттиһад-һәрби мәгсәдләринә табе этмишләр. Мәһкум синифләри итаәт алтында сахламағ вә онлары истисмар этмәк үчүн тәрбийә һаким синифләрин алиндә чох мүйүм бир вәсикә, кәскин бир сәләһ олмушдур. Гулдарлығ, феодализм вә капитализм чәмийәтләриндә тәрбийәнин вә тәрбийә мүәссисәләринин ролу вә әһәмиәти бу дедикләримизи ачығ көстәрир.

Гәдим гулдарлығ дөврүндә мүтәшәккил тәрбийә мәһз гул сәһибини ушағларына верилр, дөвләт тәрәфиндән ачылан тәрбийә мүәссисәләринә ялынз гулдарларын ушағлары гәбул эдилрди, дөвләт хәрчинә ялынз онлар тәрбийә олунурду. Гулларын, зәһмәткеш әһалинин ушағлары исә мәктәбдән мәһрум эдилрди, онлар анчағ эмәк процесиндә, ата-аналарынын көрдүкләри ишә көмәк эдә-эдә етишир, инкишаф эдирдиләр.

Мәсәлән, Гәдим Юнаныстағда Спарта дөвләти гул сәһибләрини ушағларыны һәрби һакимийәтә һазырламағ үчүн хүсуси мәктәпләр ачмышды. Бу мәктәпләрдә һәмин ушағларә дөвләтә сәдағәт вә шәртсиз итаәт этмәк, дүшмәнлә дөйүшмәк вә гәлиб кәлә билмәк, гуларә гаршы амансыз олмағ руһунда тәрбийә верилрди. Кәччләри һәрби дүшәркәләрдә вә хүсуси мәктәпләрдә дөйүшмәйә алышдырыр, онларын физики гүввәләрини инкишафына айрыча фикир верилрди.

¹ К. Маркс, Капитал, ч. I, Баку, Азәрнешр, 1949, сәһ. 124.

Афинада гулдарлар өз ушагларына хүсуси мэкътэлрде савад вэ һесабы өйрэдир, кимнастик һэрэкэтлэрлэ тэмрин эдир, бодни тәрбийә верирдиләр. Онлар ушагларыны бу тәрбийә мүәссисаләринә өз гулларынын мүшайәтилә көндәрирдиләр. О заман белә гуллары «педагог»—ушаг өтүрән дейирдиләр ки, «педагогика» сөзүнүн мәншән дә бу сөздүн көтүрүлмүшдүр.

Беләликлә, гәдим гулдарлыг чәмийәтиндә гулдар синфинин алиндә олан тәрбийә системи вэ тәрбийә очаглары бу синфи һакимийәти мөһкәмләтмәйә, мәзлумлары залымлары табе этмәйә йөнәлдилмишди.

Феодализм чәмийәтиндә ики ени синиф баш верир—феодал вэ кәндлиләр. Бунунла алағәдар оларак тәрбийәнин дә мөгсәди гәдим гулдарлыг чәмийәтинә нисбәтән дәйишир. Башга феодалларла верушмаг, һәмчинин рәйәти итаәт алынды сахламаг үчүн феодаллар өз өвладларындан чәнкәвәрләр, пәһливанлар һазырламага чалышырларды. О заманлар чәмийәтин һаятында чох бөйүк рол ойнаян руһаниләр килсә вэ я мәсчидләр вәситәсилә күтләр арасында дини, мөвһуматы йамага чан атыр вэ бу йолла күтләр феодала итаәт этмәк руһунда тәрбийә эдирдиләр. Беләликлә, бир тәрәфдән, сарайлар нәздиндә феодал вэ әйяи ушагларына һәрби-физики тәрбийә верирдиләр, о бири тәрәфдән исә күтләр арасында дини тәблиг этмәк үчүн килсә-мәсчид мектепләри вэ мәдрәсәләр вәситәсилә руһаниләр һазырлайырдылар. Зәһмәткеш әһалинин, кәндлиләрин ушаглары исә мектепләрдән мәрһум идиләр, онлар өз ата-аналарынын күндәлик әмәк процесиндә тәрбийә алыр, мұвафиг һаят тәчрүбәси кәсб эдирдиләр.

Капитализм чәмийәтиндә ени синифләр—буржуа вэ фәһлә синифләри әмәлә кәлир. Чәмийәтдә һаким олан буржуа синфи тәрбийә системи гаршысында, бир тәрәфдән, капиталист истеһсалына башчылыг этмәйә, фәһләләри итаәтдә сахламага вэ буржуа дөвләт органларыны идарә этмәйә яраи шәхсләр, о бири тәрәфдән, ени техника әсасында гурулан истеһсалатда физики әмәклә чалышмагы вэ капиталистләра чохлу газанч кәтирмәйи бачаран адамлар етишдирмәк вәзифәси гоюр. Бу вәзифәләри еринә етирмәк үчүн буржуа дөвләтләриндә, әсас әтибарилә, ики чүр тәрбийә мүәссисәси ярадылар. Онлардан бири һаким синифләрин, дикәри исә мәрһум синифләрин ушагларына тәрбийә вермәк вәзифәсини дашыыр.

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, чәмийәтин тарихиндә тәрбийә вэ онун мөгсәди ичтимаи гурулушлардан асылы оларак дәйишмишди. Бу мисаллар һәм дә синифли чәмийәтдә тәрбийәнин синфи сәчийә дашыдыгыны көстәрир. Лакин буржуа педагоглары бу һәнгәти даныр, буржуа чәмийәтиндә тәрбийә мүәссисаләринин әһалинин бүтүн төбәгәләри мәнәфенә хидмәт этдишини исбат этмәйә чалышырлар. Марксизм-ленинизм бәниләри бу чүр буржуа яланларыны ифша эдәрәк көстәрмишләр

ки, тәрбийә синифли чәмийәтләрдә һәмшә синфи олмуш, һаким синифләрин мәнәфенә хидмәт этмишди.

Марксизм-ленинизм өйрәдир ки, синифли чәмийәтләрдә һаким синфин фикирләри һаким фикирләр оларак яшайыр; йә'ни чәмийәтин мадди гүввәләринә саһиб олан синиф әйни заманда о чәмийәтин мәнәви гүввәләрини дә алиндә сахлайыр. Тәрбийә вэ тәрбийә мүәссисаләри мәнәви истеһсал вәситләри олдуларындан һәмшә һаким синфин идарәси алынды олмуш, онлардан һаким синиф мұбаризә вэ истисмар алаги кими истифәлә этмишди.

Буржуазия тәрбийәнин синифлинин онунла пәрдаләмәйә чәһд эдирди ки, куя капиталист өлкәләриндә йохсул синифләрин дә ушаглары охуюр, мектебдән мәрһум эдилмир. Белә бир риякарлыгы ифша эдәрәк Ф. Энкелс языр ки, «Әкәр буржуазия фәһлә балаларына ялынз өзүнүн ләзим билдйи гәдәр яшамаг имканы верирсә, онлары ялынз өзүнүн мәнәфи тәләб эдән гәдәр тәһсил вердйинә дә әсла тәәччүб эдилмәмәлидир»¹.

Сосјализм чәмийәтиндә тәрбийәнин вәзифәси көкүндән дәйишир. Гейд этмәлилик ки, тәрбийәнин синифсиз чәмийәтдә дәйишиб ени сәчийә кәсб этмәси тәкамүл йолу илә дейид, сосјалист ингилабы йолу илә баша кәлир. Бөйүк Октябр Сосјалист ингилабы нәтичәсиндә вәтәнимиздә һакимийәти әлә алаи фәһлә синфи буржуа вэ мүлкәдар синфинин истисмарына сон гойду. истеһсал алаг вә вәситәләри үзәриндә хүсуси мүлкийәти ләғв этди. Өлкәнимиздә ичтимаи мұнасибәтләр дәйишди. Белә вәзйәтдә үстгурума анд олан көһнә тәрбийә системи дә дәйишмәйә билмәзди. Ингилаб нәтичәсиндә өлкәнимиздә буржуа тәрбийә системи вэ тәрбийә мүәссисаләри ләғв эдилди, ингилаба гәдәр һөкмранлыг эдән синифләрин тәрбийә үзәриндәки тә'сирләри арадан көтүрүлдү вэ ени тәрбийә системи тәтбиг эдилмәйә башлады.

Совет дөвләти канч нәслии тәрбийәси вә әсас тәрбийә очагы олан мектеб гаршысында ени мөгсәд вэ вәзифәләр гойду. Сов. ИКП програмында бу барәдә дейилр: Коммунист партиясы «...мектеби буржуазиянын синфи һөкмранлыгы алагиндән чәмийәтин синифләрә бөлүмәсини тамамилә мәнв этмәк алагино, чәмийәтин коммунистчәсинә енидән гурулмасы алагино чевирмәк үчүн 1917-чи ил Октябр ингилабындан әтибарән башланмыш олан иши ахыра чатдырмагы өз гаршысына вәзифә гоюр»².

Коммунист тәрбийәси гаршысында гоюлан ени мөгсәд вэ вәзифәләр буржуа тәрбийәсинин мөгсәд вэ вәзифәләринә дабандабана зиддир. Буржуа тәрбийә системи чәмийәтин синифләрә бөлүмәсинә, һаким синфин мәнәфенә хидмәт этдиги һал-

¹ К. Маркс вэ Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. III, сәһ. 402.

² Сов. ИКП гурултайлары, конфранслары вэ МК пленумларынын гәтизмә вэ гәрәрләри, I һиссә, Азәрбајшр 1954, сәһ. 463.

да, совет тәрбияе системи чәмийәтнин коммунизм әсаслары үзрә енидән гурулмасына, бүтүн зәһмәткеш халгын мәнәфеинә хидмәт эдир. Буржуа тәрбияе системи истисмарчы синиф үчүн итаәткар нөкәрләр етишдирмәйн өзүнә мәгсәд гойдугу һалда, совет мәктәби коммунизм гуруб баша чатдыра биләчәк бир нәсл етишдирмәйн, коммунизм чәмийәтнин һәртәрәфли инкишаф әтмиш үзвләрини һазырламағы өзүнә мәгсәд гояр.

Коммунист тәрбияе синифиз сәосализм чәмийәтнин об'ектив тәләбләрнә вә ушагларын инкишафына даир ганунауйгунлуларла шәртләнир. Коммунист тәрбияе сәосализм чәмийәтнин об'ектив тәләбләриндән одмагла бәрәбәр, әйни заманда коммунист чәмийәти гуручулуғунун әсас шәртләриндән бири-дир. Совет тәрбияе системи дүняда ән демократик вә ән габагчыл тәрбияе системидир. чүнки, о, ән прогрессив чәмийәт олан коммунизм чәмийәтнин гуручуларыны һазырлайыр, үмумхалг мәгсәдинә хидмәт эдир.

Тәрбияеини маһийәти

Юхарыдакы изаһатдан мә'лум олду ки, тәрбияе кәнч нәсли ичтимаи һәятин мүхтәлиф саһәләриндә иштирак әтмәйә һазырлайыр.

Тәрбияе просесиндә ики тәрәф иштирак эдир: тәрбияечи вә тәрбияе олуан ушаглар. Тәрбияечи тәрбияе олуан ушагларын ичтимаи һәята һазырламағ мәгсәдилә онларә тәсир эдир вә я тәсирәдичи шәраит ярадыр; тәрбияе олуан ушаг да бу просесдә пассив галмыр, о фәалийәт кәстәрир. Нәтичәдә ушагларын физики вә зәһни габилыйәтләри инкишаф эдир, онлар билик, бачарығ вә вәрдишләрлә сәлаһланырлар, онларда мүәййән дүня көрүшү әмәлә кәлир, әхлағи кейфийәтләр яраныр вә инкишаф эдир.

Беләликлә, тәрбиядә әсас мәсәлә тәрбиячинин тә'сир әтмәси, бу тә'сирнә тәшкил әтмәси вә ярадылмыш әлверишли шәраитдә ушагын өзүнүн фәалийәт кәстәрмәси просесиндә онун ени кейфийәтләр кәсб әтмәси, инкишаф әтмәсидир.

Педагожи тә'сир я билаваситә тәрбиячинин өзүнүн шәхси тә'сирнә кими, я да шакирднә фәалийәт кәстәрдиин мүһити (синиф ишини, синифдән кәнар ишләрнә, мәктәб вә аилә һәятини вә с.) тәшкил әтмәси вә бу мүһитин вәситәсилә тә'сир әтмәсә шәклиндә ифадә олуна биләр. Бир чох һалларда педагог шакирдә билаваситә дейил, ушаг коллективнә вәситәсилә тә'сир эдир; ушаг коллектив ичәрисиндә фәалийәт кәстәрмәклә ени кейфийәтләр кәсб эдир. Һәр ики һалда тәрбиячинин рәһбәрлийн һәлләдичидир.

Тәрбияе просесиндә ушаға эдилән тә'сирнә мәгсәдәуйгунлуғу вә планла апарылмасы да тәрбиячинин маһийәтинә дахил олан әләмәтдир. Совет ичтимаи шәраитиндә бу мәгсәдәуйгунлуғу мәһз кәнч нәсли һәртәрәфли инкишаф әтмиш коммунизм гуручусу кими етишдирмәкдә ифадә олунар. Планлылығ вә мүтәшәккилик исә педагожи тә'сирнә ардычыл вә мүнтәзәм тәшкил әтмәк, ушағ үзәринә эдилән бүтүн тә'сирләрнә (мәктәб, мәктәб-

дән кәнар, аилә вә с.) нәзәрдә тутмағ, онларә әсас мәгсәдә доғру йәнәлтмәкдә ифадә олунар.

Бу әсас әләмәтләри нәзәрдә тутарағ совет шәраитиндә тәрбияе кәнши мә'нада, ашағыдакы тә'рифнә вермәк олар: *коммунист тәрбияеи ушагларын физики вә зәһни габилыйәтләрини мәгсәдә йәнәлтмиш, планлы вә мүтәшәккил бир сурәтдә инкишаф әтдирмәк, онларә билик, бачарығ вә вәрдишләрлә сәлаһландырмағ, онларда әлми-материалист дүнякөрүшү тәшәккүл әтдирмәк вә коммунист әхлағи сифәтләрини етишдирмәкдән ибарәтдир.*

Тәрбияе ушагларын фәрди вә коллектив бир сурәтдә тәшкил эдилән мүхтәлиф фәалийәтләри просесиндә тәрбиячиләрнә рәһбәрлийн алтына һәята кечирилир.

Тәрбияе сөзү, коммунист тәрбияеи кими, кәнши мәфһум ифадә әтдиин кими, мәһдуд мә'нада да ишләнир. Мәһдуд мә'нада тәрбияе мүхтәлиф әхлағи, физики вә зәһни кейфийәтләрин инкишаф әтдирилмәсини ифадә эдир. Мәсәлән, ирадә тәрбияеи, интизам тәрбияеи, бәдән тәрбияеи, бәдни тәрбияеи дәндәкә тәрбияе сөзүнүн мәһдуд мә'насы нәзәрдә тутулур.

Тәрбияе мәфһумундан башға педагогикада «тәһсил» вә «тә'лим» мәфһумлары да ишләнир. *Тәһсил—шакирдләрин әлми вә технику биликләр системинә вә бунларла әлағәдар олан зәһни, әмәли бачарығ вә вәрдишләр системинә ййәләнмәси, бу биликләр әсасында онларда дүнякөрүшүнүн тәшәккүл әтмәси, коммунизм чәмийәти мәнәфеинә хидмәт әтмәк сә'йисинә етишмәсиндән ибарәтдир.* Көрүндүйү үзрә кәнши мә'нада, коммунист тәрбияеи мәфһуму тәһсил мәфһумуну да әһәтә эдир.

Тәһсил әсас әтибарилә тә'лим вәситәсилә әлдә эдилир. Юхары яшларда өз-өзүнә тәһсилә артырмағ да явилмышдыр.

Тә'лим просесиндә ики гүввә фәалийәт кәстәрир: мүәллим өйрәдир, шакирдләр өйрәнирләр.

Тә'лим мүәллимин рәһбәрлийи алтында мәгсәдә йәнәлдилмиш, планлы вә мүтәшәккил бир сурәтдә тәһсил алмағ просесидир ки, бу просесдә шакирдләрә биликләр систематик шәрһ эдилир, иш гайдадар кәстәрилир, онларын билик, бачарығ вә вәрдишләри шуурлу вә мөһкәм мәнимсәмәси, идрак габилыйәтләринин инкишаф әтдирилмәси мәгсәдилә фәалийәтләри тәшкил олунар.

Кәнч нәслин тәрбияе вә тә'лими аиләдә, мәктәбдә, мүхтәлиф мәктәбдәнкәнар тәрбияе мүәссисәләриндә, ушағ вә кәнчләр тәшкилатларында һәята кечирилир. Совет мәктәби кәнч нәслин коммунист тәрбияеиндә әсас һалға тәшкил эдир.

Тәрбияеини ролу вә маһийәти илә таныш Совет педагогикасини вәзифәләри. олдуғдан сонра совет педагогикасына тә'риф вермәк вә онун вәзифәләрини айдынашдырмағ олар. Мөвзуу кәнч нәслин коммунист тәрбияеиндән ибарәт олан совет педагогикасына ашағыдакы тә'риф верилир: *совет педагогикасы кәнч нәслин коммунист тәрбияеи, тәһсил*

ва тәлимнин мәгсәд вә вәзифәләри, мәзмун вә вәситгәләри, форма вә үсуллары һаггында әлмдир.

Кәч нәслә коммунист тәрбийәси вермәк мәгсәдинә хидмәт әдән совет педагогикасынын вәзифәләри бөйүкдүр.

Совет педагогикасынын вәзифәси, коммунист тәрбийәсинин мәгсәдилә әләгәдар олараг, онун мәзмунуну диггәтлә өйрәнмәк, кәч нәсли физики вә зейни инкишаф хүсусийәтләрини айдынлашдырмаг, коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә мәзмунуна вә әләчә дә кәч нәслин иш хүсусийәтләринә уйгун олараг тәлим-тәрбийә ишләринин вәситә вә үсулларыны мүйәйянләшдирмәкдән ибарәтдир. Педагогика тәрбийә мүүәссисәләринин иш-ни, ушагларын фәрди вә коллектив фәалийәтләрини, тәрбийәчиләрин вә биринчи нөвбәдә мүүәллимләрин фәалийәтинин өйрәнмәйи өзүнә вәзифә гоюр. Белә бир әлми һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг мүүәммәл өйрәнмәдән һазырлыглы мүүәллим олмаг мүүмкүн дейилдир.

2. СОВЕТ ПЕДАГОГИКА ЭЛМИНИН ФӘЛСӘФИ ӘСАСЛАРЫ

Педагожи нәзәрийәләр һалә гәдим дөврдән яранмага башламышдыр. Бүтүн тарих бою бу педагожи нәзәрийәләр фәлсәфи көрүшләрлә сых сурәтдә бағлы олмуш, чох заман философлар тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Тарихдә әмәлә кәләч вә инкишаф әдән мүүхтәлиф тәрбийә системләри илә әләгәдар олараг ярадылмыш педагожи нәзәрийәләр бу вә я башга фәлсәфи чәрәянин тәсири алтында олмуш, бу вә я башга фәлсәфәйә, зәманәсинин я габагчыл вә я мүүртәчә фәлсәфәсинә истинад әтмиш, өз мүддәаларыны фәлсәфи һөкмләрлә әсәсләндирмага чалышмышдыр. Она көрә дә фәлсәфә, һәр бир әлмдә олдуғу ки-ми, педагогиканын да методоложи әсасыны тәшкил әдир.

Совет педагогикасынын методоложи әсасыны марксизм-ленинизм фәлсәфәси тәшкил әдир. Бу о демәкдир ки, совет педагожи әлми диалектик-материализм фәлсәфәсинин ирәли сүрүлү-йү әсаслары рәһбәр тутур вә онларә истинад әдир.

Педагогика ичтиман әлмдир. Ичтиман әлмләрин фәлсәфи әсасыны илә диалектик-материализмин мүддәаларыны ичтиман һәятын өйрәнилмәсинә тәтбиг әдән тарихи-материализм тәшкил әдир. Буна көрә дә совет педагогикасы коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләрини, вәситә вә үсулларыны өйрәнәркән Коммунист партиясынын дүнякөрүшүнү тәшкил әдән диалектик вә тарихи материализмә истинад әдир. Буну бир нечә мисал үзәриндә вә даһа айдын олмаг үчүн, буржуа педагожи әлминин фәлсәфи әсаслары илә мүүгайисәли бир тәрздә изәһ әдәк.

Совет педагожи әлми марксизм-ленинизмә әсәсләнараг ис-бат әдир ки, тәрбийә истәр мәгсәд вә вәзифәси әтибарилә, истәрсә дә мәзмун вә үсуллары әтибарилә инсан чәмийәти тарихиндә сабит галмамыш, арасы кәсилмәдән дәйишмиш, ени-

ләшмиш вә инкишаф әтмишдир. Совет педагожи әлми, бу инкишафы буржуа идеалист педагожи әлминин изәһ әтдийн ки-ми тәсәдүфи һадисәләрин тәсириндән, тәк-тәк мәшһур педагогларын фәалийәтиндән асылы көрмүр. Совет педагогикасы тарихдә яшамыш мәшһур педагогларын фәалийәтләринә, онларын яратмыш олдуғлары педагожи нәзәрийәләрә бөйүк гиймәт вермәклә бәрәбәр, тәрбийәнин инкишафыны, чәмийәткә диалектик әсәдә инкишаф йоллары илә бағлайыр, онун гануна-уйгун шәкилдә инкишаф әтдийини исбат әдир.

Чәмийәтин инкишафында мөһсулдар гүвәләрин инкишафы, ичтиман вә сияси мүүәсибәтләр, дини, әхлағи вә с. көрүшләрлә әләгәдар олан ени тәләбләр ени тәрбийә системләринин баш вермәси вә инкишафыны зәрури әтмишдир ки, бу да дөврүн ени тәрбийә тәләбләринин едәмәйә чалышан мәшһур педагогларын педагожи нәзәрийәләриндә ифадә олунмушдур.

Идеализм вә метафизикая әсәсләнан буржуа педагогикасынын әксинә олараг, совет педагогикасы диалектик-материализмә әсәсләнараг ичтиман һәятдә тәрбийәнин исләһат тәдбирләри йолу илә дейил, зиддийәтләрин мүүбаризәси йолу илә инкишаф әтдийини сүбүт әдир. Тәдгигат материаллары көстәрир ки, көһнә тәрбийә системләри илә ени тәрбийә системләри арасында кәдән мүүбаризә, мүүхтәлиф синифләрин мәнәфеини әкс әтдирән мүүхтәлиф мәктәб системләри арасындакы мүүбаризә вә тәлим-тәрбийә ишиндәки бу зиддийәтләр мүүбаризәси тәрбийәнин инкишафы әсасында дуран дахили һәрәкәт гүвәсини тәшкил әдир. Буржуа мәктәб системинин орта әслрәрдәки схоластик мәктәбләрә гаршы, буржуа тәрбийә нәзәрийәләринин феода-л тәрбийә фикирләринә гаршы мүүбаризәси, пролетар тәрбийә нәзәрийәсинин буржуа тәрбийә нәзәрийәләринә гаршы мүүбаризәси дедикләримизә мисалдыр.

Тәрбийәнин инкишафынын әсасыны тәшкил әдән бу ганун сосяализм чәмийәтиндә дә өз гүвәсини итирмир. Совет тәрбийә системи көһнә тәрбийә системинин галығлары илә кәскин мүүбаризәдә инкишаф әтмишдир. Бунула янашы олараг, тәрбийә һәм дә чәмийәтимизин инкишаф мәрһәләләри тәләбләринә Коммунист партиясы вә Совет дәвләтинин сиясәтинә әсәсэн арасы кәсилмәдән тәкмилләшир, ирәлийә доғру кедир, өзүнү доғрултмаян вә я дөврүнү кечмиш гайдалары йох әтмәк, нөгсанлары чидди сурәтдә тәнгид әтмәк йолу илә инкишаф әдир.

Тәрбийәни чәмийәтдә башга һадисәләрдән тәчрид әдл-миш, өз башына бир һадисә һесаб әдән метафизик буржуа педагогикасынын әксинә олараг, совет педагогикасы диалектик материализмә истинад әтмәклә, тәрбийә һадисәләрини башга ичтиман һадисәләрлә (сияси, итгисәди, мәдәни һадисәләрлә) бағлы бир шәкилдә өйрәнир. Тәрбийә һадисәрини анчаг онлары шәртләндирән ичтиман һадисәләр зәминидә һәртәрәfli өйрәнилә биләр. Мәсәлән, бу вә я дикәр әхлағи кейфийәт шакирдләрә о заман яхшы ашылана биләр ки, бу, шакирдләрин

аялда, күтлөвн-сияси ушаг тәшкилатларында вә с. алдылары тәрбийә илә әлағадар олсун. Ушагларын интизамсызлыг һаллары илә, дәрәдә керидә галмасы илә о заман мұваффағийәтлә мұбаризә әтмәк олар ки, бунылары шәртләндирәй сәбәб вә амилләр ашкара чыхарылсын, онылары мәнфи тәсирләри һечә әндирилсин вә я онылары гаршы даһа гүвәәтли тәсир васитәләри тәтбиғ әдилсин.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин белә элми әсасларына истинад эдән совет педагогикасы буржуа чәмийәтиндә мүмкүн олмаян мүнүм тәрбийә масаләләринин һәлл әтмәйин өһдәсиндән қалир. Мәһз бууну сайәсиндә совет педагожи элми үчүн һәлә һәлл әдилмәмиш тәрбийә проблемләри олса да, һәлли имкан харичиндә һесабуланан тәрбийә масаләләри йохдур.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинә әсасланан совет педагогикасы битәрәф дейил, партиялы бир элмдир. Совет педагогикасынын партиялы бир элм олмасы, онун бүтүн совет халгына, совет дәвләти сиясәтинә хидмәт әтмәсиндә, кәнч нәслин тәрбийәсинә даир Сов. ИКП вә Совет һөкүмәтинин гәрарларыны ери нә етирмәйә хидмәт әтмәсиндәдир. Һәлә 1918-чи илдә В. И. Ленин ени педагогиканын вәзифәсини—мүәллимлик фәалийәтинин чәмийәтин сосялизм гуручулуғу вәзифәләри илә бағламағда көрмүшдур. Совет педагогикасы партиялы бир элмдир. Чүнки онун вәзифәси кәнчләри коммунизм руһунда, өз гүвәәсинә, совет халгынын игтидарына инанан, һәр чүр маниәләри арадан галдырмаға һазыр, сағлам бир нәсл кими тәрбийә әтмәкдә дәвләтә, партия ярым көстәрмәкдән ибарәтдир.

3. СОВЕТ ПЕДАГОГИКАСЫНЫН МӘНБӘЛӘРИ

Марксизм баниләри һәлә капитализм шәраитиндә, XIX әсрин орталарындан башлаяраг буржуа педагожи фикринә гаршы пролетар синфинин тәрбийә нәзәрийәсинин ирәли сүрмүшләр. В. И. Ленин кечән әсрин 90-чы илләриндән башлаяраг марксизмин башга чәһәтләри кими бу нәзәрийәни дә инкишаф әтдирмәйә башламышдыр. Бөйүк Октябрь сосялист ингилабындан сонра В. И. Ленин кәнч нәслин коммунист тәрбийәсинә, совет тәрбийә системинә, ени мәктәпләрин тәшкилине, мәғсәд вә вәзифәләринә, мәзмун вә үсулларына даир әлмәз фикирләр ирәли сүрмәкдә совет педагогикасынын мөһкәм тәмәлини гоймушдур. В. И. Ленин халг маарифи һағгында мәғалә нә нитгләриндә, хүсусилә 1920-чи илдә Русия Коммунист кәнчләр иттифагынын III гурултайында сөйләдийн тарихи нитгиндә, кәнч нәслин тәрбийә вә тәлиминин ени йоллары, совет педагогикасынын принципал мәсәләләри дәрин элми әсасларда мұәййәнләшдирилмишдур.

Коммунист партиясы вә совет һөкүмәтинин мәктәб һағгында, тәлим вә тәрбийә һағгында гәбул әтдикләри гәтнамә вә гәрарлар айры-айры дөврләрдә совет мәктәбинин тәлим-тәрбийә иш-

ләринин конкрет вәзифәләринин, мәзмунуну, иш үсуллары вә формаларыны мұәййәнләшдирмиш, бу саһадә баш вермиш тәһрифләрлә мұбаризә йолларыны көстәрмишдир. Бүтүн булар совет педагогика элминин хәзинәсиндә бөйүк ер тутмағла, совет педагожи нәзәрийәсинин инкишафыны тәмин әтмишдир.

Совет педагогика элми һәм дә габагчыл мүәллимләримизин дәйәрли тәчрүбәләринин өйрәнмәк йолу илә зәнкинләшир, инкишаф эдир. Мәктәпләримизин габагчыл тәчрүбәси совет педагогикасынын инкишафы үчүн чох мүнүм мәнбәдир.

Совет педагогика элми көркәмли Совет педагогларынын фикирләриндән бир мәнбә кими истифада эдир. Совет педагогика элминин көркәмли нұмайәндәләри Н. К. Крупская (1869—1939), А. С. Макаренко (1888—1939) мәһз марксизм-ленинизмә истинад эдәрәк, совет тәрбийә мүәссисәләринин зәнкин тәчрүбәләринин мәһарәтлә үмумиләшдирәрәк өз гиймәтли педагожи фикирләринин ирәли сүрмүшләр.

Совет педагогика элми ингилабдан габағки классик педагогиканын габағчыл фикирләринә дә әтинасыз бахмыр. В. И. Ленин көһнә мәктәби амансыз тәнгид әтмәкдә бәрәбәр, көһнә мәктәбдән бүтүн яхшы шәйләрин көтүрүлмәсини тәләб әдирли. Мәһз она көрә дә классик педагожи элминдә, яхшы нә варса, совет педагожи элми ону алып, тәнгид сүзкәчиндән кечирәрәк өз мәзмунуна дахил эдир.

Классик педагогиканын көркәмли нұмайәндәләри Ян Амос Коменски (1592—1670), Иоһан Генрих Пестолосси (1776—1827), Адолф Дистервег (1790—1866), К. Д. Ушински (1824—1870), Н. А. Добролюбов (1836—1861) вә башгалары һәгигәтән гиймәтли педагожи нәзәрийәләр яратмышлар. Капитализм шәраитиндә бу габағчыл нәзәрийәләрин тәтбиғи үчүн әлвәришли шәраит олмамышдыр. Тарихин бу габағчыл педагожи ирси мәһз совет мәктәбиндә өзүнә кениш зәмиң тапа билмишдир. Бу педагожи ирс совет педагожи элми тәрәфиндән дүзкүн гиймәтләндирилир вә ондан мұвафиг шәкилдә истифада әдилир.

4. ПЕДАГОЖИ ЭЛМЛӘР СИСТЕМИ

Башга элмләрдә олдуғу кими, педагогиканын да инкишафы просесиндә мұхтәлиф педагожи элмләр яранмышдыр ки, буныларын мәчмуу педагожи элмләр системини тәшкил эдир.

Мұхтәлиф яшлы ушагларын тәлим вә тәрбийәсинин өзүнә мәхсус хүсусийәтләри олдуғу үчүн бунылары бир педагогика элми әһәтә эдә билмир. Буна көрә дә педагогиканын мұхтәлиф саһәләри ярадылмышдыр.

1. **Көрпәлик педагогикасы**—3 яшына кими ушагларын бәсләнмәси вә тәрбийәсиндән бәһс эдир.

2. **Бағча педагогикасы**—3 яшындан 7 яшына кими ушагларын тәрбийәсиндән бәһс эдир.

3. **Мәктәб педагогикасы**—7 яшындан 17 яшына кими ушагларын тәлим вә тәрбиясиндән бәһс эдир.

4. **Әлаһиддә педагогика**—бурая сурдопедагогика (кар-дал ушагларын тәлим вә тәрбиясиндән бәһс эдән педагогика), тифлопедагогика (кор ушагларын тәлим вә тәрбиясиндән бәһс эдән педагогика) вә олигофренләр педагогикасы (ағылдан кәм ушагларын тәлим вә тәрбиясиндән бәһс эдән педагогика) дахилдир.

5. **Педагогика тарихи**—тарих бою педагожи нәзәрийәләрин һәмчинин тәлим вә тәрбия тәчрүбәләринин инкишафыны, инкишаф ганунауйгунлугларын өйрәнир.

6. **Хүсуси методикалар**—мүхтәлиф мәктәб фәнләринин тәдрис үсулларындан бәһс эдир.

Үмуми тәһсил мәктәпләринин мүәллимләри үчүн өйрәнилмәси зәрури олан педагожи эмләр бунлардыр: мәктәб педагогикасы, педагогика тарихи, ихтисасына көрә хүсуси методика.

5. ПЕДАГОГИКАНЫН БАШГА ЭМЛӘРЛӘ ӘЛАГӘСИ

Һәр бир элмин өзүнә мәхсус тәдгигат объектн вардыр. Бунула янашы о, бир сыра башга эмләрлә дә әлагәдар олур, онларын әлдә этдий мәлуматы, чыхардыглары нәтичаләри һазыр бир сурәгдә алыр вә истифада эдир. Бу нөгтейи-нәзәрән педагогика да бир нечә эмлә әлагәдардыр, онларын чыхардыгы нәтичаләрә истинад эдир.

Педагогика, һәр шейдән әввәл, **психолокия** истинад эдир. Тәлим вә тәрбия мәсәләләринин мүкәммәл өйрәнмәк үчүн мүхтәлиф яш дөврләриндә ушагларын психи фәалийәтләринин инкишаф ганунийәтини билмәк зәруридир. Она көрә дә педагогика һәм үмуми психолокияны, йәни инсанларын мүхтәлиф яш дөврләриндәки психи фәалийәтини өйрәнән элмин, һәм дә ушагларын тәлим вә тәрбияләринин психоложи әсәсләрынн өйрәнән педагожи психолокиянын мәлуматына истинад эдир.

Педагогика мүхтәлиф яшлар үзрә **инсанын анатомия вә физиолокиясы** илә дә сых әлагәдардыр. Инсанын анатомия вә физиолокиясы инкишафда олан ушагын бәдәнинин, бәдән үзләринин мүхтәлиф яшларда гурулушу вә вәзифәләринин инкишаф ганунийәтләринин өйрәнир. Педагогика бүтүн бу мәлумата, хүсусилә академик И. П. Павлов тәрәфиндән өйрәнилмиш али синир фәалийәтинин гануналарына истинад эдир. Академик Павловун али синир системинин физиолокиясына анд нәзәрийәси тәлим-тәрбия просесләринин бир сыра мүнүм мәсәләләринин физиоложи маһийәтини, о чүмләдән, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силәһланмаларынын нечә баша кәлдийини шәрһ эдир.

Педагогика мәктәб кикенәсы адланан тибб элми илә дә әлагәдардыр. Чүнки бу элм дә мәктәб тәлими дөврүндә ушагларын сағламлыгларынн горумаг вә мөһкәмләндирмәкдән бәһс эдир.

Беләликлә, үмумтәһсил мәктәбинин мүәллими олмаг истаһәниләр психолокияны, педагожи психолокияны, үмуми вә мүхтәлиф яшларә мәхсус анатомия вә физиолокияны вә мәктәб кикенәсыны яхшы билмәлидирләр.

II ФЭСИЛ

КОММУНИСТ ТЭРБИЙЭСИННИН МЭГСЭД ВЭ ВЭЗИФЭЛЭРИ.

Педагожи
фаалийэтэдэ
тэрбийэ мэгсэд
синийэти.

Нэр бир ишчи нэ эдэчэйини вэ нэтичэдэ нийэ
наил олачагыны билмэсэ, о, өз ишиндэ мүнвэ-
фэгийэт газана билмэс. Мүаллимни дэ иши
белэди. Мүаллим дэ ишиндэ мүнвэфэгийэт
газанмаг үчүн тэлим вэ тэрбийэ вердийн
ушагларда хансы кейфийэтлэр яратмаг иста-
дийни чох яхшы билмэлдир. Буну яхшы билмэси мүаллима
өз ишини мэгсэдэ уйгун шэкилдэ гурмага, иш үсулларыны бу
мэгсэдэ мүнвэфиг сечмэйэ, бу мэгсэдэн яйынмадан, ардычыл
олараг она догру кетмэйэ көмөк эдир.

Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински тэрбийэ фаалийэтинин
мэгсэдини билмэйэн зэрурэтинден бәһс эдэрәк, языр ки: «Ени
бинанын бинөврөсини гоёркән, нэ тикмәк истадийини билмэйэн
архитектор һаггында сиз нэ дейәрсиниз; о билмир ки; тикдийн
бина... ичәрсиндэ раһат яшамат үчүн садәчә эвдирми, башга
ердән каләнләрин нәзәрини чәлб этмәк үчүн ярашыглы мейман-
ханадырмы... мәтбәхдирми... музейдирми, йохса һеч кәсә һәнт-
да ләзым олмайн һәр чүр көһнә шейләри йыгмаг үчүн амбар-
дырмы? Өз тэрбийәни фаалийэтинини мэгсэдини айдын вэ
дүрүст тәйин эдә билмэйән тэрбийәчи һаггында да эйин шейләри
демәк ләзымдыр»¹.

Беләликлә, мүаллимни тэрбийэ гаршысында дуран мэгсэд
вэ вәзифәләри билмәси биринчи дәрәчәли әһәмийәти олан
мәсәләдир.

Тэрбийәнин мэгсәди һаггында нәзәрийә педагогика элми-
нин мүнүм сәһәләриндән биридир. Чүнки кәч нәслин тэрбийә-
синин мазмуну, һәятә кечирилмәси форма вэ үсуллары онун
мэгсәдиндән чох асылдыр.

¹ К. Д. Ушински, Сечалмыш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ.
80—81.

Нэр шейдән әвәл, гейд этмәк ләзымдыр ки, тэрбийәнин
мэгсәди һеч кәс тәрәфиндән уйдурулмамышдыр, о, объектн
олараг, чәмийәтин һәнт шәрәтиндән вэ тәләбатындан дог-
мушдыр. Нэр чәмийәт өз шәрәнт вэ әһтиячына мүнвәфиг олараг
кәч нәслин нэ кими кейфийәтләрлә етишмәсинә мүнвәфиг
тәләбләр верир ки, һәмни чәмийәтин тәрбийә мэгсәдләри бу
әсәсдә тәшәккүл тапыр. Бундан габаггы фәсилдә һәр бир ичти-
ман гурулушда кәч нәслин тәрбийәси гаршысында нэ кими
мэгсәдләр гоюлдугу айдынлашдырылды. Синифли чәмийәт-
ләрдә сияси һакимийәти әлиндә сахлаян синиф тәрбийәнин
гаршысында өз мәнәфенә уйгун мэгсәд гоюр.

Антагонист синифли чәмийәтләрдә истисмарчы синифләр
тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәрбийә мэгсәдләри инсанын инсан
тәрәфиндән истисмар әдилмәсинә һагг гәздәндирмәг вэ ағалыг
эдән синифләрини һакимийәтинин мөһкәмләндирмәйә хидмәт
әтмиш вэ әтмәкдәдир.

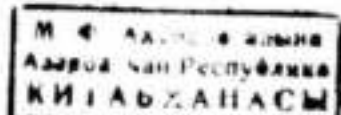
Буржуа педагоглары буржуа тәрбийәсинин һәгиги мэгсә-
дини кизләтмәк үчүн тәрбийә мэгсәдинин куя иләһи мәншәә
мәлик дәйишмәз вә әбәди олдугуну, бүтүн бәшәрийәт үчүн
әйниийәт тәшкил әтдийини, кәч нәслин әһәкдәр бир сурәтдә
инкишафына сәй кәстәрилдийини иддиә эдирләр. Марксизм-
ленинизм классикләри бу мүддәанын риякарлығыны ифша эдә-
рәк, тәрбийә мэгсәдләрини һаким синифләрини мәнәфенә хид-
мәтини сүбүт әтмишләр. В. И. Ленин капиталист әлкәләриндә
буржуа тәрбийә мүәссисәләринин мәнз буржуа синифини мәнә-
фенни күддүйүнү ифша эдәрәк, языр: «Көһнә мәктәб дейирди
ки, о һәр чәһәтдән әмәли адам етишдирмәк истайир, үмумий-
йәтлә әмләри өйрәдир. Биз билirik ки, бу башдан-баша иләһи
иди... тамамилә синифи руһда олан көһнә мәктәб бүтүнлүкдә,
ялһыз буржуазиянын ушагларына билик верирди. Онун һәр бир
сөзү сахталашдырылыб буржуазиянын мәнәфенә уйгунлаш-
дырылмышды. Бу мәктәбләрдә кәч фәһлә вэ кәндли нәслинә
тәрбийә вермәкдән артыг ону һәмән буржуазиянын мәнәфеи
үчүн ишләмәйә алышдырырдылар. Онлары әлә тәрбийә эдир-
диләр ки, онлардан буржуазия үчүн мәнфәәт кәтирмәк бача-
рыгы олан вә әйни заманда буржуазиянын истираһәтинни вэ зәһ-
мәтсиз яшайышыны позмаячаг әлверишли нөкәрләр яратсын-
лар»¹.

Коммунист
тәрбийәсинин
мэгсәди.

Коммунист тәрбийәсинин мэгсәди сосялизм
чәмийәтинин инкишаф шәрәнти вэ тәләбаты
илә мүнвәфиг эдилir. ССРИ-дә коммунизм чә-
мийәтинини гурулмасы вәзифәләри совет мәк-
тәбиндә тәрбийәнин мэгсәдини мүнвәфиг эдир.

Сосялизм чәмийәтиндә инсанын инсан тәрәфиндән, бир
синифи башга синиф тәрәфиндән истисмары мөвчүд олмәддә-
гындан тәрбийәнин дә мэгсәди үмумхалгы мәнәфенә хидмәт

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи китәб, сәһ. 284—285.

эдир. Бизим совет тәрбия мүүссалары вә совет аилаларинини тәрбия мөгсәдләри халгын тәрбия идеалларини әкс этдирир.

Коммунист тәрбиясинини мөгсәдини, биринчи олараг, элми коммунизмини баниләри К. Маркс вә Ф. Энкелс әсасландырмышлар. Сонрадан бу, В. И. Ленин тәрәфиндән инкишаф этдирилмиш вә Совет Иттифагы Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинини бир сыра гәрарларында өз әксини тапмыш вә дәрнләшдирилмишдир.

К. Маркс техника үзәриндә гурулмуш истеһсалатын инкишафынны тодгиг эдәрәк, онун ишчиләрә мүййән йүксәк тәләбләр вердийини мүййән этмишдир. Машын сәнәи ишчиләрдән истеһсалатын элми әсасларын билмәйи, онун тез-тез дәрншилмәсинә уйгун олараг, иш процесларини дәрншидрә билмәйи, истеһсалатын мүхтәлиф әләтләри илә ишләмәйи бачармагы тәләб эдир. Беләликлә, йүксәк техника әсасында гурулмуш истеһсалат ишчиләрин анчаг бир саһәни билмәси вә анчаг бир саһәйә гапылыб галмасыны инкар эдир, о, фәһләнин һәртәрәфли мүтәһәрриклийини тәләб эдир. К. Маркс бу об'ектив гануна-уйғунлуғларә әсасланараг, инсанн һәртәрәфли инкишафә малик олмасы, онда зәһни вә физики габиллийәтләрини аһәнк-дар шәкилдә инкишаф этмәси зәрурийәтинини ирәли сүрмүшдүр.

Антагонист характер дашыян капиталист өлкәләриндә сәнәи бу инкишаф тәләбләринә индд олараг, сүн'и сурәтдә ишчиләрә биртәрәфли инкишаф верилир, әһалнини бир гисми (фәһлә вә кәндилләр) анчаг физики әмәклә, о бири гисми исә (варлы синифләр) анчаг зәһни әмәклә мәшгул олмаг үчүн һазырланыр. Нәтичәдә, һәм истисмарчы синфин, һәм дә истисмар олуна синифләрин ушағлары биртәрәфли инкишаф эдирләр: бири зәһни, дикәри исә физики әмәк үчүн һазырланыр; физики әмәклә зәһни әмәк арасында учурум әмәлә кәлир.

Белә бир антагонист чәмийәтин мәһв әдилмәсиндән сонра яранан синифсиз чәмийәтдә сәнәиини техники инкишафы даһа йүксәк пилләйә галхыр вә даһа сүр'әтли аддымларла бүтүн саһәләрә дахил олур. Капитализм гурулушунун әксинә олараг, сосялизм чәмийәтин сәнәиини ишчиләрә вердийи һәртәрәфли инкишаф этмәк тәләбини нәикки өдәйир, һәтта белә бир инкишаф үчүн там әлверилши шәраит ярадыр. Ф. Энкелсин яздыгы кими: «...коммунизм әсаслары үзәриндә гурулмуш чәмийәт өз үзләринә һәртәрәфли инкишаф этмиш габиллийәтләрини һәртәрәфли тәтбиг этмәйә имкан верәчәкдир»¹.

Сосялизм чәмийәтинини вә коммунизм гуручулуғунун тәләбләри кәчч нәслин һәртәрәфли инкишаф этмәси зәрурийәтинини ирәли сүрүр. Бу зәрурәтә әсасән совет мәктәбиндә тәрбияләниш башлыча мөгсәди коммунизм чәмийәтинини гуруб баша чатдыр-

¹ К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, т. V сәһ. 478.

мага габил олаң, һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар етишдирмәкдир.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс нә кими кейфийәтләрә малик олмалыдыр?

Бу кейфийәтләри беш әсас кейфийәт әтрафында чәмләшдирмәк олар.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс биринчи нөвбәдә билikli олмалы, тәбиәт вә чәмийәт һадисәләринини кедишиндән баш чыхармалы, зәһни габиллийәтләри инкишаф этмәлидир. Чүнки элм вә йүксәк техника әсасында гурулмуш сосялизм истеһсалатында ишләмәк вә ону иларә эдә билмәк үчүн инсандан биринчи нөвбәдә билик вә зәһни инкишаф тәләб олунур.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс билikli олмагә бара-бар һәм дә нәзәрийә вә практикада истеһсалатла таныш олмалы, истеһсалатын айры-айры саһәләриндә ишләмәк үчүн һазыр олмалы, дурмадан инкишаф эдән истеһсалатла аяғлаша билмәли, бир ишдән сәрбәст сурәтдә о биринә кечә билмәли—бир сөзлә, политехник һазырлығә малик олмалыдыр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс бунлардан әләвә коммунист әхлағынын нәчиб сифәтләринә малик олмалыдыр. Сосялизм дөвләтиндә яшамаг вә гурмаг инсаннн мә'нәви варлығәна йүксәк тәләбләр верир, бу тәләбләри яһныз коммунист әхлағы адам тә'мини эдә биләр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсин бир кейфийәти дә бәдәнчә сағлам, физики чәһәтдән дөзүмлү вә күмраһ олмагдыр. Бәдәнчә зәиф адам сосялизм чәмийәтинини вәтәндашларә бәхш этдийи нә'мәтләрдән долғун истифадә эдә билмәз, гуручулуг вәзифәләрини еринә етирмәкдә ачизлик кәстәрәр.

Нәһайәт, һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс бәдн зөвгә малик олмалы, сосялизм чәмийәтиндә кениш шәкилдә инкишаф этмиш инчәсәнәт әсәрләриндән зөвг ала билмәли вә өз ярадычылыг габиллийәтләрини инкишаф этдирмәлидир.

Демәк, һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс билikli вә ағылча инкишаф этмиш олмалы, политехник һазырлығә малик олмалы, коммунист әхлағы сифәтләринә йиғәләнмәли, физики чәһәтдән лазымынча инкишаф этмәли, бәдн зөвгә малик олмалыдыр; о, һәм әғли, һәм дә физики әмәклә мәшгул олмағә габил олмалыдыр. Әкәр бу сифәтләрин һамасы бир адамда варса, она һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс демәк олар.

Кәчч нәслә коммунист тәрбияси вермәкдән мөгсәд мәһв онда бу һәртәрәфли инкишафы тә'мин этмәк, онлардан коммунизми гуруб баша чатдырмағә габил һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсләр етишдирмәкдир. Белә бир инкишафы тә'мин эдән коммунист тәрбияси 5 чәһәтин мәчмуундан ибарәтдир: әғли тәһсил, политехник тәһсил, коммунист әхлағы тәрбияси, бәдн тәрбия, физики тәрбия. Коммунист тәрбиясинини бу чәһәтләринини һәр биринин өзүнә мәхсус вәзифәләри вардыр.

Эгли тәһсилни
вәзифәләри.

Марксизм-ленинизм классикләринин етишән нәслин тәрбийәси һаггындакы нәзәрийләриндә вә партиямызын мәктәб вә тәрбийә һаггындакы мүнүм гәрарларында һәмшә эгли тәһсилә биринчи дәрәжәли әһәмийәт вериллир. К. Маркс тәрбийә анлайышынын мәзмунуну мүйәйбән эдәркән биринчи ерә эгли тәрбийәни гоймушдур. В. И. Ленин өзүнүн коммунист тәрбийәси мәсәләләринә анд әсәрләриндә кәңчләрин эмләрени әсасы илә сәләһландырылмасына олдугча бөйүк әһәмийәт вермишдир.

Сов. ИКП МК мәктәб һаггындакы 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында мәктәбдә эмләрени әсасыны өйрәнмәйни мөвгенин азалтмаға тәшәббүс эдән «солчу» тәһрифләри кәскинә тәнгид этмиш вә мәктәбни әсас вәзифәсинин шакирдләри эмләрени әсаслары илә сәләһландырмагдан ибарәт олдугуну хүсуси кәстәрмишдир.

Сов. ИКП XX гурултайы алтынчы бешилликдә Совет Иттифагында орта (ониллик) тәһсилни әсасән һаята кечирилмәси һаггында гәрар гәбул этмәклә совет вәтәндашларынын һамысынын орта тәһсил һәмчиндә биликләрә йиһәләнмәсинин зәрурийәтинин бир даһа гәйд этмишдир.

Әкәр капитализм чәмийәттиндә элм халға хидмәт этмәк әвәзинә онун мәнәфеинә гәршы гәюлурса (атом энержисиндән, биолокия элминин наилийәтләриндән мүнәрибә мөгсәдләри үчүн истифадә этмәк), сосялизм чәмийәттиндә элм һамынын малыдыр вә халға хидмәт эдир.

Сосялизм чәмийәттиндә эгли тәһсилни әһәмийәти нә илә мүйәйбән эдиллир?

Өлкәмиздә кәңч нәсл коммунизм чәмийәтинин гуручусу кими етишдирилир. Коммунизм исе ән йүксәк элм вә техниканын наилийәтләри үзәриндә гурулуру. Элмә йиһәләнмәдән элм вә техниканын ән йүксәк наилийәтләринә әсасланан коммунизм чәмийәтинин гурмаг олмас В. И. Ленин комсомолун III гурултайындакы мәшһур нитгиндә өлкәмиз гәршысында бөйүк гуручулуғ вәзифәләринин дурдуғуну гәйд эдәрәк, бу вәзифәни элмә йиһәләнмәдән һаята кечирмәк мүмкүн олмадығыны кәстәрмишдир. Коммунизмни гурулмасы үчүн өлкәнин электрикләшдирилмәси зәрурәтинин гәйд эдәрәк, В. И. Ленин кәңчләрә мурачиәттиндә дейрди ки, «Сиз яхшыча билирсиниз ки, савадсыз адамлар электрикләшдирмә ишинә ярамазлар вә бурада садәчә савадлы олмаг да аздыр. Бурада электрикин нә олдуғуну анламаг кифайәт дейилдир; ону һәм сәнәедә, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнәенин вә әкинчилиин айры-айры сәһәләриндә техникә чәһәтдән нәчә ишләтмәйи билмәк ләзимдыр»¹. Электрикин нә олдуғуну, онун тәтбиғ эдилмә йолларыны анчаг тәһсил көрмүш, эгли чәһәтдән кифайәт гәдәр инкишаф этмиш адам анлай биләр.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 288.

Йүксәк дәрәжәдә инкишаф этмиш олан коммунизм чәмийәтиндә тәсәрурүфатын тәшкили, мәдәни гуручулуғ ишләри дә элми әсасда тәшкил эдилдийиндән бурада анчаг көрүш дәирәси кәшиш, биликли адамлар мүйәффәгийәт газана биләрләр. Бүтүн буилары һамысы кәстәрир ки, эгли тәһсилни биринчи вәзифәси етишән нәсли коммунизм гуручулуғунда фәәл иштирак этмәйә һазырлашдырмагдан ибарәтдир.

Бундан әләвә эгли тәһсил кәңч нәслин һаята зәрури олан бачарығ вә вәрдишләр (язмағ, охумағ, һесабламағ) газанмасына имкан верир, онларын өз бачарығ вә габиллийәтләринин инкишаф этдирә билмәси үчүн әлверишли шәрәнт ярадыр. Эгли тәһсил алмыш адам бир ердә дурмаз, о, тәһсил сәйәсиндә әлдә этдийи бир чох файдалы һаяти бачарығларыны һәр аддымда ишә салмагла, данма өз мәдәни вә элми инкишафы үзәриндә чалышар. О бири тәрәфдән, орта мәктәбдә шакирдләрин элми биликләрә йиһәләнмәси, онлары техникум вә али мәктәбләрдә тәһсил алмаға, һәмчинин кәләчәкдә өзүнә нәшә сечмәйә һазырлайыр. Үмуми тәһсил олмадан политехник һазырлығ алмағ мүмкүн дейилдир. Кәшиш үмуми тәһсил алмадан нәшә өйрәнмәк ениетмә вә кәңчи биртәрәfli инкишафа сүрүкләр.

Эгли тәһсилни бир вәзифәси дә кәңч нәслдә диалектик—материализм дүнякөрүшү яратмагдан ибарәтдир. В. И. Ленин кәңчләрә мурачиәттиндә дейрди ки, онлар һәгиғи коммунист олмағ үчүн бәшәрийәтин һазырламыш олдуғу биликләри мәнимсәмәлидиләр. Чүнки, В. И. Ленинни дедийи кими, «Ялныз бәшәрийәтин һазырламыш олдуғу бүтүн сәрвәтләри билмәклә өз зәһнини зәңкиләшдирдийин заман коммунист олмағ олар». Ленин кәстәрирди ки, кәңчләр алдығлары тәһсилни дәриндән дүшүнмәклә өзләри коммунизмни лабүд олдуғу нәтичәсинә кәлмәлидиләр.

Ушағларда диалектик-материализм дүнякөрүшү мәктәбдә онлара верилән элми биликләр әсасында ярадылар. Шакирдләр тәһсил вәситәсилә тәбиәт вә чәмийәтин инкишафыны, онларда баш верән һадисәләри вә онларын ганунауйғунлуғларыны дәриндән өйрәнир, дәрк эдир вә бу билик онлары мөһүми, дини фикирләрдән сағындырыр, онларда мөһүмәтлә мубаризә әзми доғурур. Мәсәлон, ерин кәинәтдә чәзибә гүввәси илә сәхләндығыны билән шакирд ерин куя өкүз буйнузлары үстүндә дурмасыны иддиә эдән мөһүми фикри гәбул этмәз. Эләчә дә көй курултусу, илдырым, зәлзәләнин нәдән ибарәт олдуғуну, буиларын һансы элми ганунауйғунлуғлар асасында әмәлә кәлдийини билән шәхс бу һадисәләр һаггындакы һәр чүр дини уйдурмалара инанмаз, онларла мубаризә эдәр.

Эгли тәһсил етишән кәңч нәслин әхлаг тәрбийәсинә дә көмәк эдир. Шакирдләрин әдәбийәтдән, тарихдән, чографиядан алдығлары биликләр онларда зәһмәткешләрин һагг ишинә,

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 287.

халглар достлугуна, совет адамларынын манафеине хидмэт эди ичтимаи гайдаларымыза инам ва мэхэббети артырыр, истисмарчы синифларни ишгалчылыг, милэтчилик сиясэтларина, һуманизмэ эндд идеяларына нифрети гүввэтландирир. Һалэ мэшһур рус алим ва педагогу Н. Пирогов дейирди ки, «Элмдэ элэ бир ахлагн тәрбийәви гүввэ вар ки, о һеч бир вахт итиб кетмир. Элм өзүнүнкүнэ наил олур. О, агла тә'сир этмәклә ахлаглара да тә'сир эдир».

Әлбәтә, бу мәсәләдә тә'лимни идея-сияси истигамәти һалдәдичи рол ойнайыр; совет мәктәбиндә тәдрис эдилән элмләр коммунист тәрбийәси мәгсәдләринә хидмэт этдикләриндән, онларын мәзһуну ушагларда коммунист ахлагынын тәшәккүл этмәсинә көмәк эдир. Бу ишдә хүсүсән әдәбийят, тарих, чография фәнләри бөйүк рол ойнайыр. Лакин о бири фәнләр дә ахлага бу ва я башга дәрәчәдә өз тә'сирләрини көстәрирләр.

Нәһайәт, әгли тәһсил гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин диггәтини, һафизәсини, тәфәккүрүнү ва башга психи проселәрини инкишаф этдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләр билик әлдә эдәркән эйни заманда онларын тәфәккүрләри, мүһакимәләри еткинләшиб инкишаф эдир. Чүнки тә'лим һәр заман тәфәккүрә тәләбләр верир. Шакирдләр тә'лим просесиндә тәһлил ва тәркиблә мэшһул олур, фәкт ва һадисәләрдән нәтичә чыхарыр, гайда ва һануналары тәтбиғ эдир, мугаһисәләр апарыр. Бүтүн бунлар нәнки тәхчә шакирдин билиғини артырыр, һәм дә онун тәфәккүрүнү, диггәтини, һафизәсини инкишаф этдирәрәк, даһа йүксәк пилләйә галдырыр. Тә'лим, хүсүсән һафизә ва диггәтә бөйүк тәләбләр верир ва бунун нәтичәсиндә тәһсил алан адамын һафизәси мейкәмләнир, диггәти сабатләшир, о, диггәтини узун мүддәт бир мәсәлә үзәриндә мәркәзләшдирмәк бачарығы газаныр.

Беләликлә әгли тәһсил шакирләри элми биликләрлә силаһландырараг коммунизм гуручулуғуна һазырлайыр, онларда коммунист дүнякөрүшү ва коммунист ахлагынын тәшәккүлүнә, онларын психи проселәрини инкишафына ярдым эдир.

Политехник
тәһсилни
вәзифәләри.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс етишдирмәк мәгсәдини күдән коммунист тәрбийәсини мүһүм тәркиб һиссәләриндән бири дә политехник тәһсилдир.

Бөйүмәкдә олан нәслә политехник һазырлыг верилмәсини зәурәтнин илк дәфә К. Маркс әсәсләндирмишдир. К. Маркс сәнае үзәриндә узун мүддәтли ва һәртәрәфли мүшәһидә апарараг мүйәйән этмишдир ки, истеһсалатын техники базисиндә данма дәйишиклик әмәлә кәлир, бу базис данма инкишаф эдир. «Буна көрә ири сәнаеин тәбиғети әмәкдә, көрүлән ишләрдә дәйишиклик яранмасына ва фәһләнин һәртәрәфли мütәһәрриклиғинә сәбәб олур»¹.

¹ К. Маркс, Капитал, ч. 1, Бахм, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 412.

Беләликлә, мұасир сәнае фәһләнин һәртәрәфли инкишафын, инкишаф эдән техникадан баш чыхара билмәсини тәләб эдир. Йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш элм ва техниканын наильәтләрини кениш тәтбиғ эдилдиги коммунизм чәмийәтиндә бу тәләбатын өдәнилмәсини биринчи дәрәчәли әһәмийәти вардыр. Кәчч нәслин коммунист тәрбийәсиндә бу вәзифә политехник тә'лимлә һәятә кечирилир.

К. Маркс политехник һазырлығын зәурәтнин көстәрмәклә бәрәбәр политехник тә'лимни маһийәтини дә мүйәйән этмишдир. К. Маркс көстәрмишдир ки, политехник тә'лим «истеһсалатын бүтүн проселәрини әсәс принципләри илә таныш эдән ва эйни заманда ушаға ва ениетмәйә бүтүн истеһсалатын ән сәдә аләтләри илә рәфтар этмәк вәрдишләри верән» тә'лимдир. Бурадан көрүнүр ки, политехник тә'лим нәзәрийә илә тәчрүбәни бирләшдирир: о, бир тәрәфдән, кәччләри истеһсалатын элми принципләрилә, нәзәрийәси илә таныш этмәйи, о бири тәрәфдән, онлара истеһсалатын ән сәдә аләтләри илә ишләмәк бачарығы ашыламағы нәзәрдә тутур.

В. И. Ленин К. Марксын политехник тә'лим нәзәрийәсини даһа да инкишаф этдирәрәк бу тә'лимни гаршысында дуран конкрет вәзифәләри мүйәйәнләшдирмишдир.

В. И. Ленин һалә 1897-чи илдә яздығы әсәрдә синифсиз чәмийәтдә кәчч нәслин тәһсилни онун мәһсулдар әмәйи илә бирләшдирилмәси тәләбини ирәли сүрмүш ва буну һәртәрәфли инкишафын әсәс вәситәси һесаб этмишдир.

Өлкәмиздә совет һакимийәти гурулдугдан сонра В. И. Ленин бөйүмәкдә олан нәслә мәктәбдә политехник тә'лим верилмәсини Коммунист партиясынын програм лавиһәсини маариф сәһәсиндәки тәләбләри сьрасына даһил этмишдир. УИҚ(б)П-нын VIII гурултайы (1919-чу ил) тәрәфиндән гәбул эдилмиш програмда «17 яшына гәдәр һәр ики чинсдән олан бүтүн ушаглар үчүн пулсуз ва ичбари, үмуми ва политехник (нәзәрийә ва практикада истеһсалатын бүтүн башлыча сәһәләри илә таныш эдән) тәһсил тәтбиғ этмәк» тәләб олунур.

Сов. ИКП МК-нын XIX ва XX гурултайлары совет мәктәбләриндә политехник тә'лимни тәтбиғи һағтында мүһүм гәрарлар гәбул этмишдир.

Сов. ИКП-нын XX гурултайы орта мәктәбдә шакирдләри мұасир сәнае ва кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын ән мүһүм сәһәләри илә таныш эдилмәсини, тә'лимни истеһсалатла сьх алағаләндирилмәсини тәләб этмишдир.

Политехник тә'лим нәзәрийә илә практиканы, әгли ишлә физики иши бирләшдирмәклә кәччләрин һәртәрәфли инкишафын тә'мин эдир. Политехник тәһсил алмыш кәчч истеһсалатын үмуми элми әсәсларынын билдиги үчүн о, истеһсалатда әмәлә кәлән бүтүн дәйишикликләрдән асанлығла баш чыхарыр ва бу да она орта мәктәби битирдикдән сонра өзүнә сәрбәст пешә сечмәйә имкан верир. Бу мәсәлә исә чәмийәтимизни һазыркы

инкишаф дөврүндө бөйүк аһамийяте маликдир. Чүнки һазырда орта мәктәби гуртаранлардан билаваситә истеһсалата кедәиләр али мәктәпләре вә техникумларга даһил оланлардан даһа чоһдур. Умуми орта тәһсилни тамам һаята кечирилмәсиялә алагәдар оларга орта мәктәби битирдикдән сонра билаваситә истеһсалата кедән кәчләрнин сайы кетдикчә артачагдыр. Буна көрә дә кәчләрә орта мәктәби битирдикдән сонра билаваситә истеһсалата гошулмаг имканы вермәк чәһәтдән политехник тәһлимни аһамийяте кетдикчә артыр. О бири тәрәфдән, политехник тәһлим шакирдләре әсас истеһсал саһәләри һаггында нәзәри билик вә әмәли бачарыг вердийиндән, кәч оғлан вә я гызлар үчүн ихтисас сечмәк иши асанлашыр. Онлар там политехник тәһсил алмыш олдугда истеһсалатын бир саһәсиндән о бири саһәсинә (мәсәлән сәнаедән кәнд тәсәррүфатына вә әксинә) асанлыгла кечә билриләр. Беләликлә, политехник тәһсил алмыш кәч һәмшәлик дәр бир сәнәте буховланыб галмыр, истеһсалатын тәләбатындән, өзүнүн арзусундан асылы оларга, өз сәнәтини аз вахт ичәрисиндә дәйишдирә билир.

Политехник тәһсилни аһамийяте бунларга битмир. Политехник тәһсилни һаята кечирилмәси өлкәдә әмәк мәһсулдарлыгынын артырлмасыны тәһмин эдир. Чүнки политехник тәһсил кәләчәк ишчинни мәдәни-техники сәвийясини йүксәлдир; бу исе әмәк мәһсулдарлыгыны артырмаг үчүн зәруридир. Политехник һазырлыг фәһләни истеһсалатда сәмәрәләшдирмәләр апармасына, ихтиралар этмәсинә сәбәб олуp.

Нәһайәт, политехник тәһсил процесиндә шакирдләр коллектив сурәтдә истеһсал әмәйиндә иштирак эдир, ичтиман-файдалы ишләр көрүрләр, бу исе онларын коммунист әхлагы тәрбийясинә мүсбәт тәһсир эдир. Әмәкдә иштирак этмәк шакирдләрин бүтүн мәһәвийятына тәһсир эдәрәк әмәйә севки, яшлыларын әмәйинә һөрмәт тәрбийя эдир, онларын ирадәсини мөһкәмләндирир, чәтиликләре галиб кәлмәйә алышдырыр. Ичтиман файдалы әмәкдә мүнәзәм иштирак эдән шакирд тәдричән халтын, коллективни мәнәфеинә чалышмаға, коллективни мәнәфеини әзиз тутмаға алышыр.

Политехник тәһсил вә үмуми тәһсил бир-бири илә сыхы алагәдәрдиp. Әлми биликләре йиһәләнмәдән политехник тәһсил һаята кечирилә билмәз. Мүәсир сәнаени әсасында тәбиәт һаггындакы әлмләр дурур. Әлмин гануналарынын техникада вә кәнд тәсәррүфатында нечә тәтбиғ әдилмәсини шакирдләре өйрәтмәк исе политехник тәһсилни әсас вәзифәсини тәшкил эдир. Нәлә 1931-чи ил сентябрын 5-дә УИК(6)П МК «Ибтидан вә орта мәктәб һаггында» гәбул этдийн гәрарда әлмләрни әсасыны өйрәнмәйин политехник тәһсил үчүн зәрури олдугуну көстәрмиш вә политехник тәһсилни аччаг практик әмәк тәрбийясилә әвәз этмәк чәддини ленинизмә зидд бир һәрәкәт кими пәсләмишдиp. Беләликлә, политехник тәһсилни мүнәффәгчйәтлә һаята кечирилмәси әлмләр әсасынын яхшы мәнәмсәнилмә-

сини нәзәрдә тутур. О бири тәрәфдән, шакирдләрин әмәлатханада, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә, истеһсалатда ишләмәсиялә алагәдар оларга, политехник тәһсил онларын истеһсалат һаггындакы нәзәри биликләрнин дәрикләшдирир вә әлмләрни әсасына даһа мөһкәм йиһәләнмәсинә сәбәб олуp.

Коммунист әхлагы тәрбийясини вәзифәләри. Коммунист тәрбийясинин мәгсәд вә вәзифәләри ичәрисиндә кәч нәслин коммунист әхлагы тәрбийяси бөйүк ер тутур. Коммунизм гуручуларынын йүксәк әхлагы кейфийяәтләре, нәчиб сифәтләре малик олмасы һәртәрәfli инкашафын айрылмаз һиссәсини тәшкил эдир. Совет кәчләрнин коммунист әхлагы сифәтләринә йиһәләнмәсини В. И. Ленин биринчи дәрәчәли аһамийяте олан бир мәсәлә кими гиймәтләндирмишдиp. Комсомолун III гурултайындакы мәшһур итгниндә В. И. Ленин демишдиp ки, «һазыркы кәчләрни бүтүн тәрбийя, тәһсил вә тәһлим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбийя этмәкдән ибарәт олмалыдыp»¹.

Коммунист әхлагы тәрбийясинин зәрурәти һәмчинин Сов. ИКП вә Совет һөкүмәтинин мәктәб вә тәрбийя һаггындакы гәрарларында хүсуси гейд әдилмишдиp.

Етишән нәслдә коммунист әхлагы тәрбийясинә бу гәдәр аһамийяте верилмәси тәсәдуфи дейилдиp. Чүнки, коммунист әхлагы бәшәр чәмийяетинин даһа да йүксәлмәсинә, «истисмарчылар чәмийяетинин дагыдылмасына вә бүтүн зәһмәткешләрин ени коммунистләр чәмийяте гуран пролетариат әтрафында бирләшмәсинә хидмәт эдир»².

Бир овуч истисмарчыларын хошбәхтлигини нәзәрдә тутан буржуа әхлагынын әксинә оларга, коммунист әхлагы чәмийяетин бүтүн үзвләринин хошбәхтлигини, сәадәтини нәзәрдә тутур.

В. И. Ленин нәлә совет һакимийяетинин галиб кәлдийн илк күнләрдә демишдиp: «Биз чалышачагыг ки, «һәр кәс өзү үчүн, тәкчә аллаһ һамы үчүн» дейән мәнфур гануну йох эдәк... Биз чалышачагыг ки, «һамы бир нәфәр үчүн вә һәр кәс һамы үчүн» дейән ганун... күтләләрин шуурунда, адәтиндә, күндәлик мәнәшәтнндә дәрин көк салсын...»³

Коммунист әхлагы чоһчәһәтли кейфийяәтдиp: бура совет вәтәнпәрвәрлийн вә пролетар бейнәлмиләлчлийн, әмәйә вә ичтиман мүлкийяте сосялист мүнәсибәти, шуурлу интизам, коллективлик, сосялист һуманизми, йолдашлыг вә достлуг, доғручулуг, сәдәлик вә нәзакәт даһилдиp.

Беләликлә, коммунист әхлагы тәрбийясинин ушаг вә кәчләрдә олдугча йүксәк, нәчиб сифәтләр тәрбийя әдилмәсини нәзәрдә тутдуғу айдын олуp. Етишән кәч нәсилдә бу нәчиб сифәтләрин тәрбийя олунмасы коммунизм гуручулуғунун сүрәти-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 290—291.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 293.

³ Енә орада, сәһ. 115—116.

ни артырыр вэ совет адамларынын социализм чэмийятинде да-
на рабат вэ долгун яшамасына сәбәб олур.

Бәдин тәрбийәнин вәзифәләри. Коммунист тәрбийәсинин тәркиб һиссаләрин-
дән бири дә бәдин тәрбийәдир. Бәдин тәрбийә
инсаны һәгиги көзәлликдән зәвг алмаға һа-
зырлайыр, онун көзәллийи дүзкүн гиймәтләндирмәк бачарығы-
ны, көзәллийә олан мараг вэ тәләбатыны инкишаф этдирир.
Бәдин тәрбийә шакирддин әхлагына вэ хусусән һиссаләринә тә-
сир этмәклә онун шәхсийятини йүксәлдир, нәчибләшдирир.
Ичәсәнәт әсәрләри гүвәтләк мәфкурә силаһы олдуғлары үчүн
бәдин тәрбийә эйни заманда әхлаги тәрбийә илә әлағәлардыр.
Бәдин тәрбийәнин бир вәзифәси дә ушағларын бәдин ярады-
чылыг габиллийәтләрини инкишаф этдирмәкдир.

Физики тәрбийәнин вәзифәләри. Тәрбийә әдилән кәч нәслин бәдәни инкишаф-
дадыр. Тәрбийә вәситәсилә бу инкишафын
дүзкүн кетмәсинә наил олмаг ләзымдыр. Фи-
зики тәрбийәнин вәзифәси ушағларын сағлам, күмраһ, физики
чәһәтдән мөһкәм бөйүмәсини тә'мин этмәкдир. Бу кейфийәт-
ләрини тә'мин әдилмәси исә коммунист тәрбийәсинин башга вәзи-
фәләрини һәятә кечирмәк үчүн зәруридир.

Физики тәрбийә кәч нәсли ичтиман-фәйдалы әмәйә вэ ССРИ-
ни империалист гәбәкарлардан мұдафиә этмәйә һазырлайыр.

Ушаг шәхсийятини етишдирилмәси коммунист тәрбийәси-
нин бүтүн чәһәтләрини бирләшдирән вәһид бир просесдир. Бу
чәһәтләрини бирликдә һәятә кечирилмәси кәләчәк коммунист
гуручуларынын һәртәрәfli инкишафыны тә'мин эдир.

Һәр бир педагог, мәктәбин һәр һансы бир саһәсиндә чалы-
шаркән вәһид тәрбийә просесини һәятә кечирир. О, биләвәситә
коммунист тәрбийәсини конкрет бир вәзифәсини (мәсәлән, фи-
зики тәрбийәни вә я бәдин тәрбийәни) һәятә кечирмәк үчүн ча-
лышан вәхтдә дә коммунист тәрбийәсини үмуми мәгсәд вә вә-
зифәләрини нәзәрдә тутмалыдыр. Һәр бир педагог шакирдләр-
лә чалышаркән һәммин шакирдләр арасында коммунист тәрби-
ясини һәятә кечирән башга педагогларла әлағә сахламалы,
онларын вәрдикләри тәләбләри нәзәрдә тутмалы вә вәһид мәг-
сәдә доғру онларла әлбир кетмәлидир.

Шакирдләрдә коммунист тәрбийәсини тәләб этдийи кейфий-
ятләри тәрбийә әдәркән, педагог эйни заманда айры-айры ша-
кирдләрини бу вә я башга саһәдә тәзәһүр эдән хусуси исте'дад-
ларыны да инкишаф этдирмәйә чалышмалы, зәиф инкишаф эт-
миш чәһәтләрә диггәти артырмалы вә ушаг шәхсийятини
әһәнкдәр инкишаф этмәсинә наил олмалыдыр.

III ФӘСИЛ

УШАГЛАРЫН ИНКИШАФЫ ВЭ ЯШ ХУСУСИЯТЛӘРИ

Ушағын мүнәффәгийәтлә тәрбийә әдилмәси үчүн онун ин-
кишафына әнд олан ганунауыгунлуғлары әтрафлы өйрәнмәк
ләзымдыр. Ушаг нә кими шәрәнтдә, һансы амилләрини тә'сир
алтында инкишаф эдир, ушағын инкишафында ирсийәтин,
мүһитин, биләвәситә тәрбийә фәалийәтинин нә кими роллары
вар, бу амилләр бири-бирләрилә нә кими гаршылығлы мүнә-
сибәтдәдирләр, ушағын мүхтәлиф яш дөврләриндә кәсб этдик-
ләри физики вә зәһни хусусийәтләр нәдән ибарәтдир—бүтүн
бу мүнһүм мәсәләләрини айдынлашдырылмасы тә'лим-тәрбийә
ишләрини даһа дүзкүн тәшкил этмәйә имкан ярадыр. Биз бу-
рада, әсәсән, үч мәсәләни айдынлашдырмаға чалышмачыг:
ушағын инкишафына тә'сир кәстәрән амилләр һаггында бур-
жуа нәзәрийясинин тәнгиди, ушағын инкишафына тә'сир кәс-
тәрән амилләрини гаршылығлы мүнәсибәтләри һаггында маркс-
изм-ленинизм тә'лими, ушағын мүхтәлиф дөврләриндә яш хусу-
сийәтләри.

1. УШАГЛАРЫН ИНКИШАФЫНДА ИРСИЯЯТ, МҮҢИТ ВЭ ТӘРБИЯНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА БУРЖУА НӘЗӘРИЯЭЛӘРИНИН ТӘНГИДИ

Ушағын инкишафында ирсийәт, мүһит вә тәрбийәнин ро-
луна дәир буржуа педагогикасы тарихиндә мүхтәлиф фикир-
ләр ирәли сүрүлмүш вә узун-узады мұбаһисәләр кетмишдир.
Мүхтәлиф тарихи дөврләрдә синфи-фәлсәфи көрүшләрдән до-
ған бу фикирләрини бә'зиләри ушағын инкишафында ирсийәтин
һәлләдичи ролуну исбат этмәйә, бә'зиләри исә ирсийәтин ро-
луну тамамилә инкар этмәклә мүһитин, тәрбийәнин ролуну
һәддиндән артыг шиширмәйә чалышмыш вә чалышырлар.

Орта әсрләрдә бүтүн габиллийәтләрини, һәтта, мәфкурә вә
әхлаги көрүшләрини вәлидейндән ушаға ирсән кечдийини иддәна
эдән фикирләр һәкүм сүрүрдү.

О заманки ичтимаан гурулушун мөһсулу олан бу фикрә көрә ушаг вә кәңчин зәһинли вә я күтбейни, әхлаглы вә я әхлагсыз олмасынын сәбәбини онун тәрбийәсиндә дейил, «затында», нәслини «улы» вә я «алчаг» олмасында ахтармаг лазымдыр. «Ирсийәт нәзәрийәси» хүсусән о заман фикрләр үзәриндә һаким олан дини идеяларла әсасландырылырды; дейирдиләр ки, ушаг догуларкән бүтүн габилыйәтләр она һазыр һалда, анчаг рүшейм шәклиндә верилир. Куя «Һәр кәснә тален догуларкән алмына язылыб», ону һеч бир гүввә дәйишә билмәз. Беләликлә «ирсийәт нәзәрийәси», «гисмәт нәзәрийәси» илә бирләшир вә тәрбийәчини ушағын тәрбийәси үзәриндә чалырмагда тәрксиләһ эдирди: «Әкәр олачага чарә йохдурса, педагог нә эдә биләр»—дейирдиләр.

«Ирсийәт нәзәрийәсинин» синфи көкләрини чәмийәтин синфи гурулушунда ахтармаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, феодализм чәмийәтиндә, шаһлыг, ханлыг, бәйлик, феодал мүлкыйәти атадан эвладә ирсән кечирди. «Ирсийәт нәзәрийәси» буиу нәзәри бир сурәтдә «әсасландырмаг» мөгсәдини күдүрдү.

XVII әсрдә бу фикрә гаршы э'тиразлар башланыр. Бу мүнәсибәтлә демократик педагожи фикрләр ирәли сүрән бөйүк славян педагогу Ян Амос Коменскинин идеяларыны гейд этмәк лазымдыр. О, бүтүн ушаглары тәрбийә васитәсилә инкишаф этдирмәк, онларә тәһсил вермәк мүмкүн олдуғуну иддиә эдәрәк, өзүнә мөһсүс мөчәзи ифадәләрлә дейир: һеч элә чиркин күзкү олмәз ки, о гаршысындакы шейн әкс этдирмәсин. һеч элә тахта олмәз ки, онун үстүндә язмаг мүмкүн олмасын. Әкәр белә күзкү вә тахта олса, онун үзәриндә ишләйиб салыгайә салмаг мүмкүндүр. Коменски бу фикри илә һәр бир ушағын инкишафы үзәриндә ишләмәйә борчлу олан педагогун бөйүк ролуну гейд эдирди.

XVIII әсрдә ирсийәт нәзәрийәсинә гаршы еничә төрәмиш олан буржуа синифинин идеологлары тәрәфиндән дә э'тиразлар ирәли сүрүлүр. Инкилис филозоф вә педагогу Чон Локк «идеяларын фитрилиийн» нәзәрийәсини инкар этмәклә «аг лөһбә», нәзәрийәсини мейдана атыр. Локка көрә анадан олан ушағын руһу аг лөһбәйә бәнзәйир, онун үзәриндә һәр нә истәсән язмаг мүмкүндүр, йә'ни ушага ирсән һеч бир гүввә кечмир, ону истәнилән кими тәрбийә этмәк олар.

XVIII әсрин Франсыз материалстләри Һелветси, Дени Дидро вә башглары, әсасән, бу фикри гәбул эдәрәк, ону даһа да кениш йямага чалышмышлар. Хүсусән Һелветси ирсийәтин гә'сирини тамамила инкар эдәрәк—«тәрбийә һәр шейә гадирдир»—дейирди.

Шүбһәсиз, «ирсийәт нәзәрийәсинә» гаршы чеврилмиш бу фикрләр өз дөврүндә мütәрәгги сөчийә дашыйрды, чүнки о, вәрасәтлә кечән мүтләгийәт үсул-идарәсинин зиддинә олмагла бәрабәр, инсанын мүгәддәрәтынн «гисмәтлә» тә'йин әдләмәсинә, инсанын башына кәлән һадисәләрин «алмына

язылмыш олдуғуну» иддиә эдән дини фикрләрә гаршы чыкырды.

Лакин, гейд этмәк лазымдыр ки, ирсийәти инкар эдән бу фикрләр инсанын инкишафында тәрбийәнин вә мүһитин ролуну һәддиндән артыг шиширди. Һәлә XIX әсрин биринчи ярысында мәшһур рус ингилабчы демократы В. Белински ушағын инкишафында тәрбийәнин бөйүк ролу олдуғуну гейд этмәклә бәрабәр, тәрбийәнин ролуну һәддиндән артыг шиширән фикрләрлә шәрик олмурду вә гейд эдирди ки, көрпәнни руһу—үзәриндә истәнилән шейләр языла билән аг лөһбә дейилдир; о элә бир тохумдур ки, ондан ағач ола биләр, элә бир имкандыр ки, ондан адам ола биләр. Палыд ағачыны гөз етишдирмәйә мәчбур этмәк олмәз, чүнки онда гөз етишдирмәк имканы йохдур, лакин пейвәнд этмәк, гуллуғ этмәк васитәсилә чыр мешә армудуну дадлы армуд кәтирмәйә мәчбур этмәк олар.

XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әвваләриндә капитализмин тәһзүвлә башладығы дөврдә буржуа педагогикасында тәрбийәнин ролуну инкар эдән мүртәчә нәзәрийәләр енидән мейдана чыхды. Тәрбийәнин ролуна даир олан инкбиллик, бәдбилликлә әвәз әдилди. Алман идеалист филозофу Шопенһауер бу бәдбиллийн «нәзәри» сурәтдә әсасландырмага чалышараг, инсанын инкишафында ирсийәтин һәлләдичи ролу олдуғуну исбатә чалышды. Инсанын һеч бир заман дәйишмәдийини иддиә эдән Шопенһауер язырды ки, инсан сөчийәсинин нөгсанларыны йох этмәйә тәшәббүс кәстәрмәк миси гызыла чевирмәк үчүн кәстәрилән тәшәббүсә бәнзәр.

Мүәсир мүртәчә буржуа педагог вә психологлары да бу фикри мүдәфиә этмәйә чалышырлар. Онлар материалистик нөгтейн-нәзәр әлейһинә чыхараг сүбүт этмәйә чалышырлар ки, куя ушағын бүтүн физики вә зәһни габилыйәтләри ирсән гүввәләрин тә'сир алтында инкишаф эдир, куя ушағын үмумийәтлә инкишафы ирсийәтлә, нәслинин мэдәнийәт вә фәалийәти илә мүәййәнләшдирилир. Масәлән, америкалы мүртәчә психолог Торндайк белә һесаб эдир ки, ушағын мүхтәлиф фәалийәти-психи инкишафы фитри инстинктләрлә әвәлчәдән мүәййәнләшдирилир; куя ушаг догуларкән валидейндән она ирсән шүр һенләри кечир ки, буналары дәйишдирмәкдә тәрбийә ачиздир. Торндайкын гарагруһ фикринә көрә һәтта инсанларын эмәйә олан габилыйәтләри дә ирсән мүәййәнләшдирилир. О ачыгчасына языр ки, фәһләләр әгли әмәклә, язычылар физики әмәклә мәшгул олсайдылар бәдбәхт олардылар.

О бири тәрәфдән, XIX әсрин соңларында бә'ән буржуа педагоглары «Мүһит педагогикасы» адланан башга бүр мүртәчә нәзәрийәни йямага башлайырлар. Онлар, ушағын мүгәддәрәтынн «дәйишмәз мүһитдән» асылы олдуғуну исбат этмәйә чалышырдылар. Онлар «дәйишмәз мүһит» мәфһуму алтында исә, буржуа чәмийәтинин нәзәрдә тутурдулар. Бу нәзәрийәйә көрә «дәйишмәз мүһит» әсас бир амил кими ушағын нәинки

тәкчә әхлагыны, һатта физикә кейфийәтләрини дә шәртләндирip.

Бу ифрат нәзәриййәләрлә бәрәбәр барышдырычы «нәзәриййәләр» дә ирәли сүрүлмүшдүр. Бу «нәзәриййәләр» ушағын икә амилни паралел тәсири, йә'ни бир тәрәфдән ирсиййәт, о бири тәрәфдән «дәйишмәз мүнһитин» тә'сири алтында инкишаф этди-йини исбатә чалышыр.

XIX әсрин ахырларында бә'зи буржуа алимләри, мәсәлән, америкалы Стенли Холл вә башгалары, һәмин икә амил нәзәриййәси зәмининдә ушаг һаггында педолокия адлы ени бир «әлмин» әсасыны гойдулар. Мөвзуу вә мүндрәчәси бәлли олмаян бу «әлм» ушағын инкишаф вә етишмәсини сәбәбләрини белә бир «гануна» изаһ этмәйә чалышырды ки, куя ушағын тәли бир тәрәфдән, биоложи вә, о бири тәрәфдән, ичтиман амилләрлә, йә'ни ирсиййәт вә намә'лум «дәйишмәз мүнһитин» тә'сири илә фаталистик олараг шәртләнир. Бу «ганун» тәрбийәнин ролуну инкар эдирди. Педолокия һәмин бу әсас «гануна» истинад эдәрәк, бә'зи ушагларда өзүнү көстәрән әхлаг, әгли вә физикә нөгсанларын сәбәбләрини онун тәрбийәсиндә дейил, ирсиййәтиндә, ата-анасында, әчдадында, гоһумларында вә һәмчинин дар күчә, илә мүнһитиндә ахтарырды.

Бүтүн бу «нәзәриййәләр» нә гәдәр мұхталиф олсалар да бир нөгтәдә бирләшир вә исбат этмәйә чалышырларды ки,

а) куя истисмарчы синифләрә мәнсуб ушаглар өз нәслиндән вә мүнһитиндән, рифаһ ишамасындан асылы олараг, зәкә вә габилййәтләри э'тибарилә зәһмәткешләрин ушагларындан үстүн олурлар, она көрә дә онлар сивәт, әлм кими зәһин әмәклә ала-гәдәр олан вәзифәләрә һазырлашмалыдырлар; зәһмәткеш ушаглары исә, куя зәкә э'тибарилә кәсирли олурлар, она көрә дә физикә әмәк үчүн һазырлашдырылмалыдырлар;

б) куя чәмиййәтдә «али» вә «алчаг» иргләр вардыр вә «алчаг» иргләр зәкаларынын мөһдудлуғуна көрә «али» иргләрин идарәси алтында яшамаға мәһкумдурлар;

в) куя валидейиләрин нөгсанлары, әгли габилййәтләри ушагларына ирсән кечир вә буна көрә дә ушагларын дәрәдә керә галмаларыны, әхлагларындакы кәсирләри йох этмәкдә тәрбийә, мәктәб, мұәаллим ачиздир, күчсүздүр.

Һазырда АБШ вә Инкилтәрәдә шакирдләрин гейри-әлми йохламалар—«тестләр» әсасында «истедадларына» көрә, әслиндә исә синфи мәнсубиййәтләринә көрә сечилиб хүсуси орта мәктәпләрә вә я орта мәктәпләрин али мәктәпләрә тәләбә һазырлаян бәлмәләринә көндәрилмәси практикасы мәнә, бу мүртәчә нәзәриййәйә истинад эдир.

Гейд этмәлийик ки, мүртәчә буржуа алимләринин ирәли сүрдүкләри педолокия, бир заманлар, тәнгидсиз олараг совет мәктәби шәраитинә дә көчүрүлмүшдү. Бизим дә мәктәпләрдә педологлар дәрәдә керидә галан, интизамсызлыг эдән шакирдләри анкетләр вә тестләр үсулу илә йохлайыб онлары ади мәктәпләр-

дән чыхарыр вә «ярдымчы мәктәпләрә», програм матерналыны кәсирли кечән хүсуси группаларә көндәрир. вә белаликлә, мұәаллимин тә'лим-тәрбийә ишинә мұдахилә эдәрәк, ону тә'лимдә керидә галмыш, интизамсыз шакирдләрлә иш апармаға гоймурду. УИК(б) МҚ «Халг маариф комиссарлыглары системиндә педоложи тәһрифләр һаггында» 1936-чы ил 4 июл тарихли гәрарында педолокиннын яланчы әлм олдуғуну көстәрди, онун «ирсиййәт вә дәйишмәз мүнһит» һаггындакы фаталистик нәзәриййәсини ифша этди, совет кәнч нәслинин тәрбийәсинә бөйүк зиянлар вурән бу «әлмин» ләғв эдилмәсини ләзым билди.

Бу дедикләримиздән айдын олду ки, буржуа педагогикасы ушағын инкишафында ирсиййәт, мүнһит вә тәрбийәнин ролуну дүзкүн изаһ эдә билмир, я мүнһит вә тәрбийәни һәр шейә гадир амилләр адландырыр (нисбәтән прогрессив алимләр), я да онун ролуну инкар эдир (мүртәчә алимләр). Әлмин бу мүнһит мәсәләсини дә һәлли марксизм-ленинизмин үзәринә дүшдү.

2. ИРСИЙЙӘТ, МҮНҺИТ ВӘ ТӘРБИЙӘНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ НӘЗӘРИЙЙӘСИ.

Марксизмә көрә, һәр бир һадисәнин инкишафы ону әһәтәдән мұәййән шәраит ичәрисиндә мұмкүн олур. Һәр бир һадисәнин төрәмәси вә инкишафы ону әһәтә эдән мұәййән һадисәләрлә бағлыдыр вә онларла шәртләнир. Бу нөгтейи-нәзәрдән ушағын инкишафы бир мүстәсиа тәшкил эдә билмәз; о да мұәййән һадисәләрлә шәртләнир. Ушаг чанлы бир үзвиййәт, тәби бир вардыг кими дүняя кәлир, она көрә дә ирсиййәтин мұәййән тә'сири онун инкишафында өзүнү көстәрмәйә билмәз; ушаг инсан чәмиййәтиндә мұәййән мүнһитдә доғулур, яшайыр, инкишаф эдиб бөйүйүр, она көрә дә ичтиман мүнһитин тә'сириндән тәһрид эдилә билмәз, о, мүнһитин тә'сириңә мәрүз галыр.

Марксизм-ленинизм ирсиййәт вә мүнһит амилләринин ушағын инкишафына тә'сириңи инкар этмир. Ләкин мәсәлә, һәгигәтән, мөвчуд олан бу амилләрин тә'сириңи э'тираф этмәкдә дейил, әсл мәсәлә бу амилләрин мәнййәтнин вә тә'сириңи хүсусиййәтнин, тәрбийә илә олан мұнасибәтләрини әлми сурәтдә изаһ этмәкдәдир; мәсәлә тәрбийәнин һәгиги ролуну айдынлашдырмағдадыр.

Марксизм-ленинизмә көрә, ушаг өзү илә бәрәбәр дүняя һеч бир һазыр идея вә әхлаг икефиййәтләр кәтирмир. Эйни заманда о ағ лөһәйә бәнзәр руһла да дүняя кәлир. Ушаг кәләчәк зәһин вә физикә инкишафы үчүн ләзым олан мұәййән тәби имканларла доғулур. Бу да, һәр шейдән әввәл, онун үзвиййәти вә хүсусән али синир системидир. Али синир системи мұхталиф психи проселәрин әмәлә кәлмәси вә инкишафыны тә'мин этмәк үчүн мадди зәмин, шәраит тәшкил эдир. Марксизмә көрә, инсан чанлы вә тәби бир вардыг кими, «гисмән тәби гүввәләрә

маликдир. о, фаал табии бир варлыгдыр; бу гүввалер онда табии имканлар, габиллийэтлэр, инстинктлэр»¹ шаклиндедир.

Табии имканлар назыр габиллийэтлэр дейил, габиллийэтлэрин эмалэ калмеси ва инкишафы үчүн имканлар ташкил эден табии эминдир. Масален, анадан догуларкен ушаг нитт габиллийэти илэ догулмур. Лакин нитт газанмага зерури олан табии имканларла догулур; онун богазынын, дилинин, дамагынын гурулушу ва элэчэ дэ, синир системинин инкишаф сөвиййеси. икничи сигнал системи данышмаг ва данышыланы баша дүшмэк үчүн табии имканлар ташкил эдир. Элэчэ дэ, инсан язы язмаг габиллийэти илэ догулмур, лакин онун бармагларынын гурулушу, эллэриндеки хырда эзелалэрин везийэти, аглынын инкишаф сөвиййеси сонралар язмаг габиллийэтинин яранмасы үчүн табии имканлар ташкил эдир. Айры-айры габиллийэтлэр ушагда табии имканлар эмининде эмалэ калыр. Бу табии имканлар ушагда фитрэн олур. Буну да валидейндэн ирсэн кечме кими дар ма'нада дейил, нэслдэн-нэслэ кечме кими кениш ма'нада дүшүнмэк лазымдыр.

Марксизмэ көрэ ма'на, инкишаф нэтичэсинде «фэрдлэрлэ һэлэ табии имканлар, һагиги гүввалэр кими фаалийэтэ башлайыр»¹.

Белаликлэ, габиллийэтлэр, мүййөн фаалийэт ва тэрбийэ нэтичэсинде эмалэ калэн конкрет кейфийэтлэр олмаг э'тибарилэ, табии имканлардан фэрглэнирлэр. Лакин буну да гейд этмэк лазымдыр ки, анадан еничэ догулан ушаг исти, союг, агры һисс этмэк, ба'зи дад ва ийи билмэк, һэзз ва нараһатлыг дуймаг кими эн сада габиллийэтлэрэ малик олурса да, бунлар да сонрадан инкишаф эдиб еткнилэшмэйэ мөһтачдыр.

Демэк, ирсийэт васитэсилэ ушага кечэн назыр габиллийэтлэр дейил, һэр ушага махсус олан үмүмбэшер табии имканлардыр ки, бунлар ушагын инкишафы үчүн мүстэгийл һэрэкэт гүввэси ташкил этмир, онун калэчэк мүгэддэрэтыны һалл этмир, лакин онун мүхталиф психи ва физики габиллийэтлэринин эмалэ калмеси ва инкишафы үчүн шэрант ярадыр. Ушагын ирсэн кэтирдийи табии имканларын габиллийэтлэрэ чеврилмэси ва инкишаф этдирилмэси үчүн мүһитини ва тэрбийэнини тэ'сире лазымдыр. Бунсуз бу имканлар имкан олараг галар, ашкара чыхмаз.

Ушагын инкишафында мүһитини ролу бөйүкдүр. Мүһит мөфһуму мазмун э'тибарилэ чох кенишдир. Бу мөфһум фэрдин һэят ва инкишафынын алагэдэр олдуғу харичи шэрантин һамысыны эһатэ эдир. Бураы, һэр шейдэн эввал, табии мүһит дахилдир. Марксизмэ көрэ «инсанын чисмани, табии, һагиги, һэссас, чанлы, мадди бир варлыгдан ибарэт олмасы көстэрир ки... о, өз һаятыны аччаг һагиги ва һисс эдилэ билэн шейлэр үвэринде

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс, Эсарлар, ч. III, сөб. 642.

² К. Маркс ва Ф. Энгелс, Эсарлар, ч. IV, сөб. 286.

тэзаһур этдирэ билэр»¹. һагиги ва һисс эдилэ билэн шейлэр ушагын дуйғу үвэлэринини, шүүрунун, физики габиллийэтлэринин инкишафы үчүн зеруридир.

Лакин ушагы эһатэ эден мүһит табии мүһитлэ ма'ндуд олараг галмыр. һейван баласындан фэргли олараг, ушаг ичтиман мүһитдэ догулур, бурада яшайыб бөйүйүр. Ичтиман мүһит мөфһуму алтында исэ, һэр шейдэн эввал, ушагы эһатэ эден, ону бэслэйэн, она гайгы көстөрэн, онун инкишафы үчүн шэрант ярадан инсанлар нэзэрдэ тутулур. Ичтиман мүһит мөфһуму инсанларын яратмыш олдуғу истеһсал һаятыны, ичтиман мүнасибэтлэри, сяси ва мэдэни һаяты, һаким мафкуралэри ва с. эһатэ эдир. Белэ мүһитдэ догулур бөйүйөн ушагын бу мүһитини тэ'сиринэ ма'руз галмасы табиидир. Лакин бу мүһит ушага, франсыз материалистлэринини дүшүндүйү кими, механики олараг тэ'сир этмир. Чүнки ушаг пассив дейил, фаалийэтдэдир ва фаалийэт просесиндэ дэ о, өз мүһитини дэйишдирир ва мүһитини тэ'сиринэ ма'руз галыр. Ичтиман мүһит, педологларын илдэнынын эксинэ олараг, «дэйишмэз» дейил, мөдологларын илдэратыны фаталистчэсинэ һалл этмир; о, тарихидир, инкишаф эдир, дэйишир. Ону дэйишэн исэ инсанлардыр.

Ингилаби фаалийэтлэри нэтичэсинде инсанлар нэинки аччаг мүһити, һэм дэ өз тэбизтлэрини дэйишдирирлэр. К. Марксын дедийи кими, шэрант инсанлары яратдыгы кими, инсанлар да шэранти ярадырлар. Бурадан белэ бир нэтичэ чыхыр ки, әкэр инсан биликларини, һисслэрини ва саниэни бу мүһитини вердийи тэчрүбэдэн алырса, о һалда, этраф мүһит элэ бир шакилдэ гурулмалыдыр ки, инсан орада һагиги инсанлыгы дэрк этсин, орада инсан сифэтлэрини өзүндэ тэрбийэ этмэйэ вэрдиш этсин.

Бүтүн бунлардан ма'лум олур ки, масалэ мүһитини инсана тэ'сирини э'тираф этмэкдэ йох, о мүһитини тэбизэтини баша дүшмөкдэ, фэрдлэ олан мүнасибэтини изаһ этмөкдэ ва о мүһити элэ гурмагдадыр ки, ени етишэн нэсл бу мүһитдэ инсани кейфийэтлэр кэсб этсин.

Гейд эдилдийи кими, мүһит ушага механики сурэтдэ тэ'сир этмир. Ушаг фааллыгы ва фаалийэти сайэсиндэ мүһитдэн тэ'сир алыр. Ма'на она көрэ дэ мүхталиф ушагларын мүһитдэн алдыглары тэ'сир дэ эйни олмур.

Ушагын инкишафы ялынэ ичтиман мүһитдэ мүмкүн ола билэр. Лакин ичтиман мүһитини тэ'сире алтында ушагын инкишаф этмэсини тэрбийэнини тэ'сире алтындагы инкишафы илэ эйнилэшдирмөк олмас. Тэрбийэ просесиндэ һэм ирсийэттин, һэм дэ табии ва ичтиман мүһитини ушагын инкишафы үчүн яратмыш олдуғлары имканлардан истифадэ эдилир.

Ичтиман мүһитини ушага тэ'сире илэ тэрбийэ арасындагы фэрг һэр шейдэн эввал ондан ибарэтдир ки, тэрбийэ дүшүнүл-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс, Эсарлар, ч. III, сөб. 643.

мүш вэ мөгсөдө догру йөнөлдүлмиш олан просесдир, халбуки, мүһитин тэ'сири алтында олан инкишаф просеси мөгсөдө догру йөнөлдүлмиш олмай да билэр. Мәсалән, күчәнни, мәһәлләнни, базарын тэ'сири бир чох һалларда мөгсөдө уйгун олмур.

Тәрбийә мүййән системлә вэ мүййән мүтәхәссисләр тәрәфиндән планла апарылдығы һалда, мүһитин тэ'сири алтында ушағын инкишаф просеси чох заман гейри-мүтәшәккил вэ яшлыларын шүүрлу иштиракы олмадан да әмәлә кәлир. Тәрбийә ушағын фәәлиййәтинин мә'лум истигамәтә сөвг эдир.

Тә'лим-тәрбийә нәтичәсиндә ушаг һәм тәһин вэ һәм дә ичтиман мүһити дәрк эдир, нәһикки тарихи кечмиши өйрәнир, һәм дә тарихи кәләчәк һаггында мүййән тәсәввүр әлдә эдир. Тә'лим нәтичәсиндә онун мә'нәви һәяты ени мәзмун кәсб эдир, о бәшәриййәтин иратмыш олдуғу биликләрлә сйлаһланыр, тәчрүбә газаныр, истәһсал әмәйиндә иштирак этмәйә һазырлашыр, ушагта мүййән әхлаги кейфиййәтләр, мүййән дүнякөрүшү әмәлә кәлир, онда ени габиллийәтләр яраныр, мөһкәмләнир.

Тәрбийәнни хусусиййәти һәм дә ондан ибарәтдир ки, о мөгсәдәуйгун апарылмагла бәрәбәр шакирдләрни яш хусусиййәтләринә уйгун тәшкил эдилир, халбуки ичтиман мүһит һәм яшлылар, һәм дә ушаглар чох заман эйни тә'сир кәстәрир.

Бунунла бәрәбәр, гейд әтмәлийик ки, ичтиман мүһит мүхтәлиф ичтиман гурулушда мүхтәлиф дә сәчиййә дашыйыр.

Капитализм шәрәитиндә ичтиман мүһитин тә'сири илә тәрбийә арасында һәдсиз эндиййәтләр мөвчуддур; капиталист өлкәләриндә ичтиман мүһит фәһлә вэ кәндли әһалисинин ушагларына нәһикки инкишаф әтдиричи тә'сир кәстәрир, һәтта онларын инкишафына зәрәр вурур. Мәсалән, капиталист өлкәләриндә вэ әләчә дә, колонияларда ушагларын йохсул анлә шәрәитиндә бөйүмәси, ачлыг вэ сәфәләт ичәрисиндә яшамасы, эркән вахтдан капиталист истәһсалында чалышмасы онларын физики вэ зәһни инкишафларыны ләһкидир. Белә бир шәрәитдә тәрбийә васитәсилә чох шейләр әлдә этмәк олмаз. Мүһитин, ушағын инкишафында кәстәрдийи ләһкидичи тә'сир, тәрбийәнни дә тә'сирини зәһфләдир.

Сосялизм чәмиййәтиндә исә ичтиман мүһит тәрбийә илә эйни истигамәтдә тә'сир кәстәрир. Сосялизм чәмиййәтиндә бирбиринә энд синифләр олмадығындан тәрбийә системи илә ичтиман мүһит арасында эндиййәтләр йохдур. Сосялизм чәмиййәтиндә ичтиман мүһит дә тәрбийә мөгсәдинә мүвафиг тәшкил эдилир. Сосялизм чәмиййәти шәрәитиндә ичтиман мүһитин ушаглар кәстәрдийи тә'сир планлашдырылыр вэ тәрбийәнни мөгсәдинә хидмәт этмәйә истигамәтләндирилир.

Бу мөгсәдлә өлкәвиндә көһнә әхлағын һалә орада-бурада олан галыгларына гаршы мүбаризәнни ролу да айдын олур. Чүһки бу галыгларын ушага тә'сир тәрбийәнни тә'сиринә мәһә әлур.

Беләликлә, сосялизм чәмиййәтиндә тәрбийә ичтиман мүһитин иратмыш олдуғу әлверишли шәрәитдән истифадә эдир, ирсән ушагларә верилән тәһин имканлары габиллийәтә чевирир.

Бүтүн бунлар ушағын инкишафында, етишмәсиндә, камилләшмәсиндә ирсиййәтин вэ мүһитин ролуну инкар әтмәмәклә, тәрбийәнни һәлләдичи ролу олдуғуну кәстәрир. Лакин бурадан, тәрбийә һәр шейә гадирдир фикринә кәлмәк дә догру олмазды.

Тәрбийә ушагларын габиллийәтләрини бәрәбәрләшдирмәйи вэ я онларда һәр һансы истәһсалән бир габиллийәти етишдирмәйи өзүнә вәзифә гоймаса да, һәр бир ушагы коммунизмин гуручусу кими етишдирмәйә гадирдир.

3. ШАКИРДЛӘРИН ЯШ ХУСУСИЙЯТЛӘРИ.

Шакирдләрин яш хусусиййәтләрини өйрәнмәк вэ тә'лим-тәрбийә просесиндә буларә нәзәрә алмаг, классик педагогиканын чохдан бәри ирәли сүрмүш олдуғу мәсаләләрдән биридир.

Һалә вахтилә мәшһур франсыз педагогу Ж. Ж. Руссо вәлидейнләрә мүрачизәтлә язырды ки, тәһнәт ушағын бөйүк олмаздан әввәл кичик олмасыны истәйир, чүһки ушағын өзүнә мөхсус көрмә, дүшүнмә вэ һисс әтмә гайдасы вардыр; бунлары яшлыларынкы илә әвәз әтмәк арзусундан мәнәсыз бир шей йохдур. Руссо ушагы яшлы еринә гоюб онун тәһнәтилә һесаблашмамағы, ушагы вахтындан әввәл инкишаф әтдирмәйә чалышмағы яһлыһ һесәб эдир вэ ушағын ушагалығы илә һәмшә һесаблашмағы тәләб эдирди.

К. Д. Ушински тәрбийә ишләрини мүкәммәл тәшкил әтмәк мөгсәдилә шакирдин инкишаф гануналарыны дәриндән өйрәнмәйи ләзым билирди.

Ушински язырды ки, әкәр педагогика инсаны һәртәрәфли тәрбийә әтмәк истәйирсә, о заман ону һәртәрәфли дә өйрәнмәлидир. О кәстәрирди ки, мүәлим ушағын күндәлик хырда әһтичаларыны вэ али мә'нәви тәләбләрини өйрәнмәйә чалышмалыдыр.

О, ушагы анләдә, чәмиййәтдә, халг арасында, адамлар ичәрисиндә вэ өз вичданы илә үзбәүз тәһликдә, бүтүн яшларында, бүтүн синифләрдә, бүтүн һалларда; шадлыг вэ әләм һалында, мәғрур вэ ачыз һалында, гүвәәтли вэ зәһф һалында танымалыдыр. Мүәллим ушагта ола билән нәчиб вэ чиркин фикирләрин төрәмәси тарихини, «һәр чүр әһтирас вэ һәр чүр һарактерин тарихини билмәлидир.»¹ Ушински һаглы оларәг гейд эдирди ки, белә олдуғу тәгдирдә аңчаг мүхтәлиф тәрбийәви тә'сирләрдән дүзкүн истифадә әдмәлә биләр.

Габагчыл совет мүәллимләринин гиймәтли тәчрүбәләри кәстәрир ки, тә'лим-тәрбийә ишләринин йүксәк кейфиййәти ушагларын яш хусусиййәтләрини нәзәрә алмагдан вэ буна уйгун тә'

¹ К. Д. Ушински, Сечилимиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 98.

лим-тәрбийә үсуллары тәтбиг этмәкдән чох асылдыр. Мәһз она көрә дә УИК(6)П МК 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында тәләб эдирди ки, «мүәллим тәдрис иши просесиндә һәр шакирди диггәтли сурәтдә өйрәнмәлидир».²

Шакирдин иш хусусийәтләри дедикдә, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә онлары физики вә мо'нәви чәһәтдән сәчһийәләндирән кейфийәтләрин хусусийәтләри нәзәрдә тутулур. Гейд этмәлийик ки, әкәр ушағын иш хусусийәтләрини өйрәнмәк тәлим-тәрбийә просесини яхшы тәшкил этмәк үчүн зәрури көрүлүрсә, ушағын шәхсийәти дә әсас ә'тибарилә тәлим-тәрбийә просесиндә тәшәккүл тапыр. Буна көрә ушағын шәхсийәтини онуи фәәлиийәти просесиндә, тәлим-тәрбийә просесиндә өйрәнмәк мәгсәдә даһа мүвафиғдир.

Гейд этмәлидир ки, ушағларын инкишафы чәмийәтин мүхтәлиф тарихи дөвүрләриндә әйни олмур. Мүхтәлиф тарихи дөвүрләрдә мүхтәлиф ичтиман-игтисади гурулуш системинә малик өлкәләрдә яшәән әйни яшлы ушағларын инкишаф хусусийәтләри арасында фәргләр вардыр. Мәһз она көрә дә шакирдләрин иш хусусийәтләринә дәир ашағыда верилән мә'луматы әйни яшлы бүтүн ушағларә дейил, анчаг совет гурулушунда бөйүк ушағларә вид һесап этмәк ләзымдыр.

Совет педагожи элми, бир тәрәфдән тәлим-тәрбийә ишләринин тәчрүбәсини, о бири тәрәфдән, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә ушағларын анатомик, физиоложи вә психоложи хусусийәтләрини өйрәнмәк йолу илә ушағларын ашағыда көстәрилән иш дөвүрләрини кечдикләрини мүәйвәнләшдирмишдир:

1. *чағалыг вә көрпәлик дөвүр*—анадан оландан 3 яшына гәдәр;

2. *бағча иши дөвүр*—3 яшындан 7 яшынадәк;

3. *Мәктәб иши дөвүр*—7—8 яшындан—17—18 яшынадәк.

Кәнч нәсл мәктәб иши ичәрисиндә үч бөйүк инкишаф мәрһәләси кечирир:

а) 7—8 яшындан 11—12 яшынадәк олан дөвүр; бурая кичик яшлы (I—IV синифләр) шакирдләр дахилдир.

б) 11—12 яшындан 14—15 яшынадәк олан дөвүр; бурая орта яшлы (V—VII синифләр) шакирдләр дахилдир;

в) 14—15 яшындан 17—18 яшынадәк олан дөвүр; бурая бөйүк яшлы (VIII—X синифләр) шакирдләр дахилдир.

Шакирдләрин иш хусусийәтләри, әсас ә'тибарилә, үч чәһәтдән—физики инкишафлары, дәрк этмә фәәлиийәтләри вә шәхсийәтләри илә әләгәдәр олан әләмәтләри чәһәтдән өйрәнилер.

² Мәктәб вә мүәллим һағгында Партия вә һөкүмәтин гәрарлары. Азәрбәйжан, 1952, сәһ. 47.

Бағча иши ушағларын иш хусусийәтләри.

Бағча яшы дөвүрү, йә'ни 3 яшындан 7 яшына гәдәр олан дөвүр инсан шәхсийәтинин инкишаф вә тәшәккүл этмәсиндә бөйүк рол ойнайыр. Н. К. Крупская языр ки, илк ушағлыг тәсәвүрләри бүтүн һәят бою из бурахыр, буна көрә дә әкәр биз һәятти иләбил даһа да йүксәклийә галдырачаг адамлар тәрбиәләндирмәк истәйириксә, ушаг һәятини мәһз биринчи иләриндә тәрбийә ишинә чох диггәтлә янашмәлийыг, мәктәб ишынә чатмамыш ушағларә хусусән диггәт вермәлийик. Мәһз бу мәгсәд үчүн бағча яшында олан ушағын хусусийәтини билмәк вәчибдир. Бағча яшынын хусусийәтләрини өйрәнмәк һәм дә ушағын кәләчәк инкишаф дөвүрләриндә кәсб әтдийи хусусийәтләри даһа айдын өйрәнмәк үчүн ләзымдыр.

Бағча дөвүрүндә ушағын бой вә чәкиси чох шиддәтлә артыр; бу дөвүрдә ушағын бою илдә орта һесабла 5—6 см., чәкиси исә 1—2 кг. артыр. Бунуилә бәрәбәр ушағын әзәләләри дә кетдикчә гүввәтләнир.

3—4 яшлы ушағларын сүмүкләри һәлә юмшаг вә көврәк олдуғундан онларын үзәринә ағырлыг салмағ олмаз; 6—7 яшлы ушағларда исә сүмүк бир гәдәр бәркийир, скелет нисбәтән давамлы олур.

Ушаг 3 яшына чатанда анатомик чәһәтдән синир системи етшиб баша чатмыш олса да синир һүчәйрәләринини тәкмилләшмәси бүтүн бағча дөвүрүндә давам эдир. Баш бейнини инкишафы исә 7 яшына чатанда анатомик чәһәтдән, әсасән, тамамланмыш олур.

Ушағын харичи һисс үзәләринини дә инкишафы бағча яшына чатанда анатомик чәһәтдән тамамланыр, лакин вәзифә ә'тибарилә һәлә тәкмилләшмәкдә давам эдир.

Бағча яшлы ушағын психи хусусийәтләринә кәлиңчә, әввәлән ону гейд этмәлийик ки, ушағын бу яшда тәфәккүрү чох конкретдир. К. Д. Ушинскинин дедийи кими, о, даһа чох формалар вә боярларла дүшүнүр. Бу яшда тәфәккүрүн конкретлийини көстәрән әләмәтләрдән бири ушағын өйрәндийи сөзләрини мәчәли мә'насыны дейил, биләвәситә дашыдығы мә'насыны дәрк этмәсидир. Лакин бағча яшлы ушағларда шейләри мүғайисә этмәк, онларын охшар чәһәтләрини вә фәргләрини көрмәк габиллийәти кими, абстракт тәфәккүр әләмәтләрини көстәрән кейфийәтләр дә тәдричән инкишаф этмәйә башлайыр.

Бағча яшында нитгин зәнкиләшмәси чох әһәмийәтлидир. Бу дөвүрүн ахырына доғру ушағларын нитг әһтияты 3—4 мин сөздән ибарәт олур. Нитг зәнкиләшдикчә онларын тәфәккүрләри дә инкишаф эдир. 3—4 яшлы ушаг, артыг, бүтөв чүмләләрдә сәрбәст даныша билер, 6—7 яшында исә о, мәктәбдә охуя биләчәк гәдәр нитг әһтиятна йиәләниши олур.

Бағча яшлы ушағын механики һәфизәси чох кәскиндир, беләки, о, өйрәндийи бөйүк һағыллары, маһнылары, шейрләри механики сурәтдә тәкрарламагла асанлыгла ядда сахлай билер.

Бағча яшлы ушағын механики һәфизәси чох кәскиндир, беләки, о, өйрәндийи бөйүк һағыллары, маһнылары, шейрләри механики сурәтдә тәкрарламагла асанлыгла ядда сахлай билер.

ки, бу да онун аз мүддэт ичэрисиндэ дил өйрөнмөсүнн тэмнин эдир.

Бу яшда ушағын ихтияри диггэти зөңф вэ гейри сабит олур, о узун мүддэт диггэтини бир һадисэ вэ я шей үзэриндэ сахламагда ачизлик көстөрир.

Багча яшлы ушагларын тэхэйбулү тэфэкурун нэзарэтинэ зөңф табе олур. Онлар эллэрийдэки тэхэри фырлатмагла авто-мобилдэ кетдиклэрини, гамышы ики гычлары арасына алмагла ат миндиклэрини хэял эдирлэр. Бэ'зи һалларда һэгигэтлэ хэял арасында сэрһэд гон билмирлэр. Хэялын белэ, өзүнэ мэхус шэкилдэ инкишафы нэтичэсидир ки, онлар нағыл эшитмэк вэ нағыл этмэкдэн чох марагланырлар; нағыл эшитдикдэ орада данышылан һадисэлэрини һамысы онларын хэялларында чанланыр. Мәһз она көрө дэ бу яшда олан ушаглара горхулу нағыллар сөйлэмэк зэрэрлидир.

Бу яшда ушагларын эмосионал олдугларыны айрыча гейд этмэк лазымдыр; онларын һэйчэчилары бир-бирини сүр'этлэ өзэс эдир. Мәсәлән, сел кими көз яшлары ахытмагда олан ушаг, бир аз чэкмэдэн күлэ билэр вэ я эксиэ.

Багча яшлы ушагларын әсас фэалийәти оюндан ибарәтдир вэ бу оюн фэалийәтиндэ онлар һәм физики вэ һәм дэ зейни чәһәтдән инкишаф эдирлэр. ССР-дэ кениш миғясда яйылмыш ушаг бағчалары шөбәкәси бу яшда олан ушагларын физики вэ зейни, әхлаги вэ бәдин тәрбиәлэрини, һәмчинин онлара сәһий-йә вәрдишлэри ашыламагы тэмнин этмэк үчүн мүәййән програмла тәрбиә ишлэри апарыр. Бир тәрәфдән, аилә тәрбиәсинини, о бири тәрәфдән, ушаг бағчаларынын вердий тәрбиә нэтичәсиндэ 7 яша чатан ушаглар зейни инкишаф нөгтеий-нэзәриндән ени бир фэалийәтэ, тәлим фэалийәтинә башламага һазыр олурлар.

7 яшда 11 яш арасында ушагларын үмумий-йәтлэ һалэ зөңф олан организмдэ бир чох ени кейфийәтлэр әмәлэ кәлир. 7 яшындан 11 яшынадәк ушагларын бою, орта һесабла, 115 см-дән 140 см-ә гәдәр, чәкиллэри исә 21 кг-дан 32—33 кг гәдәр артыр. Бу яшда ушагларын сүмүклэри йогунлашыр вэ бәрки-мәкдэ давам эдир. Лакин нэзәрдэ сахламаг лазымдыр ки, уша-ғын бу яшда сүмүклэри һалэ лазымынча мөһкөм олмур, онла-рын сүмүклэриндэ һалэ хейли гыгырдаг маддәси олур. Диггәт етирилмәсә, ушағын онурғасы асанлыгла әйилэ билэр, күрәйн әйри битэ билэр. Буна көрө дэ фикир вермэк лазымдыр ки, мәк-тәб мебели сәһиййә тәләблэринә мувафиг олсун, ушаглар си-нифдә дүзкүн отурсунлар, иш заманы бәдәнлэрини дүзкүн вә-зийәтдә сахласынлар.

Ушағын әзәлэ системи хейли сүр'әтлэ инкишаф эдир, бәр-кимәкдэ давам эдир вэ бу сәбәбдән әзәлалэрини гүввәси артыр, ушаг өз яшына уйғун физики кәркиняйя давам кәтирир. Инчә һәрәкәтләрлэ әлағәдар олан хырда әзәлалэр инкишаф эдир вэ

ушаг гәләм вэ карандаш тутмаг, бычак вэ гайчы кими садэ әләтлэри ишләтмөйи бачарыр. Газанылмыш бу ени кейфийәт-ләр ушағын язы язмасына, шәкил чәкмәсинә, әл әмөйинин садэ нөвлэри үзрә кағыз вэ пластилинлэ ишләмэк вэ с. илә мәшгул олмасына имкан верир. Бүтүн бунлар 7 яшлы ушагларын мәк-тәб фэалийәтинә һазыр олдугларыны сүбүт эдир. 7—8 яшла-рында өзүнү көстөрән бу кейфийәтләр сонралар да сүр'әтлэ инкишаф эдир.

Гүввәтли физики инкишаф ушагда һәрәкәтэ эһтияч доғурур, она көрө дэ кичик яшлы шакирдләр һәрәкәтэ чох мейилли олур-лар. һәм әзәлалэрин сүр'әтлэ инкишафы, һәм дэ скелетини сү-мүкләшмә просесинини сүр'әтләнмәси нэтичәси олараг, ушаг һә-рәкәт этмәкдән, атылыб-дүшмәкдән, йүйүрмәкдән, ағача дыр-манмагдан, сүрүшмәкдән вэ с. чох хошланыр. Мәһз она көрө дэ ушағы бу яшда узун мүддәт сабит отурмага вадар этмәк онларын физики инкишафыны ләңкитмәклэ нэтичәләнә билэр.

Һәмнин яшда ушагларын бейнилэри дэ хейли сүр'әтлэ артыр. 7 яшлы ушағын бейни 1260 грам олдуғу һалда, 9 яшлы уша-ғын бейни 1350 грам, 12 яшлы ушағын бейни 1400 грам олур. йә'ни яшлы адамын бейнинин чәкисинә яхынашыр. Белэ бир вәзийәт ушағын зейни фэалийәтинин инкишафы үчүн әлвә-ришли шәрәит ярадыр.

7—12 яшларында ушағын бүтүн харичи һисс үзвлэри артыг яхшы инкишаф этмиш олур. Лакин дуйғу вэ гаврайышларын ин-кишафы һалэ тамамланмыр; бейни габағынын там етишмәмәси илә әлағәдар олараг, онлар шейлэрини вэ һадисэлэрини инчә фәрглэрини сечмәкдә чәтиклик чәкирлэр. Бу яшда ушаглар изаһ әдилән тәлим материалыны фактларла, мисалларла, әяни вәситәләрлэ даһа тез баша дүшүрлэр. III—IV синиф шакирдләр-и исә сөз эһтиятынын күчләнмәси вэ икинчи сигнал системи-нин инкишафы илә әлағәдар олараг, тәдричән мүчәррәд мөф-һумлары да гаврамага башлайырлар.

Кичик яшлы шакирдләрдә ихтияри диггәт бағча яшына ис-бәтән бир гәдәр гүввәтләнирсә дэ, онлар һалэ өзлэрини эв тап-шырығыны ичрә этмәйә мәчбур эдә билмирлэр, диггәтлэрини узун мүддәт бир иш үзэриндә топламагда чәтиклик чәкирлэр. Бу яшда ушагларын диггәтлэрини сабитләшдирмәк үчүн мүәл-лимин ардычыл тәләблэри вэ һәм дэ интизамлашдырычы тәд-бирлэри чох файдалыдыр. Бу яшда ушагларын диггәтлэри тез яйына билдийиндән онларын (хүсусән 7—8 яшында) диггәтини 45 дәгигә мүддәтиндә эйни нөв мәшгәлэ үзэриндә топламаг мүм-күн олмур. Мәһз она көрө дэ дәрәдә мәшгәлалэри нөвбәнөв эт-мәк йолу илә ушагларын диггәтини сабитләшдирмәйә чалыш-маг лазымдыр. Ушагларын диггәтини күчләндирмәк үчүн онлары марагландырмағыи хүсуси әһәмийәти гейд олунмалыдыр.

Лакин тәлим заманы шакирдлэрини марағынын тәләблэри-ни нэзәрдә тутаркән, һәм дэ ону тәрбиә этмәк вәзифәсини гар-шыя гоймаг лазымдыр. К. Д. Ушински һағлы олараг язырды

ки, ушагы илк тәлим күнләриндән э'тибарән өз вәзифәсини севмәйә вә о вәзифәнин ичрасындан һәзз алмаға өйрәтмәк мүмкүндүр вә лазымдыр.

Унутмаг олмаз ки, тәлим мүвәффәгийәти шакирдләрдә дәрәсә гаршы мараг оятмагдан вә онлары диггәтлә дәрәсә гулаг асмаға өйрәтмәкдән чох асылыдыр.

Кичик яшлы ушагларын диггәтләри һәчм э'тибарилә дә һәлә кениш олмур, онлар эйни заманда ики иш үзәриндә диггәтләрини бәлә билмирләр, мәсәлән, яза-яза даныша билмирләр.

Кичик яшлы шакирдләрин һафизәләри сүр'әтлә инкишаф эдир. Бу яшда һафизәнин хусусийәти ондан ибарәтдир, ки, ушаглар һәлә даһа чох механики өйрәнмә илә тәлим материалыны идда сахлайырлар. Онлар бөйүк бир ше'ри, мәтнин чәтинлик чәкмәдән, китабда олдуғу кими әзбәрләйирләр, ләкин өз сөзләри илә ону һағыл этмәкдә чәтинлик чәкирләр. Һафизәнин бу чүр хусусийәтиндән ушагларын сөз эһтиятларыны артырмаг үчүн истифада олунмалыдыр. Бунунла бәрабәр мүәллим онларда мәнтиги ядда сахламаны да инкишаф этдирмәйә чалышмалыдыр.

Сөз эһтиятларынын артмасы, шифаһи вә язылы иттиги инкишафы, һәмчинни һесабдан мәсәлә вә мисаллар һәли илә алағадар олараг ушагларын бу яшда тәфәккүрләри дә инкишаф эдир. Гейд әтмәлийик ки, һәлә бу яшда да ушагларын тәфәккүрләри өз конкретлийи илә сәңийәләнир. Кичик яшлы шакирдләр тәдричә мугайисәләр, садә шәкилдә үмумләшдирмәләр апармаға вә нәтичәләр чыхармаға, үмуми гайдалары мисаллар үзәриндә конкретләшдирмәйә өйрәширләр.

Кичик яшлы шакирдләрин шәхсийәтләри дә мүәййән әләмәтләрдә фәргләнир. Бу яшда олан ушаглар мәктәб ишләрини бүтүн һөвләри илә, мүәллимләрдә, йолдашлары илә, оюнларла, һейван вә биткиләрин һәяты вә с. илә чох марагланырлар. Бу яшда онларда ичтиман мараг әмәлә кәлир, онлар пионер тәшкәлатынын һәяты илә яхындан марагланырлар, йолдашлары арасында достлуғ алағәләри кенишләнир. Лакин I—II синифләрдә ушагларын достлуғлары һәлә мөһкәм әсәсләр үзәриндә гурулмур. I—II синифләрдә октябрят сырәларында, III—IV синифләрдә пионер дәстәсиндә бирләшмәклә алағадар олараг достлуғ әләгәләри күчләнир, ушаглар бир-биринә даһа сых мөһрибанлашыр, ушагларда мүәййән ичтиман вәзифә дашымаг марагы артыр, коллектив гаршысында мәс'улийәт һисси әмәлә кәлмәйә башлайыр ки, коммунист тәрбийәси мөгсәдләри үчүн бүтүн бунлардан истифада этмәк лазымдыр.

Орта яшлы шакирдләрин хусусийәтләри.

Бу дөврдә ениетмәнин физики инкишафыны сәңийәләндирән хусусийәтләрдән—онларда боюн чох сүр'әтлә—илдә 6 с.м. артмасы, әзәләләрин гүввәт кәсб этмәси, синир системинин сүр'әтлә тәкмилләшмәсини хусуси гейд этмәк лазымдыр. Ениетмәнин физики чәһәтдән шиддәтли инкишафы онун фә-

лийәтиндә бә'зи хусусийәтләри шәртләндирир. Белә ки, бәдәндәки әнержини бәдән үзәләрини инкишафына, үрәйни кенишләnmәсинә, боюн артмасына сарф әдәлмәси илә алағадар олараг, о, ишдә тез йорулур; синир системини фәалийәтинин мүрәккәбләшмәси ишдә гейри сабитлик доғура билир. Әләә әтмәлидир ки, ениетмәнин физики инкишафында бә'зи гейри—мүтәнасиблик өзүнү көстәрир. Мәсәлән, әл вә аяглары кәвдәйә инсәбәтән узун олур, дөш гәфәсини инкишафы скелетин бүтүнлүкдә инкишафындан, ган дәмәрларынын инкишафы үрәйни бөйүмәсиндән хейли керийә галыр. Үрәк вә ган дәмәрларынын бу чүр гейри мүтәнасиб инкишафы нәтичәсиндә ган тәзийги бир гәдәр артыр, ганын бейнә ахмасы кәсирли олур вә бунун да нәтичәсиндә ениетмә тез йорула биләр. Бу һөгсанлар бәдәнин, кичик яшларә инсәбәтән, иттидар кәсб әтмәси, һәят фәалийәтинин күчләnmәси кими гиймәтли кейфийәтләрини мә'на вә әһәмийәтини һеч дә әзәлдә билмәз. Бунлар аичаг шиддәтли инкишафын тәрәтдийи һөгсанлар, йә'ни инкишаф һөгсанларыдыр. Иш режимини низама салмаг, вахт бүдчәсиндән сәмәрәли истифада әтмәк, ишләри сәмәрәли тәшкәл этмәк йолу илә бу һөгсанларын гаршысыны алмаг олар.

Ениетмә дөврүнү сәңийәләндирән икинчи мүһүм бир хусусийәт чинси етишмәдир. Бу, чинси вәзәләрини фәалийәтә башламасы илә алағадардыр.

Чинсийәт вә һәят шәрәтиндән асылы олараг, чинси етишмәнин башланма вахты, инкишафы вә тамамланма вахты мүхтәлиф олур. Чинси етишмә орта һесабла гызларда оғланларә инсәбәтән тез башлайыр вә тез дә битир. һәм ата-аналар, һәм дә тәрбийәчиләр вә мәктәб һәкимләри сәһбәтләр вәснәснә ениетмәнин бәдәниндә әмәлә кәлән бу физиоложи дөйишислик һағында онларә мә'лумат вермәли вә баша салмалыдырлар.

Ениетмә өзүнү яшлылар кими һисс әтмәйә башлайыр. Бу дөврдә онларын һиссийәт әләми гейри сабит олур. Мәсәлән, ениетмә бә'зән инәдлы вә кәркин фәалийәтдән фәалийәтсизлийә кечир, бә'зән онларда шадлығ вә мәюслуг, мөгурлуг вә утанчагылығ, сәһбәтчилик вә гарадинмәзлик вә с. бир-бирини тез-тез әвәз эдир. Бу дөврдә эһтираслар шиддәтлә ояндығындан, габиллийәт вә мейилләр сүр'әтлә инкишаф әтдийиндән онлар һәлә гейри-сабит олурлар вә ениетмә өз фәалийәтини тәнзим этмәкдә чәтинлик чәкир.

Ениетмә дөврүндә синир системинин тәкмилләшмәси бейни дахили гурулушунун мүрәккәбләшмәси вә онун вәзифә э'тибарилә тәкмилләшмәси давам эдир ки, бу да ениетмәнин зәһни фәалийәтинин инкишафы үчүн әлверисшли шәрәнт ярадыр.

Бейни габығы фәалийәтинин кенишләnmәси нәтичәси оларә ениетмәнин диггәти хейли күчләнир, онун сабит диггәти кетдикчә артыр. Онлар өйрәндикләри мәтнин мәзмун вә мәнтиги алаға һөгтейи-нәзәриндән һиссәләрә бөлмәйи бачарырлар, тә-

лим материалыны өз сөзлери илэ изаһ этмәк бачарығы кәсб эдирләр.

Ениетмәнин тәфәккүрүндә дә ени кейфийәтләр өзүнү көстәрир. V синфа гәдәр, әсасән, бир нәфәр мұаллимлә ишләмәйә алышмыш олан ениетмә бир нечә мұаллимлә эйни заманда машгул олмаг бачарығы газанмаға башлайыр. Ениетмәнин ши-фаһи вә язылы әдәби дил мәдәнийәтнин инкишафы, мүрәккәб һесаб әмәлийәты үзрә мәсәлә вә мисаллар һәлл этмәк бачарығы, тәбиәт вә тарихә дәир мұәййән әлми биликләрә йнйә-ләнмәси онларда тәфәккүрүн сүр'әтлә инкишаф этмәсинә, кон-крет тәфәккүрүн сүр'әтлә өз ерини мүчәррәд тәфәккүрә вермә-синә сәбәб олур. Ениетмәләр үмүми аңлайышлар үзәриндә ча-лыша билир, охуудуларыны әсасландырмаг, мұбаһисәйә ки-ришмәк, тәнгиди янашмаг, мұгайисәләр этмәйә тәдриҷән алы-шырлар.

Грамматик гайдалары мәнимсәмиш олдугларындан ениетмә-ләрин иттигәриндә долгун ифәдәләр, мүрәккәб чүмләләр, мү-чәррәд сөз вә ифәдәләр кениш ер тутмаға башлайыр. Бунунла бәрәбәр ениетмәнин нә тәфәккүрү, нә дә оғун иттигә яшына мәх-сус олан һөҗәһләрдән тәмзиләнмиш олмур. Онлар үмүмиләш-дирмәләрдә тез-тез чашыр, әсас мәсәләни геҗри әсасдан айыр-магда чәттилик чәкирләр.

Ениетмәләрин мейл вә мараглары яшларынын, һәмчинин тә'-лим-тәрбийәнин тә'сири нәтиҷәсиндә дәйишир вә инкишаф эдир. Онларын ичтиман мараглары мұәййән истигамәт кәсб эдир; онлар артыг, пионер тәшкилатында фәәл чалышырлар. Ленин комсомолунун һәятына дәир онларда мараг артыр. Гәһ-рәмәялыг, мәчәрәчы, романтик әдәбийәт онлары чох мараг-ландырыр. Онлар тарихи шәхсийәтләрин һәятына дәир әсәр-ләр охумаға, бу кими мөвзуларда кинофилмләр, п'есләр көр-мәйә һәвәсләнирләр, синифдән вә мәктәбдән конар ишләрдә, дәрнәкләрдә, спорт ишләриндә, клубларда, пионер әвләриндә фәәл иштирак этмәйә чалышырлар.

Совет ениетмәләрини сәчийәләндирән әләмәтләрдән бири онларда вәтәнпәрвәрлик дуйгуларынын хейли күчләнмәсидир. Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә бир чох ениетмәләрин фа-шистләр әләйһинә ғызғын мұбаризәси дедикләримизи ачыг сү-бүт эдир. Шүбһәсиз, бу вә бунлар кими сияси-мә'нәви кейфий-йәтләр яша мәхсус олан кейфийәтләр дейил, тәрбийә-тәлим ишләринин нәтиҷәсидир. Лакин мәсәлә бундадыр ки, ениетмә бу кими кейфийәтләри дәриндән дәрк эдир вә шуурлу бир сү-рәтдә ифәдә эдир. Оун вәтәнпәрвәрлийи өз синфини, үзвү ол-дугу пионер коллективини, өз мәктәбини, үмүмийәтлә хал-ғынын шәрәфини учалтмаг намини даһа мәс'улийәтлә дәрәс охумасында, ичтиман-файдалы ишә гошулмасында өзүнү көс-тәрир.

Ениетмәдә йолдашыг вә достлуг дуйгулары хейли мөһкәм

олур вә бу әсасда да онда коллективлик вәрдишләри дәринлә-шир.

Ениетмә, Н. К. Крупскаяны дедийи кими, һәм ушаглыг, һәм дә кәңчлик әләмәтләрини өзүндә әкс этдирир. О еничә ушаглыг дөврүндән айрылмыш, лакин ушаглыг әләмәтләриндән тамами-лә әл чәкмәмиш олур. О бири тәрфәдән дә кәңчлийә доғру ирә-ләйир, лакин һәлә кәңч дейилдир. Ениетмә өзүнү бөйүкләр кими көстәрмәйә чалышыр, онлар кими кейинир, сач сахлайыр. Ениетмәләрин мұәлимә гаршы олан мұнасибәти кичик ушагла-рын мұәлимә олан мұнасибәтләриндән чох фәрглидир. Онлар мұәлимләрин изаһына тәнгиди янашырлар. Чох биликли, фән-ни сәһәсиндә дәрин мә'луматлы, өз ишинә садиғ олан, тәләб-кар вә әдәләтлә мұәлимләрә дәрин һөрмәт бәсләйирләр.

Буржуа педагоглары, бу дөврдә баш верән чәттиликләрдә алағадар олараг, бу дөврү «бәһран дөврү» адландырырлар. Лакин совет тәрбийә системиндә мұәлимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, ениетмәлик дөврүндәки чәттиликләр, инкишаф чә-ттиликләрдир. Буржуа өлкәләриндә бу чәттиликләр, ениетмә үчүн чох ағыр нәтиҷәләрдә битә билдийи һалда, сосялизм гуру-лушу шәрәтиндә пионер коллективи ичәрисиндә, ичтиман-файдалы ишләр просесиндә бу чәттиликләр тәзликлә һәлл олу-нур. Бу дөвр маһир тәрбийәчийә ушаглар арасында тәрбийәви иш апармаг үчүн кениш имканлар верир.

**Бөйүк ишле
шакирдләрин
хүсусийәтләри**

Физики инкишаф чәһәтдән бу яш дөврүнүн со-нунда шакирдләр артыг, әсас ә'тибарилә, бә-йүкләрә мәхсус олан физики әләмәтләри газан-мыш олурлар. Скелетин сүмүкләмәси просеси әсасән битир. ениетмәләрә мәхсус олан әл вә аяг сүмүкләри илэ көвдә сүмүкләри арасындакы геҗри-мүтәнәсиблик, һәмчи-нин бәдәнин күтләсилә үрәйин һәмчи арасында олан тәнәсүб-сүзлүк йох олур. Кәллә чеврәсинин кенишләнмәси даяныр. Бе-йинин чәкиси һәлә артмагда давам этсә дә, бу артым чох әһә-мийәтсиз олур. Лакин бейнин гурулушунда вә синир телләрин-дә, һәмчинин бүтүн бәдән органында вәзифәчә тәкмилләш-мә давам эдир. Әзәләләрин гүввәси, һәмчинин иш габилийәти хейли артыр, һәрәкәтин тәнзим әдилмәси гайдая дүшүр вә яш-лыларынкына чатыр.

Бәдәнин узанмасы сүр'әти әввәлки дөврә нисбәтән хейли азалыр: бой илдә 1,5—2,5 см, чәки исә илдә 2—4 кг. артыр.

Чинси етишмә истәр психоложи истәрсә дә физиоложи чә-һәтдән әсас ә'тибарилә тамамланыр.

Бөйүк яшлы шакирдләрин зәһни хүсусийәтинә кәлиңчә, геҗд этмәлидир ки, онлар тәлим материалыны мұвәфғәгийәт-лә тәһлил вә тәркиб эдә билир, әсасландырыб үмүмиләшдирмә-йи бачарырлар, мұһакимәләр йүрүдүб нәтиҷәләр чыхармагда чәттилик чәкмирләр, мүчәррәд аңлайышлары әсанлыгла дәрк эдирләр. Теоремләр исбат этмәк, мүрәккәб тә'рифләри дәрк этмәк вә изаһ этмәк бу яшларда олан шакирдләрин гүввәсинә

тамамла мұвафигдир. Бу яшларда шакирдлер тэнгиди мұһакималер йүрүдүр, асанлыгла эсас фикри гейри-эсасдан сеча билирлер, «зэрурилик», «эһтимал» ва «мүмкүнат» алайышларынн фэргини баша дүшүрлер.

Көнчлерде диггэт, эсасэн, сабит олур ва онлар ирадэлэринин күчү илэ марагланмадыглары иш атрафында да диггэтлэринин топламагы бачарырлар.

Бөйүк яшлы шакирдлерде мэнтиги һафизэ хейли күчланмиш олур. Онлар тәлим материалыны ядда сахламаг үчүн орада мэнтиги алагалер ахтарыр, материалы өз сөвлэри илэ изаһ этмәкдә чәтинлик чәкирлер. Онларын итти, тамамламагда олдуглары тәһсилин нәтичәси олараг, хейли тәкмилләшмиш олур.

Бөйүш яшлы шакирдлери сәчийәләндирән хүсусийәтләрден бири дә, онларын ширин арзулар этмәйә чох мейл көстөрмәлериدير. Онларын арзулары әмәкдә гәһрәманлыг көстөрмәк, сосялизм вәтәнимизин нәһәнк гуручулуг ишләриндә вар гүввәлэри илэ иштирак этмәкдир. Зәнкинләшмәйн, башгасынын әмәйиндән даһа чох истифадә этмәйн арзу эдән буржуа кәнчлэринин арзуларына әкс олараг, совет кәнчлэри элмә йнйәләнмәк, көркәмли әмәк гәһрәманы, көркәмли әлм хадими, бир сөвлә халгына даһа чох мәнфәәт верән адам олмагы арзу эдир. Бақынын 132 №-ли орта мәктәбинин X синиф шакирд С. язир: «Вәтәнимиз дүняда ән зәнкин бир өлкәдир. Оун түкәнимәз мәдәнлэри, мүнбит торпаглары, сых мешәлэри ва чошгун чайлары вардыр.

Өлкәмизин сәнае мәркәзлэри күндән күнә дейил, саатбасаат артыр. Мән дә орта мәктәби битириб, сонра али тәһсил алмаг, совет халгынын бу нәһәнк ярадычылыг ишиндә вар гүввәмлә ишләмәк истәйирәм».

Совет халгынын нәһәнк ярадычылыг ишиндә иштирак этмәйн арзу этмәк, она чән атмаг бөйүк яшлы мәктәбчилэри сәчийәләндирән эсас хүсусийәтләрдендир.

Бөйүк яшлы шакирдлэрин мейл вә мараглары олдугча кәнишләнир. Онларын ичтимән мараглары, эсасән, комсомол тәшкилатынын фәалийәтилә багланыр. Онлар спорт ишләринә, мұтәлиәйә, инчәсәнәт вә техникая бөйүк мейл көстәрирләр. Ениетмәләрден фәргли олараг, бөйүк яшлы шакирдләр өзләринә ихтисас сечмәк ишинә даһа дүшүнчәли янашырлар, бу барәдә яшлыларла мәсләһәтләшир, һәтта мұбәһисә этмәкдән дә чәкирмирләр. Онларын бир гисми орта мәктәби битирәндән сонра биләваситә истейсалата кетмәйә, бир гисми исә али тәһсил алмага чалышыр.

Йолдашылыг вә достлуг алагалэри бөйүк яшлы шакирдләр арасында даһа чох мөһкәм олур. Онлар чох заман бу дөврдә башланмыш достлугу өмүрлэри бою давам этдирирләр. Онлар достларына чох чидди тәләбләр верирләр: дүнякөрүшлэринин,

ишләринин вә эгидәлэринин вәһдәтиндән башга, кәнч достлар бир-бирлэринин дэрин арзу вә сиррлэриндән хәбәрлар олмаг истәйирләр вә лазым оlanda һәр чүр эзиййәтә гатлашараг йолдашына көмәк этмәкдән чәкирмирләр.

Бөйүк яшлы шакирдләрде эгидә тәшәккүл тапыр ки, бу ишдә комсомол тәшкилатынын ролу олдугча бөйүкдүр. Сосялизм вәтәнинә дэрин мәнәббәт руһунда тәрбийә эдилмиш совет кәнчлэри, Бөйүк Вәтән мұһарибәсинин көстәрдийи кими, Вәтән мұдәфиәси наминә һәр чүр эзиййәтләрә гатлашырлар, Александр Мотросов, Зоя Космодемьянская, Кәрай Әсәдаов, Мейди Хүсейнзәдә кими гәһрәманларын көстәрдиклэри аглакәлмәз икидликләр мәнз совет кәнчлийинин мәрд сифәтлэриндәндир.

Коллективизм, әмәксевәрлик, тәшәббүскарлыг, тәвәзәкарлыг вә с. кими сифәтләр ушаглыгдан әмәлә кәлиб инкишаф этмәйә башласа да, бөйүк яшлы шакирдләрде бу сифәтләр даһа чох инкишаф эдир. Сәчиййә, эсасән, бу яшларда мұәййәнләшир. Ениетмәләрә инсбәтән, бөйүк яшлы шакирдләр өз һәрәкәтлэринә гаршы даһа чох тэнгиди янашыр, һәрәкәтлэринин шүүрлу сурәтдә тәнзим этмәйә чалышырлар.

4. ШАКИРДЛЭРИН ФЭРДИ ХҮСУСИЯЭТЛЭРИ.

Яш хүсусийәтлэри илэ бәрәбәр һәр шакирдин, ону сәчийәләндирән фәрди хүсусийәтлэри дә вардыр. Бу фәрди хүсусийәтләр бир шакирди эйни яшда олан башга шакирләрден фәргләндирир.

Шакирдләрде фәрди хүсусийәтлэрин әмәлә кәлмәсинин эсас сәбәби онларын һәр биринин мұхтәлиф әнлә тәрбийәси шәраитиндә бөйүмәлэри, айрыча һәят йолу кечмәлэри, шәхси фәалийәтлэри, ичтимән мұһитдән мұхтәлиф тәсирләр алмаларыдыр. Фәрди хүсусийәтлэрин бир сәбәби дә ушагларда олан синир системин мұхтәлиф типдә олмасыдыр.

Шакирдлэрин фәрди хүсусийәтлэри тәлим фәалийәтиндә тәзәһүр эдир. Бәзилэринин шәрһ эдилән тәлим материалыны тез дәрк этмәси, бәзилэринин ләнк дәрк этмәси, бәзилэринин суаллара чәлд чаваб верә билмәси, башгаларынын ләнк чаваб вермәси, биринин өйрәндийи материалы тез унутмасы, о биринин узун мүддәт ядда сахламасы, бәзилэринин тез өйрәниб тез дә унутмасы, башгасынын кеч өйрәниб кеч унутмасы вә с. фәрди хүсусийәтләрә данр мисаллардыр.

Шакирдлэрин фәрди хүсусийәтлэри онларын иш габилйәтлэриндә дә өзүнү көстәрир. Бәзилэри һазырлыг вә сәйләринин нәтичәсиндә мурәккәб ишлэри өһдәсиндән кәлмәйн бачардыглары һалда, башглары чәтин ишлэри һәлл этмәкдә ачизлик көстәрир.

Иради кейфийятларинда да шакирдларин фәрди хусусийятлари өзүнү көстөрүр. Мәсалән, бәзиләри мөһкәм ирадәси сайәсиндә тапшырығы еринә етирмәйинчә ишдән әл чәкмир, башгалары ишдә балача чәтинликлә үз-үзә кәлән кими ону бураһыр, бәзиләри горхаг, башгалары чәсур олур, бәзиләри йолдашлары илә мөһрибан олур, башгалары исә савашган олур вә с. Бүтүн булар вә бу кими фәрди хусусийятларин мұаллим тәрәфиндән диггәтлә өйрәнилмәси шакирдларин тәлим-тәрбия ишларини яхшы тәшкил әтмәк үчүн әлверишли зәмин ярадыр.

IV ФӘСИЛ

СССР-дә ХАЛГ МААРИФ СИСТЕМИ.

Халг Маариф системи бир өлкәдә дөвләт тәрәфиндән мұай-
фән әднләмиш принципләр әсасында бир-бирилә гаршылыгы
әләгәси олан тәлим вә тәрбия мұәссисәләринин мәчмууна де-
йилір. Беләликлә, халг маариф системи өлкәдәки мәктәбәгәдәр
тәрбия очагларыны, үмүмтәһсил мәктәбларини вә ихтисас ве-
рән мәктәбләри әһәтә эдир.

1. ХАЛГ МААРИФ СИСТЕМИНИН ДӨВЛӘТ ГУРУЛУШУ ИЛӘ ӘЛӘГӘСИ.

Һәр бир өлкәнини халг маариф системи о өлкәнин иттисади,
сияси вә мәдәни инкишафынын тәсири алтында яранмышдыр.
Буна көрә дә мұхтәлиф өлкәләрдә халг маариф системләри мұх-
тәлиф олур. Ләкин истәр социалист чәһәси өлкәләринин вә и-
стәр сә капиталист өлкәләринин айрылыгыда, һәр бири ичәри-
синдә дөвләт гурулушларындакы үмүми чәһәтләр өзүнү маариф
системиндә көстөрүр.

Һәр шейдән әввәл, ону гейд әтмәк ләзымдыр ки, капиталист
өлкәләриндә олан халг маариф системи буржуазиянын өз синфи
һакимийәтинин һәятә кечирмәси үчүн бир сйлаһдыр. Бу маариф
системи буржуазиянын синфи мәнәфинә табе әдилмишдыр.

Капиталист өлкәләриндә һөкм сүрән әсас иттисади гануна
уйғун олараг, орадакы бүтүн тәдбирләр капиталистләрин газан-
чыны артырмаға хидмәт әтдийи кими, халг маарифи дә истис-
марчыларын ағалығыны мөһкәмләтмәйә, әсл тәһсилә анчаг вар-
лы балаларына вермәйә, зәһмәткеш балаларынын тәһсилини
исә мүмкүн гәдәр мөһдуд әтмәйә хидмәт эдир. Бунун нәтижәсин-
дә капитализм дүнясында он миллионларла фәһлә вә кәндли ба-
лалары мәктәбдә охумаг имканындан мөһрумдур.

Ингилабдан әввәл чар Русиясында да халг маарифи истис-
марчы синифләрин мәнәфинә хидмәт эдирди. Чар Русиясы
халг маарифинин инкишафы чәһәтиндән Авронанын бир чох
капиталист өлкәләриндән керидә галырды. Чар һөкүмәти ка-

питагистларын və мүлкәдарларын балалары үчүн олан мәктәб-
ләрин инкишафы гейдинә галдыгы һалда, халг күтләләрини гәс-
дән чәһаләтдә сахлайырды. Фәһлә вә кәндли балаларынын чох
бөйүк бир һиссәси савадсыз галырды.

Чар Русиясында халг маарифи силки-синфи характер да-
шыырды. Бир чох мәктәбләрдә—кадет корпусу, нөчиб гызлар
институту, паж корпусларында аңчаг дворян балалары тәһсил
алырды. Кимназияларда даһа чох дворян ушаглары охуяурду.
Реал мәктәб вә тичарәт мәктәбләриндә исә, әсасән, ири вә орта
буржуазиянын ушаглары тәһсил алырдылар. Бу мәктәбләрдә
охумаг үчүн йүксәк тәһсил һаггы тәләб олунаурду.

Чар Русиясында зәһмәткеш балалары үчүн олан мәктәбләр
3—4 иллик, сонралар исә халгын тәләби нәтижәсиндә ачылымыш
бешиллик ибтидан мәктәбләрдән ибарәт иди. Үч вә я дөрд ил-
лик ибтидан мәктәбләрин әсасында бир тәрәфдән ашагы сәнәт
мәктәбләри, диқәр тәрәфдән тәһсил мүддәти үч—дөрд ил олан
йүксәк типли ибтидан мәктәбләр тәшкил олунаурду. Ашагы
чиңли мәмурлар вә контор ишчиләри һазырлаян йүксәк типли
ибтидан мәктәбләрдә, әсасән, хырда буржуазиянын вә варлы
кәндлиләрин балалары охуяурду.

Русия мүтләггийәтинин халгын мәдәни инкишафына мане
олмаг чәһди өз тә'сирини рус олмаян халгларын һятында даһа
кәскин көстәирди. Мүтләггийәт бу халглар арасында зорла
руслашдырма снәсәти апарырды вә бу мәгсәд үчүн мәктәбдән
бир васитә кими истифадә эдирди.

Ислам дининә мәнсуб олан халглар арасында маарифин ба-
шында руһаниләр дурурду. Мәсчид хадимләри һазырлаян мәк-
тәб вә мәдрәсаләрә тохунулмамышды. Бу мәктәбләр исә чох
вахт шакирдә һеч ади савад белә верә билмирди.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан әввал Азәрбайчанда
олан молла мәктәбләриндә тә'лимин мазмунуну әсасән дин тәш-
кил этдийини ашагыдакы мисалдан көрмәк олар: бу мәктәбләр-
дә Азәрбайчан дилинә һәфтәдә чәми 3 саат верилдийи һалда
шәриәтә 4, мөвизәйә 4, мәрсийәйә 3, намаз-дәстәмаза исә 6 саат
верилди.

Рус олмаян халглар үчүн ачылымыш тәк-тәк мәктәбләрдә,
әсасән, ерли дөвләтчиләрин балалары охуяурду. Халгын әксә-
рийәти тәһсилдән тамам мәһрум иди. Мәсәлән, Бөйүк Октябр
сосялист ингилабындан әввал азәрбайчанлыларын яһныз 3
фанзи савадлы иди, гадылар арасында савад мәсәләси даһа
ачыначагы иди: онларын яһныз бир фанзи савадлы иди. Ин-
гилабдән әввал Азәрбайчанда чәми 15 орта мәктәб олуб ки,
бунун да 9-у Бақыда иди; али мәктәб исә һеч йох иди.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабы бүтүн саһәләрдә көкүндән
дәйишкликләр әмәлә кәтирдийи кими, халг маариф системини
дә көкүндән дәйишди, ону зәһмәткешләрин мәнәфеһинә олан ени
әсәсләрдә тәшкил этди. Бу әсәсләр Совет Иттифагы Комму-
нист Партиясынын вә Совет дөвләтинини бир чох мүһүм сәвад-

ләриндә: Коммунист Партиясынын програмында, мәктәб һаг-
гындакы гәрарларында, ССРИ Конституциясында мөһкәмлә-
дирилмишдир.

Әкәр буржуа мәктәби буржуа синфини ағалыг әтмәк снә-
сәтинә хидмәт эдирсә, совет мәктәби чәмийәтти синифләрә бө-
лүнмәсини йох әтмәк вә синифсиз коммунизм чәмийәти гурмаг
мәгсәдинә хидмәт эдир. Сосялизмдән Коммунизма кечид дөврү-
дә бу вәзифәнин нечә еринә етирилмәли олдугу Коммунист пар-
тиясынын програмында мүййән әдилмишдир. Програма дейи-
лир: «Пролетариат диктатурасы дөврүндә ... мәктәб нәинки
үмүмийәтлә коммунизм принципләрини һяятә кечирмәлидир,
һабелә коммунизм гә'и сурәтдә гура биләчәк бир нәсл тәрби-
йә әтмәк мәгсәдилә зәһмәткеш күтләләрини ярым пролетар вә
гейри-пролетар тәбәгаләри ичәрисиндә пролетариатин идея,
тәшкиләт, тәрбийә тә'сирини дә йимәлидыр»¹.

ССРИ-дә тәһсилни синфи характер дашымасы пролетарна-
тын әһалинин ярымпролетар тәбәгәсинә гаршы гоюлмасы де-
мәк дейилдир. Фәһлә синфи коммунизм идеясынын апарычы-
сыдыр, буна көрә дә онун идеолокиясы кәч нәслин коммунист
тәрбийәсинин әсасында гоюлмәлидыр.

2. ССРИ-дә ХАЛГ МААРИФИ СИСТЕМИНИН ПРИНЦИПЛӘРИ.

Сов. ИКП програмында халг маарифи саһәсиндә гаршыя
гоюлмуш вәзифәләрә вә ССРИ Конституциясына әсасән ССРИ-
нин халг маариф системи ашагыдакы принципләр үзрә гурул-
мушдур.

1. ССРИ-дә халг маарифи ән демократик әсасда тәшкил
әдилмишдир. Бу о демәкдир ки, ССРИ-нин бүтүн вәтәндашла-
ры тәһсил һүгугуна маликдир, бүтүн пилләләрдә мәктәбләрин га-
пысы кениш күтләләрин балалары вә өзләринин үзләринә ачыг-
дыр.

Совет Иттифагы Коммунист партиясы програмынын халг
маарифинә анд олан бөлмәсиндә 17 яшына гәдәр бүтүн оғлан
вә гызлар үчүн пулсуз вә ичбари, үмүми вә политехник тәһсил-
ли һяятә кечирилмәси, 17-дән юхары яшы олан шәхсләр үчүн
пешә тәһсилә тәшкил әдилмәси, фәһлә вә кәндлиләрини мүстә-
гил чалышмасы үчүн ләзими шәрәит ярадылмәси, али тәһсил
мүәссисәләри гапыларынын зәһмәткешләрин үзүнә кениш ачыл-
масы тәләбләри мүййән әдилмишдир. ССРИ Конституциясынын
121-чи мәддәсиндә ССРИ вәтәндашларынын тәһсил һүгугуна
малик олмасы гейд әдилмишдир.

ССРИ-дә олан синифләрия (фәһлә вә кәндли синифләринин)
һәр бири үчүн айрыча мәктәб тәшкил олунаур. ССРИ мәктәб-

¹ Сов. ИКП гурултайлары, конгресслары вә МК Пленумларынын гәт-
нәмә вә гәрарлары, 1 һиссә, саһ. 463, Азәрбајҹар, Бақы, 1954.

ләрində фəһлэ, кəндли və зиялыларын балалары бирликдэ тəһсил алырлар.

ССРИ-дэ һеч бир синиф вэ шəхс тəһсил сահəсиндэ хусуси имтиязлара малик дейилдир.

Буржуа өлкələrиндэ исə халг маариф системиндэ икилик вардыр: варлыларын вэ йохсулларын балалары айры-айры мəктəплəрдэ охуюрлар. Варлы балалары үчүн орта вэ али мəктəб, фəһлэ вэ кəндли балалары үчүн 6—8 иллик ибтидан тəһсилдэн сонра гыса мүддэтли сөнөт мəктəплəри тəшкил эдирлэр. Бунун нəтижəсиндэ зəһмөткеш балалары эксəр һалларда али тəһсил алмаг имканындан мəһрум олурлар. Белаликлə, дөвлəтли балалары үчүн олан мəктəплəр буржуазия үчүн зиялылар, йохсуллар үчүн олан мəктəплəр исə капиталист сənəи үчүн фəһлэлəр һазырлайыр.

ССР-дэ тəһсилни демократик характери тək һамыя тəһсил һүгүгү верилмəsиндэ дейил, һәм дэ тəһсил үчүн эн кениш мэдди имканыларын ярадылмасындадыр. Мəsələn: экэр чар Русиясында 1914-чү илдэ чəми 9.656.000 шакирди эһатэ эдэн 123.700 мəктəб вардыса, 1956/57-чи дəрс илиндэ өлкəмиздэ 30.127.000 шакирди эһатэ эдэн 196.600 мəктəб варды. Совет Иттифагында күтлəви мəктəплəрини нечэ сүр'этлэ артдыгыны ондан көрмək олар ки, тəkчэ мұһарибэдэн сонра 1945—1951-чи ил-лəрдэ өлкəмиздэ 23.500 ени мəктəб тикилмишдир. Алтычы бешиллиндэ исə шəһэр вэ кəнд мəктəплəри тикилмəsинин һəчмив бешинчи бешилийэ исбəтөн тəгрибэн ики дəфə артачаг, Азəрбайчанда бир шакирдин охумасы үчүн һар ил дөвлəт 822 манат пул хəрчлəйыр. һәмчинин ССРИ-дэ бүтүн мəктəплəрдэ тəһсилни пулсуз олмасы вэ техникумларда, али мəктəплəрдэ мүвəффəг охуялара, эһтиياجы оланлара дөвлəт тəгаүдү верилмəsи тəһсил алма ишини асанлашдыыр.

2. ССРИ-дэ үмуми тəһсил мəчбуридир. Бөйүк Октябрь сосялист ингилабынын галиб кəлдийи илк күндөн өлкəмиздэ үмуми тəһсилни һəята кечирилмəsi үчүн шəрант ярадылмасы сահəсиндэ тəдбирлэр көрүлмөйэ башланмышдыр. 1930-чу илдэ ССРИ-дэ үмуми ичбари тəһсил һаггында ганун гəбул эдилмишдир. Бу гануна көрə 8 яшында олан оглан вэ гызлар эн азы 4 иллик һəчминдэ ибтидан тəһсил алмалы иди, шəһэрлəрдэ, фабрик вэ заводларын кениш яйылдыгы районларда, һәмчинин фəһлэ гəсəбэлəриндэ исə еддииллик тəһсил ичбари иди. өлкəмизни сənəелəшдирилмəsi, кəнд эһалисинин мэдди вэ мэдəни сəвийəсинин йүксəлмəsi 1949-чу илдэ бүтүн өлкəдэ үмуми еддииллик ичбари тəһсилни һəята кечмəsини тə'мин этди. Сов. ИКП-нын 1952-чи илдэ чагырылмыш XIX гурултайы республикаларын пайтахтларында, вилайəт мəркəзлəриндэ, бөйүк шəһэрлэр вэ сənəе мəркəзлəриндэ үмуми орта (ониллик) тəһсилə кечилмəsi вэ 1956-чы илдэ бүтүн Совет Иттифагында үмуми орта тəһсилə кечмək үчүн шəрант һазырланмасы һаггында гəрар гəбул этди. Сов. ИКП-нын 1956-чы илдэ чагырылмыш XX гурултайы

исə 1956—1960-чы иллəрдэ ССРИ-дэ үмуми орта тəһсилни, асан, һəята кечирилмəsi һаггында көстəриш вермишдир. ССРИ-дэ һар бир кичик кəнддэ белə мəктəбин олмасы һамынын тəһсил алмасына имкан ярадыр.

Капиталист өлкələrинин бир чохунда үмуми ичбари тəһсил, һаггында ганун вардырса да, һеч бириндэ ушаглар тəһсилдэ 100 фəиз эһатэ эдилмəмишдир. Чүнки эһалинин эксəриййəти өз ушагыны охутмаг имканына малик дейилдир. Мəsələn, Инкилтəрэдэ 150 илдэн артыгдыр ки, үмуми ичбари ибтидан тəһсил гануну э'лан эдилмиш, лəкин бу ганун һələ дэ тамам һəята кечирилмир.

3. ССРИ-дэ мəктəб дөвлəтин ихтиярындадыр. Йə'ни мəктəб анчаг дөвлəт тərəфиндэн ачылыр вэ идарə олунур; биздэ шəхси адамларын мəктəб ачмасына ичазэ верилмир. Мəктəбин дөвлəт тərəфиндэн ачылмасынын үстүлүгү орасындадыр ки, бу, тə'лим-тəрбийə ишинин коммунизм руһунда дəһа яхшы апарылмасына имкан верир. Биздэ ушагларын коммунист тəрбийəsi алмасы үмумдөвлəт ишидир. Бурада һеч бир тəсəдүфлүйэ йол верилэ билмэз. О бири тərəфдэн, тə'лим-тəрбийə мүəссисэлəринин мэдди чəһəтдэн долгун тəшкил этмəйин өһдəсиндэн анчаг халгын мənəфəтини күдөн сосялист дөвлəти кəлэ билэр.

Капиталист өлкələrиндэ дөвлəтлэ янашы олараг айры-айры шəхслэр дэ мəктəплэр ачырлар. Бу хусуси мəктəплэр пуллу олур, бурая эн яхшы мүəллимлэр чəлб олунур. Буна көрə бу мəктəплəрдэ варлы балалары тəһсил алыр. Бу исə варлыларын али тəһсилни монополия алмасына имкан верэн сəбəблəрдəндир.

4. ССРИ-дэ яшəян бүтүн халглар ана дилиндэ тəһсил алмаг һүгүгуна маликдирлэр. Бу, партиямызын милли сиясəтинин ифəдəсидир.

Коммунист партиясы вэ Совет һөкүмəтинин ардычыл олараг миллэтлəрин һүгүгү бəрəбэрлийи сиясəти еритмəsi нəтижəсиндэ ССРИ-дэ бүтүн халгларын мэдəни инкишафы үчүн лəзыми шəрант ярадылмыш, бүтүн халглар, мəзмунча сосялист формача милли мэдəниййэтлəрини һəртərəfli инкишаф этдирирлэр. Совет мəктəплəриндэ онларла халгын дилиндэ тəһсил верилир. ССРИ-дэ тəkчэ ибтидан вэ орта тəһсил дейил, һәм дэ али тəһсил халгларын ана дилиндэ апарылыр.

ССРИ халгларынын өз ана дилиндэ тəһсил алмасы ишинин тəшкили сահəсиндэ нечэ бөйүк мүвəффəгиййэт элдэ эдилдийини Азəрбайчанын да мисалында көрмək олар. Һазырда Азəрбайчанда 14 али мəктəб, 79 техникум вардыр ки, буларда охуяларын эксəриййəти Азəрбайчан дилиндэ тəһсил алыр. Азəрбайчанда олан 3.567 күтлəви мəктəбин эксəриййəтиндэ тə'лим Азəрбайчан дилиндэ апарылыр. Сосялист ингилабындан сонра кечэн иллэр эрзиндэ үмумтəһсил мəктəплəринин сайы 4 дəфə, шакирдлəрини сайы исə 10 дəфəдэн чох артмышдыр.

Бунун эксинэ олараг, бир чох капиталист өлкələrиндэ, башга сահəлəрдэ олдугу ки, мəктəб сահəсиндэ дэ милли вэ ирги

айрылыг һөкм сүрүр. Америка Бирләшмиш Штатларында гара иргә мәһсуб ушагларын ағ ушагларла бир мәктәбдә охумасы әлейһинә мүртәчә чыхышлар гара ирг ушагларынын бу мәктәб-ләрдә охумасыны имкан харичиндә гоюр. Чох милләтли Австрия дәвләтиндә азлыгдә галмыш милләтләрин өз ана дилиндә тәһсил алмасы үчүн һеч бир шәрәнт ярадылмыр.

5. ССРИ-нин халг маариф системиндә тәһсил дүйәвидир. Пә'ни мәктәб дини мүәссисәләрдән—киләз вә мәснидән айрыдыр, мәктәбдә һеч бир дини айныларин тәтбигинә йол верилмир. Биздә Конституция үзрә вичдан азадлыгы ә'лан әдилмишдир, дин һәр бир вәтәндашын өз шәхси ишидир. Буна көрә, тәһсиндир ки, дәвләт мүәссисәси олан мәктәбә динин дахил әдилмәсинә йол верилә билмәз. Совет мәктәбинин там дүйәвиклийи анчаг мәктәб-ләрдә динә ер верилмәсиндә дейил, һәм дә ондадыр ки, совет мәктәбиндә бүтүн тә'лим-тәрбийә ишларин әлми-материалистик әсасдә гурулуру, бүтүн тәһси вә ичтиман һадисәләрә материалистик изаһат верилир вә беләликлә дә, совет мәктәбинә динин нүфуз әтмәсинә имкан галмыр.

Капиталист өлкәләриндә мәктәб диндән айрылмамышдыр. Бир чох мәктәбләрдә дин хусуси бир фәни кими тәдрис планына дахил әдилмишдир. Бә'зи буржуа өлкәләриндә, мәсәлә, Франсада, дин дәрсләри хусуси бир фәни кими тәдрис планына дахил әдилмәмишдирсә дә, бу һеч дә о өлкәдә тәһсил дүйәви характердә олмасыны ифадә әтмир: мәһәбләрин чох олмасы бу өлкәләрдә бу мәһәбләрдән бирини сечиб тәдрис планына дахил әтмәйә имкан вермәдийиндән һәр ушаг һәфтәдә бир күн мәһәллә киләсиндә өз мәһәбини өйрәнир, өз киләсинә кедир. Бир чох капиталист өлкәләриндә дәвләт мәктәбләриндә мәһәбәләр дуа илә бацланыр, дуа илә гуртарыр.

Бундан башга бүтүн капиталист өлкәләриндә дини тәшкилатлар чохлу мәктәбләр ачырлар. Мәсәлә, Инкилтәрәдә олан ибтидан мәктәбләрин 50 фәзини дини тәшкилатлар ачмышдыр. АБШ-да олан бүтүн али мәктәбләрин үчдә бир һиссәси дини тәшкилатларын ихтиярындадыр (онлар ачыб, онлар да идәрә эдирләр). Иранда ибтидан мәктәбләрин ярыдан чоху мәснидләрин ихтиярындадыр. Бүтүн бунлардан башга капиталист өлкәләриндә мәктәбләрдә дин тәһсилни мазмунуна да дәрин нүфуз әтмишдир.

6. ССРИ-дә халг маариф системи ваһидлик принципи үзриндә гурулмушдур. Бу, о демәкдир ки, бизим халг маариф системимиздә дахил олан бүтүн мүәссисәләр мәгсәд вә тәшкилат чәһәтдән бир-бирилә алагадардыр. ССРИ халг маарифи системинә дахил олан мүәссисәләр арасында ардычыллыг мөвчуддур: бизим мәктәбләрин тәдрис планлары вә програмлары әлә гурулмушдур ки, ибтидан мәктәби битириб еддидлик мәктәбин V сифинә, еддидлик мәктәби битириб орта мәктәбин VIII сифинә имтаһансыз, орта (ониллик) мәктәби вә орта ихтисас мәктәбләрини битириб али мәктәбләрә мәһсәсиз кечмәк мүмкүндүр. Бу

ваһидлик яһыз бир республика дахилиндә дейил, бүтүн ССРИ үзрәдир. Буна көрә мәсәлән Кировабадда орта мәктәби битирән Ленинградда али мәктәбә дахил ола биләр, Владивостокда охуян VI сифини шәкирди илин ортасында Бакыя кәчмәли олса, бурада VI сифиндә өз тәһсилни давам әтдирә биләр. Бу принцип тәһсил ардычыл давам әтдирмәк үчүн чох әлвәришли шәрәнт ярадыр.

Белә бир ваһидлик капиталист өлкәләриндәки маариф системиндә йохдур. Мәсәлән, Инкилтәрәдә грамматик вә мүәсир мәктәб адланан ибтидан мәктәбләрин тәдрис планы вә програмлары әләдир ки, мүәсир мәктәбә дахил оланларын кәләчәкдә али мәктәбләрә кедә билмәси мүмкүн олмуру.

7. ССРИ-дә гадынларла кишиләр, бүтүн саһәләрдә олдуру кими, тәһсил саһәсиндә дә бәрәбәр һүгуга маликдирләр. Бу принцип әсасында бүтүн мәктәбләрдә оғланларла гызлар бир ердә охуру вә ваһид программа тәһсил алырлар. Бу принципни бүтүн маариф саһәсиндә тәтбиг әдилмәси саһәсиндә һазырда гадынлардан халг тәсәрууфатымызын, әлм, иччәсәнәт вә дәвләт органларынын бүтүн саһәләриндә чалышан кадрлар яранмышдыр. Бир миллиондан артыг гадын мәктәбләрдә мүәллимлик эдир. Ики миллиондан артыг гадын сәһийә вә бәдән тәрбийәси саһәсиндә чалышыр. Али тәһсил алмыш зиялыларын ярыя гәдәри гадындыр. Бу принцип, кечмишдә ислам дининин һөкм сүрдүйү Азәрбайжан, Әзбәкистан, Түркмәнстан, Тачикистан, Дағыстан үчүн хусусән бөйүк әһәмийәтә маликдир. Вахтилә ислам дининин гүвәтли тә'сир алтында гара чадра алтында, мәктәбдән узагда галмыш бу ерләрин гадынлары инди мәктәбин бүтүн пилләләриндә оғланларла бәрәбәр охуру; тәк Азәрбайжан ССР-дә али вә орта ихтисас тәһсилли гадынларын сайы 21.000-дән артыгдыр.

Капиталист өлкәләринин бир чохунда һәлә дә гадынларын тәһсил һүгугу, хусусән али тәһсил алмаг һүгугу мәһдуддур. Гадын мәктәбләри хусуси тәдрис планлары вә програмлары илә мәшгул олур (онларын програмы йүкүлләшдирилиб). Буржуазиянын мүртәчә даирәләри үмумийәтлә гадынларә тәһсил верилмәси әлейһинәдир.

Иранда, Пакистанда, Түркиядә вә башга ислам өлкәләриндә гадын тәһсили ачыначаглы вәзийәтдәдир. Гыздарын бөйүк әкәрийәти тәһсилдән мәһрумдурлар.

8. ССРИ-дә тәкчә ушаг вә кәңчләрин дейил, һәм дә яшлы әһалинин тәһсил алмасы иши тәшкил әдилир. Партиямызын XX гурултайы бу саһәдә бундан сонра даһа кениш тәдбирләр көрмәйи хусуси гейд әтмишдир. Гурултайын директивләриндә дейилди ки, «Орта тәһсилли олмаян зәһмәткешләрин үмуми мәдәни сәвийәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә зәһмәткешләрин истәһсалатдан айрылмадан тәһсил алмалары үчүн алтынчы бешилликдә гияби мәктәбләрини вә ахшам үмуми тәһсил мәктәбләринин шәбәкәси даһа да инкишаф әтдирилсин».

ССРИ-дә яшлылар үчүн ахшам еддиллик вә орта мәктәпләри илә бәрабәр техникум вә али мәктәпләрини гияби шәбәләрини дә кениш шәбәкәси вардыр; бурада зәһмәткешләр истәһсалатда айрылмадан өз тәһсилләрини артыра билirlәр.

Бу гейд эдиләләрдән көрүлдүү үзрә ССРИ-нин маариф састеми ән тәрәггипәрвәр принципләр асасында гурулмушдур. Бу принципләр сосялизм гуран башга өлкәләрини дә маарифинә өз мүсбәт тәсирини көстәрмәкдәдир.

3. ССРИ-нин ХАЛГ МААРИФИНӘ ДАХИЛ ОЛАН ӘСАС МҮӘССИСӘЛӘР.

ССРИ-нин халг маариф системинә кәч нәслин вә яшлы әһәлинин коммунист тәһсилә вә тәрбияси илә мәшғул олан мүәссисәләр дахилдир. Бу мүәссисәләрин һәр бирини үзәриндә айрыча даянаг.

Мәктәбәгәдәр тәрбия мүәссисәләри.

ССРИ-нин халг маарифи системини илк һәгәсини мәктәбәгәдәр тәрбия тәшкил эдир. Мәктәбәгәдәр тәрбия мүәссисәләри бизим өлкәмиздә, әсасән, ики мәсәлә ярадылар. Әввәлән, бу мүәссисәләр эркән яшлардан әлверишли шәрәнтдә ушагларә коммунист тәрбияси верир. Бу мүәссисәләрдә ушаглар физики тәрбия алыр, бәдәнчә сағлам вә мөһкәм етиширләр; әһни заманда онларын психи просесләри—зәһиләри, һәфизәләри, диггәтләри вә с. икишаф этдирилir. Онларә тәбиәт вә чәмийәт һаггында илк тәсәввүрләр ашыланыр. Бурада ушагларда әмәйә мөһәббәт тәрбия эдилir, коммунист давранышы гайдалары әдәт һалына салыныр, шәхси сәһийә вәрдишләри ашыланыр. Бурада ушаглар һәм дә бәдни тәрбия алырлар.

Икинчиси, мәктәбәгәдәр тәрбия мүәссисәләри өлкәмиздә гадынларә верилмиш азадлыгдан онларын һәртәрәfli истифадә әтмәси үчүн шәрәнт ярадыр. Ушагларынә бу мүәссисәләрә вермәклә, гадынлар өз гүвәләрини халг тәсәррүфатымызда кениш сурәтдә тәтбиғ әтмәйә имкан тапырлар.

Мәктәбәгәдәр тәрбия мүәссисәләрини ән башлычасы 3—6 яшлы (7 яша кими) ушагларә әһәтә эдән *ушаг бағчаларыдыр*. Ушаг бағчалары, әдәтән сәһәрдән ахшам саат 6-я гәдәр ишләйир. Лакин ири сәнаә мүәссисәләрини нәздиндә тәшкил олунан бәзәи ушаг бағчалары бүтүн сутканы ишләйир. Иәни ушаглар, аналары кечә нөвбәсиндә чалышдыглары заман орада кечәләйирләр. Белә бағчалар *ушаг очаглары* адланыр.

Истәһсаләт нәздиндә ачылмыш бағчалар бәзән яслиләрлә бирләшдирлир вә ушаг биринчи илиндән та мәктәб яшына чатана гәдәр бир мүәссисәдә тәрбия алыр.

Партиямызын XX гурултайы мәктәбәгәдәр тәрбия мүәссисәләри шәбәкәсини алтынчы бешилликдә хейли кенишләндирилмәсини тәләб әтмишдир.

Үмумтәһсил мәктәпләри.

ССРИ-нин халг маарифи системиндә әсас һәлгә 7—17 яшлардакы ушагларын тәһим-тәрбияси-лә мәшғул олан үмумтәһсил мәктәбидир. Бу мәктәпләр бизим маариф системимиздә чох бөйүк ер тутур.

Мәктәб кәчләрә коммунист тәрбияси верән ән күтләви ушаг мүәссисәләридир. Чүнки ичбары тәһсил гануна әсасән биздә мәктәб яшлы бүтүн ушаглар үмумтәһсил мәктәпләриндә тәһсил алмалыдырлар. Беләликлә, мәктәб ән күтләви ушаг мүәссисәсидир.

О бири тәрәфдән, ушаг физики вә зәһни чәһәтдән сүрәтлә етишидйи дәврүнүн 10 илини мәктәбдә кечирир; мәктәб өз ишини мөзмуну, тәшкили вә формасы илә, өз итизам вә режим илә онун дүнякөрүшүнүн, характерини, әдәтләри вә марагынын тәшәккүлдүндә һәлләдичи рол ойнайыр. Мәктәбдә, синиф коллективиндә, комсомол вә пионер тәшкилатларында шакирдләр арасында илк һәгиги достлағ әлағәләри мөһкәмләнir, ичтиман иш вәрдишләри яраныр ки, бүтүн булар иһсаны сонракы һәггында мұһәфизә олунур вә икишаф эдир. Орта мәктәби битирмиш бир чох шәхсләр мәктәбин онларда әлмә доғурдуғу һәвәс асасында истәһсалатда ишләдикләри вахтда да өз тәһсилләрини гиябч йолла артырырлар.

Нәһәйәт, үмуми тәһсил мәктәпләри халг маариф системиндә әсас педагоглар ордусуну бирләшдирir. Мәсәлән, ССРИ-нин үмумтәһсил мәктәпләриндә бир миллион ярым мұәллим ишләйир. Азәрбайчанда бешинчи бешилликдә бу мәктәпләрдә 34 миң мұәллим ишләйирди. Алтынчы бешилликдә иһә 39 миңдән артығ мұәллим ишләйәчәкдир. Бүтүн буларә көрә биз мәктәбин халг маариф системиндә әсас һәлгә тәшкил әтдиһини иддиә эдирик.

Коммунист тәрбиясини вәзифәләрини вә етишән нәслин иһи хүсусийәтләрини әсас тутарағ ССРИ ХКС вә УИК(6)П МК-нын 16 май 1934-чү ил тарихли гәрарында ССРИ-дә үмумтәһсил мәктәпләри үч типдә мұәййән эдилмишдир: ибтидан, еддиллик вә орта (ониллик) мәктәб.

Ибтидан мәктәб. ССРИ-дә ибтидан мәктәб 7—11 яшлы ушаглар үчүн мөчбуридир. Ибтидан мәктәбин дөрд синфи вардыр вә бу синифләрин һәр бирини тәдрис планы вә тәһим програмлары еддиллик вә орта мәктәпләрин I—IV синифләри үчүн олан тәдрис планы вә програмына тамамилә уйғундур. Ибтидан мәктәбдә биринчи синифдән дөрдүнчү синифә кими бир мұәллимин дәрә вермәси өйрәдилән фәнләр арасында даһа яхшы әлағә яратмаға вә шакирдләрин фәрди хүсусийәтләрини яхшы өйрәниб нәзәрә алмаға имкан верир. Дөрдүнчү синфи мұәвәфғийәтлә битирмиш шакирдләр, имтаһансыз оларә еддиллик мәктәпләрин V синифинә гәбул олунурлар.

Биздә айрыча ибтидан мәктәпләрин мөвчуд олмасы ерли шәрәнтлә әлағәдардыр. Ичбары тәһсил гануу кичик кәндләрдә, балача дәмир йол стансияларында яшәян мәктәб яшлы ушагларын да мәктәбә әһәтә эдилмәсини тәләб эдир. 7—11 яшлы

ушаглары интернаты олан гоншу кәнд мәктәпләринә кәндәрмәк мүмкүн олмадыгына кәрә ушаглары аз олан кичик кәндләрдә, хусусилә бири-бирилә дағлар, дәрәләрдә айрылмыш дағ кәндләриндә дә ибтидан мәктәпләр ачмағ лазым кәлир. Белә һалларда бир мұәллим эйни заманда ики синифлә мәшғул олуи. Шакирдләрин сайы һәр синифдә мұәййән олуи муш нормадан аз олдуғда 3—5 синифин һамысында бир мұәллим дәрә дейири.

Еддниллик мәктәб. Еддниллик мәктәб өлкәмиздә олан 7—14 ишлы бүтүн ушаглар үчүн мәчбуридири. Еддниллик мәктәбин тәдрис планы вә програмлары ониллик мәктәбин V—VII синифләринин тәдрис планы вә програмларына таманла мұвафигдир. Еддниллик мәктәбин I—IV синифләриндә, ибтидан мәктәпләрдә олдуғу кими, бүтүн фәиләри бир синифдә бир мұәллим апарыи (милли мәктәпләрдә бә'зән II—IV синифләрдә рус дилини айры мұәллим дейири); V—VII синифләрдә икә һәр фәини о фәинин мұәллими тәдрис эдири.

Еддниллик мәктәбин VII синифини битирәнләр бурахылыш имтаһаны вермәлидирләр. Еддниллик мәктәби битирәнләр орта мәктәпләрин VIII синифинә имтаһан вермәдән гәбул олуиурлар вә я сәнәт мәктәпләринә дахил олуиурлар. Онлар һәм дә имтаһан вермәклә орта ихтисас мәктәпләринә дахил ола биләрләр. (Әкәр һәмин ихтисас мәктәпләри орта мәктәб тәһсил үзәриндә гурул-мамышдырса).

Орта мәктәб. Орта мәктәбдә тәһсил мүддәти 10 илдир, һә'ин бурада 7 ишындан 17 ишывна кими ушаглар охуиурлар. Сов.ИКП XX гурултайынын гәрарына әсасән алтынчы бешилликдә мәктәб ишлы шакирдләрин әсас күтләси орта мәктәб тәһсиль алмалыдырлар.

Орта мәктәпләримиздә шакирдләрин кениш үмуми тәһсил алмалары вә тәдрис ә'малатханаларында, истәһсалатда (сәнаә мұәссисәләри вә кәнд тәсәррүфатында) практикүм кечмәләри онлара ониллийн битирдикдән сонра өзләринә сәрбәст сурәтдә пешә сечмәк имканы верири. Кениш үмуми тәһсил вә мәктәбдә газандығлары бир сыра фәйдалы истәһсал билик вә бачарығлары онлара мәткәби битирдикдән сонра сечдикләри пешайә аз бир заманда таманла йийәләнмәйә имкан верири.

Орта мәктәби битирәнләр али мәктәбдә дахил ола биләр, орта мәктәб тәһсиль үзәриндә гурулан техники мәктәб вә икыллик орта ихтисас мәктәпләриндә ихтисас тәһсиль ала биләрләр.

Инчәсәнәт сәһәсиндә истә'дадлы ушаглар үчүн айрыча үмуми орта мәктәпләр (ониллик мусиги мәктәби, ониллик рәссамлығ мәктәби) мөвчуддур. Маариф системинә дахил олан бу мәктәпләрдә шакирдләр ади орта мәктәбин тәдрис планы вә програмлары илә тә'лим алмағдан олава, мұвафиг оларағ, мусиги вә я рәссамлығ һазырлығы да кечирләр.

ССРИ-дә олан ади типли еддниллик вә орта мәктәпләрдән бир һиссәсинин (район мәркәзләри вә бөйүк кәндләрдә) нәздин-

дә интернат вәрдыи. Интернат тәшкил этмәклән мәгсәд орта мәктәпләрин олдуғу ерләрдән узағда яшайи кәнд ушағларынын орта тәһсил алмалары ишини асанлашдырмағдыи. Бу мәктәпләрдә шакирдләр хусуси айрылмыш отағларда яшайи, өз һесапларына доланырлар. Умуми орта тәһсильнә һәятә кечирил-мәси илә алағәдәр оларағ мәктәпләр нәздидә интернатларын әһәмийәти артыи, мигдары чоһалдылыи.

Интернат-мәктәпләр. Совет Иттифағы Коммунист партиясы XX гурултайынын көстәришләринә вә Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1956-чы ил сентябр тарихли гәрарына әсасән ССРИ-дә интернат-мәктәпләр ярадылмышдыи.

1956/57-чи дәрә илиндә өлкәмиздә 60 мин шакирди әһәтә эдән 300-дән артығ интернат-мәктәб ачылмышдыи. Буиларын сайы кетдикчә артачағдыи. Интернат-мәктәпләрдә шакирдләр мәктәбдә тә'лим алмағла бәрәбәр һәм дә ейиб, истираһәт эдири вә мәктәбин үмуми ятағханасында ятырлар. Интернат-мәктәпләрә шакирдләр валидейләрин разылығы әсасында гәбул олуиурлар. Интернат-мәктәпләрин тәшкили вә тә'минатыны дәвләт өз үзәринә күтүрмүшдүи. Етим вә ата-анасы мадди чәһәтдән аз тә'мин олуиан, һәмчинин чохушағлы аиләдән кәлмиш ушағларын эмәк, кеймәк хәрчләрини дә дәвләт өз үзәринә күтүрмүшдүи. Ушағла-рыны интерната гоһан мадди чәһәтдән яхшы тә'мин олуи муш ата-аналардан, алдығлары эмәк һағгына мұвафиг оларағ, пул алыиыр.

Интернат-мәктәпләрин ачылмасы бу мұәссисәләрдә ушағла-рын дәвләт ичтиман тәрбийәсини ән әлвәришли шәрәитдә тәшкил этмәйә имкан верири. Интернат-мәктәбдә тә'лимлә бәрәбәр шакирдләрин эмәкләри дә мұәййән ер тутур. В. И. Ленин етишән иәслин коммунист тәрбийәсиндә тә'лимлә истәһсал әмәйини бир-ләшдирмәк, мәктәби һәятлә бағламағ һағгында гиймәтли көстәриш вермишдыи. Интернат-мәктәпләр бу көстәриши һәятә кечир-мәйә чалышарағ, өз етишдирмәләрини әмәксәвән, сағлам, күмраһ тәрбийә этмәк үчүн һәр чүр шәрәит ярадыи, онлара үмуми вә политехник тәһсил верири, онлары орта мәктәби битирдикдән сонра халғ тәсәррүфатымызда ишләмәйә гәбил адамлар кими һазырлайыи.

Интернат-мәктәпләрин мұасир техниканын тәләпләринә ча-ваб верән азаданлығла тәчһиз эдилмиш ә'малатханалары, нүмү-нәви тәдрис-тәчрүбә сәһәләри вәрдыи. Ә'малатханаларда, тәд-рис-тәчрүбә сәһәләриндә апарылан ишләр, заводда, фабриклә, колхоз вә совхозларда кечирилән истәһсалат тәчрүбәси шакирд-ләри истәһсалат әмәйинә алышдыири. Әйни заманда бу мәктәб-ләр шакирдләрә яхшы үмуми тәһсил верири ки, бу да онларын үмуми көрүш даирәләрини артырмағла бәрәбәр һәм дә али мәктәбдә дахил олмаға һазырлайыи.

Шакирдләрин ә'малатхана вә торпағ сәһәсиндәки ишләрин-дән элдә эдилән кәлир онларын әмәйинин, онлара олан мәдәни

хидмәтин яхшылашдырылмасына вә әмәләтхананын, торпаг сәһәсини кенешләндирилмәсинә сәрф олуур.

Интернат-мәктәпләрин нәздиндә кәләчәкдә көрпәләр эви вә ушаг багчасы олмасы нәзәрдә тутулур. Лакин һаләлик бу мәктәпләрин тәшкилинин илк дөврүндә көрпәләр эви вә ушаг багчасы йохдур.

Гейд этмәк ләзимдыр ки, интернат-мәктәпләр капиталист өлкәләриндә дә вардыр. Бу интернат-мәктәпләрин чоху айры-айры шәхсләр тәрәфиндән ачылыр. Бу мәктәпләрдә тәһсил һаггы чох йүксәкдир. Һәмин мәктәпләрә дахил оланларын нүфузлу шәхсләрдән зәманәт тәгдим этмәләри тәләб олуур. Бүтүн буларын нәтижәсиндә бу интернат-мәктәпләр зәһмәткешләрин, демократик фикирли адамларын балаларынын үзүнә бағлыдыр. Дөвләтләрин балалары охуян бу интернат-мәктәпләрдә һәр синифдә 10—20, бә'ән һәтта 3—5 нәфәр шакирд охуур. АБШ вә Инкиләтәрәдә олан бир сыра интернат-мәктәпләрдә шакирдләрин һәр бири өз габилиһәт вә мейлиә әсәсән фәрди тәдрис планы илә мәшгул олуур. Бурада капиталист өлкәләриндәки мәктәпләрин синфи характери өзүнү даһа кәскин бирузә верир. Бу мәктәпләрин әсәс мәғсәди орада охуялардан кәләчәкдә буржуа дөвләт апаратында, истеһсалатда вә ичтиман һәйтда рәһбәр мөвгә тутмаға габил олан ишкүзар, тәшәббүскар буржуа хадимләри етишдирмәкдир.

Яшлылар мәктәпләри. ССРИ-дә кенеш шәбәкәсә ярадылмыш олан яшлылар мәктәби дә халг маарифи системиндә үмуми тәһсил мәктәпләриндәндир.

Яшлылар мәктәбинин ашағыдакы типләри вардыр:

1. Кәндли-кәнчләр ибтидан мәктәби (I—IV синифләр),
2. Кәндли-кәнчләр еддилик мәктәби (I—VII синифләр),
3. Фәһлә-кәнчләр еддилик мәктәби (V—VII синифләр),
4. Фәһлә-кәнчләр орта мәктәби (V—X синифләр),
5. Ахшам яшлылар мәктәби (V—X синифләр).

Совет Иттифагында фәһлә-кәнчләр вә яшлылар мәктәпләри бир чох һалларда ири завод вә фабрикләрин нәздиндә тәшкил эдилир вә мәктәбдә охуян фәһләләрин ишдән бош вахтларына уйғулашдырылыр. Бу мәктәпләр кәнч фәһләләрин истеһсалатдан айрылмадан тәһсил алмасыны тәмин эдир.

Шәһәрдә ибтидан тәһсиль олмаян яшлы фәһләләр үчүн ибтидан мәктәб програмыны сүр'әтлә тәкрат эдән 1—2 иллик һазырыг группалары тәшкил эдилир.

Кәндли вә фәһлә-кәнчләр мәктәпләриндә вә эләчә дә ахшам яшлылар мәктәбиндә һәфтәдә беш күн дәрәс кечилир (дөрд күн дөрд, бир күн беш саат). Саатларын сайы аз олса да програм ади үмумтәһсил мәктәпләринин програмынын эйнидир (бу мәктәпләрдә бәдән тәрбийәси, рәсм фәһләри кечилир). Буна көрә кәндли-кәнчләр вә фәһлә-кәнчләр еддилик мәктәбини битирәнләр орта ихтисәс мәктәпләринә, фәһлә-кәнчләр орта

мәктәбини вә ахшам яшлылар мәктәбини битирәнләр али мәктәпләрә дахил олмаг һүгугуна маликдирләр.

Бундан әләвә биздә *гияби орта мәктәпләр* дә ярадылмышдыр ки, бу да арзу эдән яшлыларын бу йолла орта тәһсил алмасына имкан ярадыр. Гияби олараг орта тәһсил алаңларә мүнтәзәм олараг мәсләһәтләр тәшкил эдилир. Онлар орта мәктәб һәчминдә әкстери имтаһан верирләр.

Нахимов вә Суворов мәктәпләри. 1944-чү илдә ССРИ-дә Нахимов вә Суворов мәктәпләри тәшкил эдилмишдир. Бу мәктәпләрин һәр икиси орта тәһсил вермәклә бәрәбәр орада тәрбийә олуанлары али һәрби мәктәпләрә һазырлайыр. Нахимов мәктәпләриндә охуялар али һәрби-дәниз мәктәпләринә, Суворов мәктәбиндә охуялар исә һәрби академияларә дахил олурулар. Буна көрә дә бу мәктәпләрдә үмуми (ониллик) тәһсилдә бәрәбәр, һәрби ишин ән садә әсәсларыны да өйрәдирләр. Мәсәлән, Нахимов мәктәбиндә тәрбийә олуанлар кәмиләрин гурулуш вә нөвләрини, силаһларыны, рабита ишини, авар чәкмәйи, елкәкли кәмиләри идарә этмәйи өйрәнирләр. Бу мәктәпләрдә һәрби иттизама әмәл олуур вә онлар сыра тәлим кечирләр; бәдән тәрбийәси вә идмана хүсуси фикир верилир. Тәрбийә олуанлар һәрби форма дашыырлар.

Нахимов вә Суворов мәктәпләринә 12—13 яшы олан вә V синфи битирмиш һәрбичи ушағлары, һәчминин Вәтән мұһарибәсиндә һалак оланларын әвләдләри тәбул олуур. Бу мәктәпләрдә ушағлар дөвләт һесабына сахланырлар.

Мешә мәктәпләри. ССРИ-дә хәстә вә бәдәнчә зәиф олуб, яхшы һавалы ердә яшамасы тәләб олуан ушағлар үчүн мешә мәктәпләри адланан орта мәктәпләр вардыр. Бу мәктәпләрдә режим ушаг санаториясына уйғундур, тәдрис планлары вә програмлары исә ади орта мәктәпләриникиндән фәргләнмир.

Әләһиддә мәктәпләр. Өлкәиндә кар-лал, кор вә әгилчә кәм ушағлары охутмаг үчүн әләһиддә мәктәпләр мөвчуддур. Көстәрилен хүсуси мәктәпләрин тәшкили Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин ушағларә олан бөйүк гағгысынын нфәдәсидир.

Кар-лаллар мәктәбиндә ушағлар 9 ил мүддәтиндә, лакин ибтидан мәктәб һәчминдә үмуми тәһсил алыр вә мүййән бир пешәйә йийәләнирләр. Еддилик мәктәпләрин програмы һәчминдә тәһсил верән кар-лал мәктәпләри дә вардыр.

Корлар үчүн үмумтәһсил мәктәпләринин програмы илә мәшгул олан ибтидан, еддилик вә ониллик мәктәпләр вардыр. Корлар мәктәбиндә тәһсил мүддәти ади мәктәбин мұвафиг мәрһәләсинә нисбәтән бир ил артыгдыр. Корлар мәктәбиндә шакирдләр үмумтәһсил фәһләрини өйрәнмәклә бәрәбәр мүййән пешәйә дә һазырланырлар.

Әгилчә кәм ушағлар үчүн олан мәктәпләрдә тәһсил мүддәти едди илдир. Бу мүддәтдә орада охуян ушағлар ибтидан мәктә-

би программы һәчминдә билек алып вә мүйһән пешәйә йийәләйрләр.

Кар-лал, кор вә әгилчә кәм ушаглар үчүн олан мәктәпләрдә интернатлар мөвчуддур вә бурада ушаглар (валидейни оланлар да) дәвләт һесабына сахланырлар. Булар үчүн хусуси дәрсликләр вә вәсант ярадылмышдыр.

Ихтисас верән мәктәпләр. ССРИ-нин халг маариф системна дахил олан үчүнчү груп мүүссисаләр ихтисас верән мәктәпләрдир. Бу мәктәпләр үч типдә олу:

1. Ашағы ихтисас мәктәпләри.
2. Орта ихтисас мәктәпләри.
3. Али мәктәпләр.

1. Ашағы ихтисас мәктәпләри. Бура фәһлә ихтисасы верән гыса мүддәтли мәктәпләр дахилдир. Бу мәктәпләри ССРИ Назирләр Совети янында эмәк әһтияты гүвәләри идарәси тәшкил вә иләрә эдир. Ашағы ихтисас мәктәпләри 3 типдәдир:

а) *Фабрик-завод тәһсил мәктәпләри (ФЗТМ) вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирмә мәктәпләри.* Бу мәктәпләрә тәһсил дөрдүнчү синиф сәвийәсиндән аз олмаян 16—17 яшлы кәчләр гәбул олурулар. Һәмни мәктәпләрдә тәһсил мүддәти 6 айдан бир илә кимидир. Бу мәктәпләр бәнна, сувагчы вә с. сада пешә саһибләри һазырлайыр. Шакирдләр дәвләт һесабына сахланырлар.

б) *Сәнәт мәктәпләри, дәмир йол мәктәпләри вә кәнд тәсәррүфатыны механикләшдирмә сәнәт мәктәби.* Бу мәктәпләрә 7 иллик тәһсил олан 15 яшлы ушаглар гәбул олурулар. Бу мәктәпләрдә тәһсил мүддәти ики-үч илдир. Бу мәктәпләр сәнәе, нәглият вә кәнд тәсәррүфаты үчүн ихтисаслы ишчиләр һазырлайыр. Шакирдләр бурада дәвләтнин һесабына сахланырлар.

в) *Техники мәктәпләр.* Техники мәктәпләрә анчаг орта тәһсилли кәчләр гәбул олурулар. Тәһсил мүддәти 1—2 илдир. Техники мәктәпләр даһа мүрәккәб сәнәе үчүн ихтисаслы фәһлә һазырлайыр. Бурада охуян шакирдләр мұвафиг техникумларын 2—3-чү курс тәләбәләринин алдыгы гәдәр тәгаүд алып. Техники мәктәпләри мұвафәғийәтлә битирәнләр мұвафиг институтларын гияби вә ахшам шәбәләринә мұсабиғәдән кәнар, яһныз мұвафәғ имтаһан вермәк әсасында гәбул олурулар.

2. Орта ихтисас мәктәпләри. Орта ихтисас мәктәпләри халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғумузун мұхталиф саһаләри үчүн орта ихтисаслы кадрлар һазырлайыр. Бу мәктәпләр едднлик вә орта тәһсил үзәриндә гурулу. ССРИ Назирләр Советинин 1954-чү ил гәрарына кәрә орта ихтисас мәктәпләринә гәбулун 60 фәизи орта мәктәби битирәнләрин һесабына олмалыдыр. Едднлийи битирәнләр бу мәктәпләрдә дөрд ил тәһсил кечирләр. Чүнки бу мәктәпләр шакирдләрә орта ихтисас вермәклә бәрәбәр, орта үмуми тәһсил һәчминдә билекләр да вермәлдирләр. Ониллийи битирәнләр исе бурада ики-ил охурулар. Орта ихтисас мәктәпләринә кәнд тәсәррүфат, нефт, тибб вә с.

техникумлар, педагожи мәктәпләр, иһчәсәнәт мәктәпләри, мәдәни-маариф мәктәпләри дахилдир.

3. Али мәктәпләр. Али мәктәпләр халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғумузун мұхталиф саһаләри үчүн али ихтисаслы кадрлар һазырлайыр. Али мәктәпләрдә тәһсил орта вә орта ихтисас тәһсил үзәриндә гурулу. Тәһсил мүддәти 4—6 илдир. Али мәктәпләрә даруәфунун (5 иллик) вә институтлар 4—6 иллик) дахилдир; һәрби академиялар вә кәнд тәсәррүфат академиясы да али ихтисаслы кадрлар һазырлайи мәктәпләр һесаб олурулар.

ССРИ-дә вәтәндашларын гияби охумагла али тәһсил алмасы үчүн һәр чүр шәрант вардыр. Сов. ИКП XX гурултайинин гәрарларына әсасән гияби али мәктәпләрин сайы даһа да артмагәдыр.

Али мәктәпләрдә вә әлми-тәдғигат институтларында али мәктәб мұаллимләри вә әлми ишчиләр һазырламаг үчүн аспирантура вардыр. Аспирантура 3 илликдир.

ТЭЛИМ НЭЗЭРИЙНЭСИ

V ФЭСИЛ

ТЭЛИМ ПРОСЕСИНИН МАНИЙЭТИ.

Тэлим процесиндэ фаалийэт кестэрин гүвэлэр. Тэлим, чох мүрөккөб процесдир. Бу процесда ики гүвэ фаалийэт кестэрир: онлардан бири мүүллим, о бириши шакирдлэрдир. Мүүллим өйрэдир, шакирдлэр өйрөнирлэр. Мүүллим ва шакирдлэрин фаалийэтлэри паралел ва я нөвбэ илэ дейил биркэ, бир-бирилэ гаршылыглы алагэдэ апарылыр. Она көрө дэ, тэлим, бир тэрэфдэн мүүллими өйрөтмэ фаалийэти процеси, о бири тэрэфдэн, мүүллими рэббэрлийн алтында шакирдлэрин өйрөнмэ фаалийэти процеси кими сөчийлэлэнир.

Тэлим процеси өзбашына ахынла дейил, мүүллими билаваситэ рэббэрлийн алтында кедэн бир процесдир. Мүүллими өйрөтмэ фаалийэти тэлим процесиндэ һаллэдичи, апарычыдыр. Өйрөтмэ фаалийэтинин тэлим процесиндэ һаллэдичи олмасы онунла изаһ эдилир ки, мүүллим дэрс дедийн фэниэ анд олан тэлим материалыны, мөсөлөн, биликлэри шэрһ этмэклэ бэрэбэр шакирдлэрдэ ени тэсөввүр ва аялайышлар эмэлэ кетирмэйэ чалышыр, онлары физики ва зейни фаалийэт кестэрмэйэ сөвг эдир, онлара өйрөнмөк бачарыгы ашылайыр.

Билик, бачарыг ва вэрдишлэр. Тэлимни яхын вэзифэси, шакирдлэри билик, бачарыг ва вэрдишлэрлэ силаһландырмагдан ибарэтдир. *Шакирдлэрэ билик өйрөтмөк—онлара мүхтэлиф элмлэр үзрэ тэбиэт, нэмийэт ва тэфэксүрэ анд олан ганунауйгунлулар, һадисэ ва фактлар, мө'лумат ва һэггэглэр, аксиом ва теоремлэр, элми гайда ва ганулар системини баша салмаг ва мэнимсэтмөк демөкдир.* Харичи алэмин дөрк олунмасы ва инсан тэчрүбөсинин үмүмлөшдирилмэси нэтичэси олан биликлэр мүхтэлиф элмлэр үзрэ топланмыш, системэ салынмышдыр. Мөктөбдэ шакирдлэрэ элмин һамысы дейил, онун эсаclarыны тэшкил эдэн биликлэр өйрэдидир.

Тэлим процесиндэ шакирдлэр биликлэрлэ бэрэбэр, бачарыг ва вэрдишлэрлэ, о чүмлөдөн һәм дэ эмэли эмэк бачарыг ва вэрдишлэри илэ силаһландырылыр. *Бачарыглар биликлэр эсасында*

ичра эдилэн эмэлийэтдыр ки, булар да чох мүхтэлиф олулар. Мөсөлөн, грамматика гайдалары эсасында шакирдлэрин дүзкүн яза билмэлэри, һесаб гайдаларыны ва һандэсэ теоремлэрини мисал ва мөсөлэ һаллиндэ тэтбиг эдэ билмэлэри, физика ва кимя ганулары эсасында, лабораторияда тэчрүбэ апара билмэлэри, эмэк алэтлэриндэн истифада эдэ билмэлэри ва с. бачарыглардыр.

Шакирдлэрин газанмыш олдуглары бачарыглар тэлим процесиндэ һөчмчэ кенишлэнир, кейфийэтчэ камиллэшир. Бачарыгларын бир гисми камиллөшмөклэ бэрэбэр һәм дэ, чохлу тэчрарлар нэтичэсиндэ бир нөв автоматлашыр, йэ'ни шүүрун мөһдуд һөчмдэ иштиракилэ ичра эдилэ билир. *Белэ автоматлашымыш бачарыглара вэрдиш дейилир.* Шакирдлэрин сүр'этлэ шифаһи һесабламалары, һөрф ва сөзлэри сүр'этлэ языб ва я тэлэффүз эдэ билмэлэри, өлчү алэтлэрини сүр'этлэ ишлэдэ билмэлэри ва с. вэрдишлэрэ мисал ола билэр.

Бачарыгларын бүтүн фэнилэр үзрэ камиллөшмэси тэлэб олуноур, лэкин бүтүн һалларда онларын вэрдиш дэрэчасинэ чатдырылмасы, йэ'ни автоматлашымасы шэрт дейилдир. Бу о демөкдир ки, һэр бир вэрдиш бачарыгдан эмэлэ калдийн һалда, һэр бир бачарыгын вэрдишэ чеврилмэси мүмкүн олмадыгы кими, лэзым дэ дейилдир.

Билик, бачарыг ва вэрдишлэр бири-бирилэ сых алагэдэдирлэр. Биликлэр бачарыг ва вэрдишлэрин эсасыны тэшкил эдир, бачарыг ва вэрдишлэр исэ биликлэрин дэринлөшмэси ва мөһкөмлөнмэсинэ хидмэт эдир. Шакирдлэр сүр'этлэ китаб охумаг ва ондан истифада этмэйн бачармайынча биликлэрини кенишлэндирэ ва дэринлөшдирэ билмэлэр; лаборатор ишлэри үзрэ мөһкөм бачарыг газанмайынча физика ва кимя фэилэри үзрэ дэрин билик элдэ эдэ билмэлэр. Мөһз она көрө дэ мүүллим өйрөтмэ фаалийэтиндэ тэлими элэ тэшкил этмэлидир ки, биликлэрини мөнимсөнилмэси шакирдлэри бачарыг ва вэрдишлэр газанмаға һазырласын, бачарыг ва вэрдишлэрини мөһкөмлөндирилмэси исэ шакирдлэрин биликлэрини камиллөшмэсинэ ва кенишлөнмэсинэ хидмэт этсин.

Тэлимни тэрибйэлэндиричи характери.

Тэлим тэччэ «өйрөтмэ» вэзифэси илэ мөһдудлашыдырылыб галмыш, һәм дэ тэрибйэви сөчийэ дашыйыр.

В. И. Ленин «Фэлсэфа дэфтэрлэриндэ» идракы даими ва сонсуз шәкилдэ объектэ яхынлашан процес кими сөчийлэлэндирэрөк гейд эдир ки, тэбиэтин инсан шүүрунда экс этмэсини «чансыз», «мүчөррөд», һэрәкэтсиз, эиддийэтсиз процес кими дейил, даими һэрәкэт процесиндэ, эиддийэтлэрини эмэлэ кэлиб, һалл эдилмэси кими баша дүшмэк лэзымдыр.

Бурадан белэ бир педагожи нэтичэ чыхыр ки, шакирдлэрэ өйрэдилэн биликлэр, онларын шүүрунда мүййән нэлэр бурачыр, шүүра тэ'сир эдир, тэдричэн инама чеврилир.

Шакирдлери табият ва ҷамиййат ҳаггында олан элми билик-лар системилә силаһландырмаг йолу илә онларда коммунист дунякөрүшүнүн асасы гоюлур; нәтичада онлар табии ва ичтиман һадисалери дүзкүн гиймәтландирә билир, бу һадисалери диалектик материализм нөгтейи-нәзәриндән изаһ этмәйи бачарыр, он-лары ҷәмиййәтини манафеинә дәйишдирә билир. Мәсәлә, бота-ника дәрсләриндә шакирдләр Мичурин биолокиясына анд билик-ләрә йийәләнмәклә бәрәбәр, бу биликләр васитәсилә табияти дәйишдирмәк, ону халга хидмәт этмәйә мәчбур этмәк, ени ва гиймәтли битки чешидлери етишдирмәк мүмкүн олдуғуна инам баглайыр. Орта мәктәбин орта, хүсусән юхары синифләриндә шакирдләр элмлери асасларыны өйрәндикчә бу ва я башга саһәдә олан һадисаләр арасындакы үзви алагәләр, һәмчинин реал варлығын һадисалери арасында олан үмуми алагәнин үн-сүрләри онлар үчүн кетдикчә даһа чох айдынлашыр; шакирдләр табият, ҷәмиййәт ва инсан тәфәккүрү һадисалеринин гаршылыгы алагәләринин дәрк эдирләр. Онлар һагиги биликләрә йийәләндикчә, мадди аләмин диалектик бир сурәтдә һәрәкәтдә олмасыны ва дәйишдйини дәрк эдирләр, инсан ҷәмиййәтинин дурмадан инкишаф эдиб коммунизмә доғру кетдйини баша дүшүрләр ва беләликлә дә онларда коммунист дунякөрүшүнүн асасы гоюлур.

Табиятин гануналарыны өйрәндикчә шакирдләр вахты илә он-лар үчүн сирр тәшкил эдән, мәсәлә: яғыш, долу, булут ва с. мән-шәнин, ай ва күнүн тутулмасы, зәлзәлә ва с. табии һадисалерин нәдән әмәлә кәлдйини билдикчә материалист дунякөрүшүнә йийәләнир, һәр чүр мөвһуми фикирләрә гаршы мубаризә эәми кәсб эдирләр.

Шакирдлери элми биликләрлә силаһландырмаг йолу илә онларын ахлаги көрүш ва сифәтләринә дә тәсир эдилир. Бөйүк Вәтәнимизин шанлы тарихи, өлкәмиздә ярадылмыш олан социализм гурулушунун капитализм гурулушундан сяси, итисади ва мәдәни үстүңлүгү, Вәтәнимизин боллу табии сәрватлери, мош-ғун итисади йүксәлиши, зәнкин мәдәниййәт ва инчәсәнәти, гәһ-рәман халгы, зәһмәткешләрин күмраһ мадди ва мәдәни яшайыш шәрәнтлери илә танышлыг шакирдлери аловлу совет вәтәнпәр-вәрлийи руһунда тәрбийә эдир.

Шакирдлери элми билик, бачарыг ва вәрдишләрлә силаһ-ландырмаг һәм дә онларын зейни габилйәтләринин, психи про-сесләрини—һафизалерини, дигтәтләрини, тәфәккүрләрини тәр-бийә эдиб инкишаф этдирмәк үчүн, онларда иради кейфиййәтлери камилләшдирмәк, мөһкәм ирадә ва характер тәрбийә этмәк үчүн ән әлвәришли васитәдир.

Өйрәтмә просесинин вердйин нәтичәләрдән бири дә шакирд-ләрдә интизам, сә'й, мәс'улиййәт һисси тәрбийә этмәк, онларда өз гүввәсинә инам әмәлә кәтирмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, тә'-лим, тәрбийә вәзифәләринин һамысыны һәлл этмәсә дә, бу вәзи-фәләрин һәллиндә мүнүм рол ойнайыр.

Бүтүн бунлар тә'лим просесинин шакирдлери һәм дә тәрбийә-

ләндирдйини көстәрир. Мәһз она көрә дә тә'лимин мазмунунун элми ва идеяча саф олмасына, дүзкүн тәшкил эдилмәсинә, өйрәтмә йолларынын әлвәришли олмасына хүсуси фикир вермәк лазимдыр.

Өйрәтмә про-
сесинин
асаслары.

Өйрәтмә илә идрак арасында нә кими мүнәси-бәт вар? Өйрәтмәнин идрака нисбәтән нә кими хүсусиййәтлери вар? Өйрәтмәнин физиоложи асаслары надир? Тә'лим просесинин нә кими үнсүрләри вар? Бу суаллары әтрафлы шәрһ этмәйинчә тә'лим просесинин маһиййәтини айдынлашдырмаг олмәз, бунсуз дә ша-кирдлери өйрәтмә фаалиййәтинә дүзкүн истигамәт вермәк, ону сәмәрәли тәшкил этмәк мүмкүн дейилдир.

Өйрәтмә просесинин маһиййәти В. И. Ленинин идрак нәзә-рийәси асасында шәрһ эдилир. Идракын йолундан бәһс эдәрәк В. И. Ленин языр ки, «Чанлы мұшаһидәдән мүчәррәд тәфәккү-рә, орадан да практикая һәгигәти дәрк этмәнин, объектив кер-чәклийи дәрк этмәнин диалектик йолу беләдир»¹. Табии ва ич-тиман һадисалерин сиррләрини ва ганунауйғунлуғларыны, шей-ләрин аламәт ва кейфиййәтләрини дәрк этмәк чанлы мұшаһи-дәдән башлайыр. Чанлы мұшаһидәнин маһиййәти, харичи аләми, объектив керчәклийи сәләчә, пассив бир шәкилдә сәйр этмәк дейил, фәал бир тәрздә дуймаг ва гаврамагдан ибарәт-дир. В. И. Ленинә көрә, дуйғу шүүрун харичи аләмә алагә-синдән ибарәтдир. Мә'лум олдуғу үзрә, дуйғу—реал варлыгдә-ки әшия ва һадисалерин айры-айры кейфиййәтләринини шүүрдә әкс эдилмәси, гаврайыш исә, әшия ва һадисалерин шүүрдә там әкс демәкдир. Харичи аләм һаггындакы мә'лумат әввалчә дуйғу ва гаврайышларла шүүра дахил олдуғу үчүн чанлы мұ-шаһидәнин идрак просесиндә ролу бөйүкдүр.

Лакин чанлы мұшаһидә һәр нә гәдәр вачиб олса да һәгигәти дәрк этмәк үчүн кифайәт дейилдир. Чүнки, әввалән, чох заман мұшаһидә этмәклә һадисәнин маһиййәтини баша дүшмәк мүмкүн дейилдир. Гаврайыш, тәфәккүрүн иштиракы олмадан, шейләр ва һадисаләр арасындакы сәбәб-нәтичә алагәләрини дәрк эдә бил-мәз. Мәсәлә, инсанлар гәдим вахтларда эйни заманда ва я бири биринин ардынча баш верән көй курултусу илә илдырым, булут-ла яғышы мұшаһидә этдиклери һәлдә бунлар арасындакы алагә ва асылылығы дәрк эдә билмәмишләр.

Икинчиси, инсанлар өз мұхтәлиф кечмиш тәчрүбәләриндән асылы олараг, бир чох һәлдә эйни һадисә ва я шейи мұхтәлиф шәкилдә гаврайырлар. Нәһайәт, бо'зән, харичи варлыг ва онум һадисә ва шейлери һаггында олан гаврайышлар ичәрсиндә янлышлары, һадисә ва шейлери маһиййәтинә әкс оланлары да олур. Мәсәлә, мұшаһидә нәтичәсиндә бизә күнәшин шәрғдә доғуб гәрбдә батмасы һадисәән көрүнсә дә, әслиндә белә олма-дыгы, бу һадисәнин ер күррәсинин өз оху әтрафында фырлан-масы нәтичәси олдуғу мә'лумдур.

¹ В. И. Ленин, «Фәлсәфә дөғтәрләри» сәһ. 146—147.

Безэн дэ элэ һадисаләри дәрк этмәк зәрурийәти гаршысында галырыг ки, буналары биләваситә нә дуймаг вә нә дә гаврамаг мүмкүн олур. Белә һадисаләри анчаг тәфәккүрлә әһәтә этмәк мүмкүндүр. Мәсәләк, ишыгыи санийәдә 350.000 километр сүр'әтини һәһәк гаврамаг һәттә тәсәввүрә дә сығышдырмаг мүмкүн дейилдир. Белә бир сүр'әти анчаг дүшүнчәйә ерләшдирмәк оләр.

Бүтүн буналар идрак процесиндә чәһил мүшәһидәләдән мүчәррәд тәфәккүрә кечмәһин зәрурийәтинин ирәһи сүрүр.

Идракыи икинчи мәрһәләсиндә (мүчәррәд тәфәккүр) тәбиәт вә чәһийәтин һадисә вә шейләринә дәһр алынған дуйғу вә гаврайышлар бир-бирлә әләгәләндириләр, шүүрдә йохланылар, әһвәлләрдә алынған аңлайыш вә тәсәввүрләрлә мүғайисә әдиләр, үзәрләриндә мүһәкимә йүрүдүлүр; нәһәйәт, һадисә вә шейләрин мәһийәтинин ифадә әдән ени аңлайышлар, әһми һөкмләр вә и гануналар тапылар, һадисә вә шейләрин инкишафыны сәчһийәләндириән ганунауйғунлулар ачылар, һәһигәтләр мүәййән әдиләр.

Ләкин тәк мүчәррәдләшдирмә әсәһиндә нәтичә чыхармаг, ени фәрзийәләр, нәзәрийәләр ирәһи сүрмәк кифәйәт дейилдир. Бу тапылан нәтичәләр, фәрзийә вә нәзәрийәләр практикада йохланмайыңча онларын кәрчәклиһинә инәһмаг олмәз.

Буна кәрә дә идрак процесиндә мүчәррәд тәфәккүрдән практика кечмәк зәрурәти мейдана чыхыр.

Практика нәзәрийә үчүн мейр һесәб олунур. В. И. Ленин языр ки, һәһигәтләрин кәрчәклиһини практика вә тәчрүбә (эксперимент) вәһитәсилә сүбүт этмәк оләр. Марксизм-ленинизм нәзәрийә илә практика арасында диалектик вәһдәт олдуғуну кәстәрир. Нәзәрийә практикадан доғмаглә бәрәбәр ингилаби сурәтдә практиканы дәһишдирмәйә хидмәт әдир, ирәһиләмәһи үчүн она йоллар кәстәрир. К. Маркс языр ки, философлар дүһияны мүхтәлиф тәрәдә изәһ этмишләр, ләкин вәһифә ону дәһишмәкдән ибарәтдир. Дәһишдирмә иһә практика вәһитәсилә мүмкүндүр. Практика процесиндә инсанлар өз мүшәһидәләринин вә мүчәррәдләшдирмә нәтичәләринин йохлайыр, беләһиклә дә һилиһи даһә дәриндән дәрк әдирләр.

Беләһиклә, реал варлыгы дәрк этмәк процесин дуйғулардан башланыр, сонра реал варлыг һаггында алынған дуйғу вә гаврайышлар үзәриндә дүшүнүлүр, бу мә'луматлар тәһһил әдиләр, бир-бири илә мүғайисә олунур, бир сәлә тәфәккүрүн фәәлийәти нәтичәһиндә тәбиәт вә чәһийәт һадисәләри вә шейләр арасында мөвчуд олән мүһәһитәләр, ганунауйғунлулар ачылар, нәтичәдә әһми аңлайыш вә гануналар ирәһи сүрүлүр. Кәшф әдләдән әһми аңлайыш вә гануналар еһидән практика, реал һәһәтә тәтһиг әдиләр ки, буһун да мөгсәдә, бир тәрәфдән, тапылмыш әһми гануналарын вә аңлайышларын доғрулуғуну сүбүт этмәк, о бири тәрәфдән, тапылмыш гануналарә әсәһән мөвчуд варлыгы еһидән гурмаг, практиканы инкишаф әтдирмәкдир.

Марксизм-ленинизм нәзәрийәһинин яранмасы, сһифһли чәһийәти дәһишдирмәк үчүн тәтһиг әдилмәһи вә сыһагдан чыхмасы, чәһийәтин ени инкишафы нәтичәһиндә бу нәзәрийәһини дә инкишаф әдир практик йоллар кәстәрмәһи дедикләримиз үчүн парлаг мисәлләр.

Марксизм-ленинизмдин идрак нәзәрийәһи, шакирдләрин дә өйрәнмә фәәлийәтләринин методоложи әсәһини тәһһил әдир.

Идрак процесиндә харичи әләм дәрк әдилдһиһи кими, өйрәнмә процесиндә дә шакирдләр мәктәбдә охдуглары мүддәтдә харичи әләмин һадисә вә фәһтларыны биләваситә мүшәһидә илә вә и мүәллиһин сөзүндән, китабдан гаврайыр, чохлу әһми гануналар, ганунауйғунлулар өйрәнир, тәһһил, тәркиб, мүһәкимә процесләринин иһә салыб мүчәррәдләшдирмә илә мөшғул олур вә өйрәндикләри бир чох биликләри практика тәтһиг әдирләр. Демәк, шакирдләрин өйрәнмәләри дә, әсәһән, идракыи йөһилә кедир. Ләкин бурадан, идрак процесин илә өйрәнмә процесинин әһһи олмасы нәтичәһинә кәһмәк доғру дейилдир. өйрәнмә процесинин өзүнә кәрә хүсусийәтләри вардыр.

Шакирдин өйрәнмә фәәлийәтинин әсәс хүсусийәти буһун мүәллиһин рәһбәрлийи алтында кетмәһидир.

Бу әсәс хүсусийәти илә әләгәдәр олараг, өйрәнмә фәәлийәти идрак процесиндән бир нечә чәһәтдән фәргләһир. Идрак процесиндә бәһзәрийәтә бәһли олмәһи һәһигәтләрин кәшф әдилмәһи мөгсәд гөкөлдүғү һалда, өйрәнмә процесиндә шакирдләр реал варлыг һаггында артыг, дәрк әдилмиш, үмүһиләшдирлиб системләшдирлимиш биликләри, йә'һи башгаларына бәһли олән, анчаг онларә мә'лум олмәһи һәһигәтләри мәнһисә йирләр.

өйрәнмәһин әсәс хүсусийәтләриндән бири дә онун шәрһ илә әләгәдәр олмасындадыр. Идрак процесиндә һәһигәтләр кәшф олунур, өйрәнмә процесиндә иһә шәрһ вә и изәһ олунур. Кәшф гәһдәһи илә изәһ гәһдәһи әһһи ола билмәз. К. Маркс языр ки, һәһигәтләрин шәрһи гәһдәһи онларын тәдһиг әдилмәһи гәһдәһиндән формал чәһәтдән фәргли олмәһи билмәз¹.

Һәһигәтләри кәшф этмә йөһу чох кириһтили-чыхыһтилыдыр, күлләр миғдар чәһһиликләр, мүвәфғәһийәтсизликләрлә әләгәдәрдыр, өйрәнмә процесиндә бу йөһу шакирдләрлә бәрәбәр кетмәһин мә'һасы йөһдүр. Тәдһигат кириһтили-чыхыһтилы йөһллә, шәрһ иһә аз-чох мүстәһим йөһллә кедир.

өйрәнмә процесин шакирдләрин иһ хүсусийәтләринә әсәһән гурулмәһидир. Идрак узун мүддәт, өйрәнмә иһә иһәбәтән гыса мүддәт ичәрисиндә олур.

Идрак процесин өзүнә тәкчә «дәрк этмәһи» мөгсәд гөйдуғү һалда, өйрәнмә процесиндә тәкчә «өйрәнмә» дейил, һәм дә тәрбиә вәһифәһи һәһл олунур, шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләр етишдирлир.

¹ К. Маркс, Ф. Энгелс, Әсәрләри, ч. XVII, сәһ. 19.

Бүтүн бу хүсүснийэтлэриг бэрэбэр, юхарыда гейд омуудугу кими, өйрөнмө фээлийэти процесинин маһийэти идрак нээрийэсигэ изаһ олунур.

Өйрөнмө да, идрак кими, мүхтөлиф, лакин өзүнэ мөхсүс мөрһалалардан кечир. Өйрөнмө да харичи алэм һаггындакы дуйгулар вэ гаврайышлардан, эмэлэ кэлэн тэсөвүрлөрдөн башлайыр, тэфөккүрүн фээлийэти нэтичэсиндэ шакирдлөрдө шейлэр вэ һадисэлэр һаггында аялайышлар эмэлэ кэлир, билликлэр алыныр, билликлэр эсасында шакирдлөрдө бачарыглар вэ вэрдишлэр етишдирилэр, бүтүн булар ядда сахламаг вэ сонрадан истифада этмөк үчүн мөһкөмлөндирилэр вэ шакирдин мәнэви гүввэсинэ чеврилэр.

Һәм идрак фээлийэтинин, һәм да өйрөнмөнни мүэйиэн физиоложи эсасылары вардыр.

Академик И. П. Павловун биринчи вэ икинчи сигнал системлэри һаггындакы ма'лум нээрийэсигэ идрак вэ өйрөнмө фээлийэтлэринин физиоложи эсасыларыны шөрһ эдир.

Харичи алэм һаггында алынан дуйгулар, тә'сир вэ тэсөвүрлэр биринчи сигнал системи васитэсигэ, дуйгу органлары васитэсигэ бейнэ чатыр. Демөк, дуйгу органлары (истэр һейванларда истэрсэ да инсанда) бейнни мүһитэ тэрәф ачылан пәнчэралэридир, оилар мүһити өйрөнмөйэ хидмэт эдирлэр; дуйгу органларынын фээлийэти олмадан һеч бир өйрөнмадан ланышмаг мүмкүн дейилдир. Харичи алэм һаггында олан дуйгулар вэ гаврайышлар тэсөвүрлэри эмэлэ кэтирилэр; тэсөвүрлэр тэфөккүр үчүн эсас ярадыр; тэфөккүрүн фээлийэти нэтичэсиндэ исе аялайышлар эмэлэ кэлир. Бу аялайышлар сөзлөр васитэсигэ яраныр. Беләликлэ өйрөнмөдө икинчи сигнал системинин эһәмийэти айданылашыр. Төкчэ инсана хас олан икинчи сигнал системи биринчи сигнал системинин вермиш олдугу материал эсасында яранмагла, мүһит һаггындакы ма'луматын бейнндэ сөзлөр шөклиндэ әкэ олунмасындан ибарәтдир. Сөзлөр дил вэ тэрәккүрлэ вөһдөт тәшкил эдир.

Сигнал системлэри, хүсүсәң икинчи сигнал системи тэфөккүрүн инкишафына хидмэт эдир. Өйрөнмө фээлийэти процесиндэ бөйүк рол ойнаян тэфөккүр исе, Павлов нээрийэсигэ көрә, мүвөггөти синир элагәлэринин яранмасындан ибарәтдир. Павлов языр ки, тэфөккүр асосиясиялардан башлайыр. Асосиясиялар инкишаф эдид кенишлөндикчө тэфөккүр да камиллашыр. Билик алманын маһийэтинин да һәмни асосиясияларга изаһ эдәрәк И. П. Павлов языр: «Элагәлэрин, йә'ни асосиясияларын яранмасы шүбһәсиз, мәһз иши билмөкдөн, харичи алэмин мүэйиэн мүнасибәтлэринин билмөкдөн ибарәтдир; башга бир вахтда булардан истифада эдилдикдә буна элэ «баша дүшмәк» дейрилэр, йә'ни билликлөрдөн, газанылмыш элагәлөрдөн истифада этмөк—баша дүшмөк демәкдир»¹

¹ «Павлов чәршәнбә ашамлары», ч. 11, сәһ. 579—580. (русча).

Беләликлэ, биринчи вэ икинчи сигнал системлэри васитэсигэ бейнни харичи алэм һаггында ма'лумат (гычыглар) алмасы фээлийэти идрак вэ өйрөнмө процеслэринин физиоложи эсасыны тәшкил эдир.

Тә'лим процесинин мөрһалалэри (үнсүрлэри).

Тә'лим процесигэ бир-бирлэ элагәдар олан бир нечә үнсүрдөн тәшәккүл эдир.

Юхарыда дейилдийн кими, шакирдлэрин өйрөнмө фээлийэтинин эсасында һадисә вэ шейлэр һаггында алынан дуйгу вэ гаврайышлар дурур. Лакин өйрөнилэн һадисә вэ шейлэр һаггындакы гаврайышлар шакирдлөрдә, айнада олан инкиас кими, механики бир сурәтдә эмэлэ кәлир. Бу гаврайышлар үчүн, даһа доғрусу һадисә вэ фактлар һаггында биллик алмаг үчүн шакирд өзү һазыр олмалы, буна мейл вэ һәвәс кәстөрмәлидир. Мәһз, она көрә да тә'лим процесинин эввалиндә мүәллим шакирдлөрдә ени биллик алмаг үчүн һәвәс оятмага чалышыр. Шакирдлэр мүхтәлиф мотивлэрин тә'сирин алтында охуурлар, эмәйә гагларараг өйрәнир, буна һәвәс кәстәриллэр. Шакирдлэрин яшларындан вэ аялаг дәрәжәсиндән асылы олараг бу мотивлэр дөйишир. Бу мотивлэр, эсасән, ики чүрдүр. Оилардан бир гисми шакирдлэри охумага билаваситә һәвәсләндирән мотивлэрдир ки, бурая мараглы шәкилләргә бахмаг, шәкилли китабларла мәшгул олмаг, ата-ана вэ мүәллимлэрин рәбәтнин газанымаг, мүәллимин марагла дәрә демәси вэ с. дахилдир. Бу чүр мотивлэр даһа чох ашагы синифлэрин шакирдлэри үчүн тәтбиғ эдиллэр.

Мотивлэрин икинчи гисми шакирдин арзулары, перспективлэри илэ элагәдар планлардыр ки, булар да охуюб яхшы мүтәхәссис олмаг, марагландыгы элм вэ техника саһәсини дәриндән билмәк, үмумийәтлэ эмәк фээлийэтиндә биллики вэ бачарыглы олмаг кими мотивлөрдән ибарәтдир. Бу чүр мотивлэр ән чох орта вэ хүсүсән юхары синиф шакирдлэринә ақддир.

Билик алмага эһтијач һисси оятмаг мүәллимин вәзифәсидир ки, белә бир эһтијач һисси шакирдлөрдә өйрөнмөйә һәвәс оятмаг үчүн эсасыр. Бу мөгсәд үчүн өйрөнилэн билликлэрин эһәмийэтинин шөрһ этмөк чох вачибдир. Тә'лим процесинин эввалиндә шакирдлөрдә өйрөнмөк фээлийэтинә башламаг үчүн һәвәс олтормагла бэрәбәр, өйрөниләси ени билликләрлэ элагәдар олан кечмиш билликлэри хатырлатмаг, алыначаг ени тэсөвүрләрлэ элагәдар олан кәһнэ тэсөвүрлэри чанландырмаг да шакирдлэри өйрөнмөйә һазырлашдыыр. *Беләликлэ, тә'лим процесинин илк мөрһаләси—шакирдлэри өйрөнмә фээлийэтинә һазырламагдыр.*

Икинчи мөрһаләдә билаваситә өйрәтмә вэ өйрөнмө фээлийэти башлайыр ки, бурада шакирдлэр мүәллимин рәбәрлийин алтында өйрөнчәклэри һадисә вэ шейлэри эввалчә мү-

шаһидә эдирләр. Бу мәгсәд үчүн онлар һадисә вә шейләрин өзләрини—я тәбии шәраитдә, я да лаборатория вә я синиф шәраитиндә көстәрилән тәчрүбәләри мұшаһидә эдир, шейләр вә һадисәләри аламәтләри һаггында мұәллимин шәһияни динләйрләр.

Бу гаврайыш нәтижәсиндә һадисә вә шейләр һаггында шакирдләрдә илк тәсәвүрләр әмәлә кәлир. Ләкин тә'лим материалы о гәдәр мұхтәлифдир ки, мәкан вә заман ә'тибарилә шакирдләрдән бә'зән о гәдәр узаг олур ки, онларын һамысыны чанлы мұшаһидә вәсикәсәлә гаврамаг мұмкүн олмур: мәсәлән, мәкан ә'тибарилә шакирдән чох узаг олан битки нөвләри, һейван чинсләри, чографи объектләр—дағлар, чайлар, шәһәрләр, фәйдалы гызынтылар, мөдәнләр, яхын вә я узаг кечмишә анд олан тарихи һадисәләр вә с. һаггында мә'лумат әлдә этмәк үчүн билаваситә мұшаһидә мұмкүн дейилдир. Бу кими һадисә вә шейләри өйрәтмәкдән өтрү мұәллим табло вә шәкилләрдән, кино шәкилләрдән, һадисә вә шейләрин гурулушуну көстәрән схемләрдән, шакирдләрин һаят тәчрүбәләриндән, көһнә тәсәвүрләриндән истифадә эдир, чанлы сөзлә, хүсүсән мұгайисәләрлә шакирдләрдә тәсәвүрләр оядыр. Мәсәлән, V синиф шакирдләриндә гар учгуну һаггында тәсәвүр әмәлә кәтирмәк үчүн ону вә үзәриндәки гар йыгынын әридийи заман сүрүшмәси илә (бу һагда шакирдләрдә тәсәвүрләр мөвчуддур) мұгайисә этмәк олар вә с.

Әләвә әтмәлийик ки, тәсәвүрләр я билаваситә олан гаврамаларын нәтижәсиндә вә я әввалчәдән шакирдә мөвчуд олан тәсәвүрләрин комбинәсиясы нәтижәсиндә әмәлә кәлир.

Бу, иккинчи һалда, чанлы мұшаһидә билаваситә иштирак әтмир, о билваситә, йә'ни әвваләрдә апарылмыш мұшаһидәләрин нәтижәләриндән истифадә йолу илә һаятә кечирилир. Гаврайыш айдын вә дәгиг олдугча тәсәвүр дә айдын олур.

Беләликлә, өйрәнмәнин бу ени мәрһәләсиндә мұәллим, шакирдләри конкрет һадисә вә шейләрлә таныш этмәк, онларын һаят тәчрүбәсиндән, көһнә тәсәвүрләриндән истифадә эдиб, әлми фәкт вә һадисәләри әтрафлы шәрһ этмәк йоллары илә һадисә вә шейләр һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәвүрләр оядыр ки, бунула да һадисә вә шейләр һаггында анлайыш яратмаг үчүн әсәслә зәмин һазырламыш олур.

Үчүнчү мәрһәләдә биликләрин баша дүшүлмәси тә'мин эдилир ки, бу да тәфәккүрүн фәалийәти нәтижәсиндә әмәлә кәлир. Шакирдләрин мұшаһидә заманы вә билаваситә гаврайышлары нәтижәсиндә һадисә вә шейләр һаггында газанмыш олдуғлары тәсәвүрләрдән тәфәккүр фәалийәти нәтижәсиндә анлайышлар әмәлә кәлир. Бу тәфәккүр фәалийәтиндә шакирдләр мұәллимин рәһбәрлийи алтында ени тәсәвүрләрини көһнә тәсәвүр вә анлайышларла мұгайисә эдир, онларын доғру вә дүрүст олмасыны йохлайыр, бу барәдә мұһакимәләр, мұгайисә-

ләр апарыр, истидлал, тәһлил вә тәркиб процессларини ишә сәлдырлар.

Ләкин, гейд этмәк ләзымдыр ки, әлми анлайышларын һамысы билаваситә гаврайышлар вә тәсәвүрләрә истинад әтмир. Тә'лим процесиндә чох заман мұәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләр кечмишдә газанмыш олдуғлары сәдә анлайышларә истинад эдәрәк ени вә мүрәккәб анлайышлар әлдә эдирләр.

Бу йолла мүрәккәб анлайышларын әмәлә кәлмәси дәмәк олар ки, бүтүн фәйләрдә ер тутур. Мәсәлән, тарих дәрсләриндә шакирдләр мұәййән дөврә мөхсүс ичтиман һадисәләри өйрәндикдән сонра, онларә истинад эдәрәк мұәййән ичтиман ганунауйғунлуғлар һаггында анлайыш әмәлә кәтирмәк, һәндәсә дәрсләриндә әввалләрдә өйрәндикләри теоремләрә әсәсән ени теорем исбат этмәк—мәһз бу йолла олур.

Анлайышларын әмәлә кәлмәси чох мүрәккәб бир процесдир. Бүтүн һалларда үмумиләшдирмәдән ибарәт олан анлайышларын әмәлә кәтирилмәси үчүн гаврайыш вә тәсәвүрләрин тәкчә чоҳлуғу вә мұхтәлифлийи кифәйәт дейилдир. Мәсәлән, мұхтәлиф һейванлар һаггында шакирдләрдә чоҳлу мигдарда тәсәвүр оятмаг олар, ләкин һейванларын нөв вә чинсләрә бөлүнмәси анлайышыны әмәлә кәтирмәк үчүн бу кифәйәт дейилдир. Бунун үчүн гаршыя мұәййән өйрәнмә вәзифәси гоюлмәси, өйрәнилән һадисә вә шейләрә дәир алынған гаврайыш вә тәсәвүрләрин дүзкүн сечилмәси вә мұәййән йолла тәнзим вә тәһлил эдилмәси шәртдир.

Анлайыш, шакирдләрин, мұәллим тәрәфиндән истигамәтләндирилән дүзкүн мәнтиги тәфәккүрләрини фәалийәти процесиндә әмәлә кәлир. Шакирдләрин тәфәккүр фәалийәти кедишиндә, һәмчинини анлайышларын әмәлә кәтирилмәсини асанлашдырмаг мәгсәдилә мұгайисәләрдән чох истифадә этмәк ләзымдыр. Мәсәлән, сәит сәсләр һаггында дүзкүн анлайыш әмәлә кәтирмәк үчүн онлары сәмитләрлә мұгайисә этмәк ләзымдыр, бәрәбәр сүр'әтли һәрәкәт һаггындакы анлайыш, гейри-бәрәбәр сүр'әтли һәрәкәт һаггындакы анлайышла мұгайисә эдилмәлидир. Совет сечки гануналарыны буржуа сечки гануналары илә мұгайисә этмәк вәчибдир вә с. өйрәнилән һадисә вә шейләри мұгайисә эдилмәси вә тутушдурулмасынын әсл мәгсәди онларын әсәс хәссә вә аламәтләрини анламаг вә гейри-әсәсләрдән сечмәкдир.

Һадисә вә шейләри әсәс хәссә вә аламәтләрини баша дүшмәк үчүн буналары группарә, һиссәләрә, үнсүрләрә, айырмаг онларын һәр бирини айры-айры өйрәнмәк вә сонра бирләшдирмәк йә'ни өйрәнилән һадисә вә шейләри тәһлил вә тәркиб этмәк ләзымдыр. Анлайышларын әмәлә кәлмәсиндә буналарын әһәмийәти бөйүкдүр. Анлайышларын ярадылмасында бир-бири илә әлағадар олан индуктив вә дедуктив мұһакимә йолларынын да ролу бөйүкдүр. Мәсәлән, айры-айры конкрет чисмләрин башга чисмләрә инсәбәтән мұхтәлиф һәрәкәтини көстәрмәклә мұәллим

шакирдләрдә механика һәрәкәт һаггында үмуми анлайыш эмәлә кәтирә биләр ки, бу, мұһакимәни хусусыдан үмумийә доғру кәлән индуктив йолудур. Һәмни үмуми анлайышдан (йә'ни механика һәрәкәт анлайышындан) истифадә эдәрәк һәрәкәтләрни мұхтәлиф олмасы (бәрәбәр сүр'әтли, геһри-бәрәбәр сүр'әтли вә с.) анлайышыны эмәлә кәтирмәк мұһакимәни үмумидән хусусийә кәлән дедуктив йолудур. Мұхтәлиф конкрет чүмләләр нисалында чүмлә һаггында үмуми анлайыш эмәлә кәтирмәк индуктив, үмуми чүмлә анлайышындан чүмләләрни мұхтәлифлийи анлайышыны чыхармағ мұһакимәни дедуктив йолудур вә с.

Шакирдләрдә эмәлә кәлән анлайышлар һәмнишә сөзләрлә ифадә олунур—тә'рифләр, гайдалар, ганунар, теоремләр, аксиомлар вә с. шәклиндә олур.

Тә'лим процесиндә анлайышлар кетдикчә дәгигләшдириләр вә кенишләндириләр. Мәсәлән, үчүнчү синифдә шакирдләрдә чүмлә һаггында эмәлә кәлән анлайыш юхары синифләрдә дәгигләшдириләр вә мәзмун ә'тибарилә тәкмилләшдириләр.

Анлайышларын эмәлә кәлмәси, о хусусда тә'рифләр сөйләйә билмәк, һөкмләр вә ганунауйғунлуғлары мәннәмәкәк өйрәнмә фәалийәти процесиндә мәркәзи мәрһәләдир. Бу анлайышларын шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәси тә'лимдә гәт әдичи әһәмийәтә маликдир. Мүәллим мәһз бу анлайышларын баша дүшүлмәсинә хусуси фикир вермәлидир.

Шакирд ени анлайышы баша дүшмәдикдә ону механика сүрәтдә сөзләрлә ифадә этмәйә чалышыр ки, бу да тә'лимдә формализм доғурур.

Мәһз она көрә дә, тә'лимдә формализмлә мұбаризәни он ә'тибарилә йолу анлайышларын дүрүстлүйүнү тә'мин этмәкдир.

Дөр дүнчү мәрһәләдә анлайышлар, биликләр шакирдләрни һафизәсиндә мөһкәмләндириләр. Биликләрни өйрәнмәси онларын мәһийәтнин баша дүшмәклә тамамланмыр. Баша дүшүлмүш биликләрни шакирдләрни һафизәсиндә мөһкәмләндирилмәси вә, беләликлә, ядда сахланылмасы әсәс шәртләрдән биридир.

Чүнки, әввәлән баша дүшүлмүш билик ядда галмайынча өйрәнмә һесап эдилә билмәз, икинчиси баша дүшүлмүш биликләр унутуларса өйрәнмә процесини давам этдирмәк чәтин олар.

Анлайышлар нә гәдәр дүрүст оларса, башга сөзлә, биликләр нә гәдәр әйдин баша дүшүлмүш, шүурлу мәннәмәлимиш оларса, онлары ядда сахламағ үчүн бир о гәдәр дә әлверинли шәрант ярадылмыш олар.

Бунилә бәрәбәр, тә'лим процесиндә биликләрни мөһкәмләндирмәк үчүн тәқрар кими хусуси тәдбирләр дә тәтбиғ эдиләр. Биликләрни мөһкәмләндирилмәси мүәллимни хусуси гайғысыны тәшкил этмәлидир.

Бешинчи мәрһәләдә биликләрни тәтбиғ эдилмәси өйрәдиләр, бачарығ вә вәрдишләр эмәлә кәтириләр. Өйрәнмәлимиш биликләрә әсәсән шакирдләрдә бачарығ вә вәрдишләр эмәлә кәтирмәк дә өйрәнмә процесиндә вәчиб мәсәләләрдәндир.

Өйрәнмә процесиндә биликләрни тәтбиғи—өйрәнмәлимиш гайдалардан нисал вә мәсәләләрни һәллиндә истифадә этмәк, нәзәри биликләрдән лаборатория, иш отағы вә ә'мәләтханаларда, мәктәбни саһәдә апарылан мәшғәләләрдә вә әлчә дә сосиялизм гуручулуғу практикасында истифадә этмәк йолларыны бачармағда ифадә олунур. Мәсәлән, риязийәт үзрә өйрәнмәлимиш ени гайдалар вә я теоремә әсәсән нисаллар вә мәсәләләр һәлл эдиләр; физика вә кими үзрә өйрәнмәлимиш ени гайда вә ганунар әсәсиндә мәсәләләр һәлл эдиләр вә я лаборатор мәшғәләләри апарылыр; биология үзрә өйрәнмәлимиш биликләрә әсәсән мәктәбни саһәдә эмәли ишләр көрүлүр; электротехника вә машинашунаслығ үзрә әлдә эдилмиш биликләрдән истифадә эдәрәк садә гурғу ишләрни апарылыр вә с. Буларын нәтижәсиндә өйрәнмәлимиш биликләри шакирдләр даһа дәрин баша дүшүрләр, о биликләрни тәтбиғи йолларыны өйрәнирләр, һәмчини һәмни биликләри даһа мөһкәм ядда сахлайыр, ени-ени бачарығ вә вәрдишләр әлдә эдирләр. Баша дүшүлмүш биликләрни тәтбиғини бачармағ политехник тә'лимдә хусуси ер тутур. Бунилә әләгәдәр оларағ, хусусән, физика, кими, биология, истеһсалат әсәсләри, риязийәт фәиләрини тәдрисиндә шакирдләрни өйрәндикләри нәзәри биликләри һәнтә тәтбиғ этмәйи бачармасына һәлл олмағ ләзимдыр. Баша дүшүлмүш биликләрни мұхтәлиф йолларла һәнтә тәтбиғи, о биликләрни даһа дәрин баша дүшүлмәсини вә мөһкәмләндирилмәсини тә'мин этмәклә өйрәнмә фәалийәти процесини тамамлайыр вә шакирдләрни ичтимән фәалийәтә һазырлайыр.

Беләликлә, тә'лим процесә әсәсән бу көстәрилмиш үнсүрләрдән тәшәккүл эдир. Ләкин геһд этмәк ләзимдыр ки, тә'лим процесини юхарыда көстәрилән үнсүрләрни вә я мәрһәләләрни бүтүн һәлләрда әйни сырада тәтбиғ эдилән ардычыл мәрһәләләр кими анламағ ләзим дейкидир. Бир чох һәлләрда шакирдләрә ени биликләр өйрәтмәк мұшаһидә вә фактлардан йох, гайда вә ганунардан башланыр; бунидан сонра нсә бу гайда вә гануну тәсдиғ әдән фактлар кәтириләр. Даһа сонра, өйрәдилән һәр ени билиғини тәтбиғи һәр заман мүмкүн олмур (мәсәлән, әләбийәт, тарих дәрсләриндә). Бүтүн бунилә бачармағ шакирдләрә өйрәнмәйә һазырлашдырмағ, онларда һадисә вә шейләрдән ени гаврайышлар вә тәсәвүрләр оятмағ, ени анлайышлар эмәлә кәтирмәк, бу анлайышлары, биликләри мөһкәмләндирмәк вә буларын тәтбиғини өйрәтмәк—тә'лим процесини сәһийәләндирән әсәс үнсүрләрдир вә тә'лим процесиндә, фәндән вә мөвзудан асылы оларағ бу үнсүрләрни өзүнә көрә ер тутмасына чалышмәлидыр.

VI ФАСИЛ

ТӘЛИМИН ПРИНЦИПЛАРИ

тәлимин принцип-
ларын тагтында
айлайыш.

Тәлимин принциплари тәлимин мүвәффәгийәтлә нәтичәләзмәсини тәмин этмәк үчүн ирәли сүрүлән әсас тәләбләр демәкдир. Бу әсас тәләбләрә истинад этмәклә совет мүәллимләрнә шакирдләрнә билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр, оларын өйрәнмә фәалийәтнини тәшкил әдир.

Тәлимин принциплари тәлим процесинин маһийәтиндән, мәгсәд вә мәзмунундан, онун үнсүрләрнә арасында олан әләгә вә мүнәсибәтдән доғмағла тәлимин коммунист тәрбийәси мәгсәдинә уйғун тәшкил олунамасына хидмәт әдир.

Бу принципларә әмәл әдәркән тәлим мүвәффәгийәтлә нәтичәләдир. Әксинә, бу принципларә әтина этмәмәк, буларын тәтбиғ этмәмәк һәмнишә тәлимдә мүвәффәгийәтсизлийн баш вермәсинә сәбәб олур. Она көрә дә бу принципларнә яхшы билмәк, буларын бүтүн фәнләрнә тәдрисиндә тәтбиғ этмәйә чалышмағ һәр бир мүәллимин мүнәм вәзифәси олмалыдыр.

Совет дидактикасында тәлимин ашағыдакы беш принцип ирәли сүрүлүр: *әнилик, шуурлулуғ вә фәаллығ, систематиклик, биликләрнә мөһкам кечилмәси вә мүнәсиблик.*

Бу принципларә даир һәлә классик педагогларын габагчыл нүмайәндәләри бир сыра гиймәтли фикирләр ирәли сүрүшләр. Ләкин буржуа мәктәбләриндә шакирдларә верилән биликләр сахталашдырылдығындан вә орада мүәллимләр шакирдларә биликләрнә әсл маһийәтини баша салмағ дейил, онун бәзи нәтичәләрини өйрәтмәйә чалышдығларындан орада тәлимин принципларинә даир габагчыл мүддәалара формал мүнәсибәт бәсләйрләр, оларын әсл мәнада тәтбиғ этмәкдән чәкиннрләр.

Классик педагогиканын башга габагчыл мүддәаларын кимн тәлимин принципларинә даир педагогика классикләринин ирәли сүрүкләрнә фикирләр дә совет мәктәбләриндә тәтбиғ олу- мушдур. Совет педагогикасы тәлимин принципларинә даир

вахты илә ирәли сүрүлүш бу фикирләрнә марксизм-ленинизм нәзәрийәсинә әсасән, хусусән В. И. Ленинн идрәк нәзәрийәсинә әсасән, дигтәтлә өйрәнмиш, оларын чидди сурәтдә сүзәкчәдән кечирмиш вә оларын әни мәзмун вермишдир. Беләликлә, бу принциплар һазырда Совет мәктәбләриндә тәлим үчүн зарури олан принциплар кимн мүәйянләшдирилмишдир. Тәлим принципларинин шәрһинә кечәк.

**Әнилик
принципи.**

Әнилик принципи тәлимин мүчәррәд сөзләр үзәриндә дейил, ушағ тәрәфиндән биләвәситә гавранылан конкрет шейләр вә һадисәләр үзәриндә гурмаға дейилр.

Тәлимдә әнилик принципи һәлә чоҳдан бәри педагогнә әләмә мәлумдур. Тәлимдә әнилик, башлыча оларағ, материалист философлар вә материалист фикирли педагоглар тәрәфиндән әсасландырылмышдыр.

Һәлә XVII әсрин бөйүк педагогу Я.А. Коменски материалист фәлсәфәйә әсасланарағ тәлимдә әнилик принципини ирәли сүрүш вә тәтбиғ этмишдир. Коменски билик әлдә этмәкдә һисс үзәләринин мәвгенин хусуси гейд әдәрәк, өз мәшһур «Бөйүк дидактика» әсәриндә языр: «Әввәлчә дуйғуларда олмаян шей шүүрдә йохдур». Тәлимдә дә билинн һәмнишә һисси гаврайышдан башланмасынә тәләб әдәрәк, Коменски языр: «...ни- санларын өз мүдриклийнин мүмкүн олдуғу гәдәр китаблардан дейил, әксинә оларын көйдән вә ердән, палыддан вә ағчагайын- дан алмаға алышдырмағ, йәни оларын яһныз башгаларыннә мүшаһидәләрини вә шейләр тагтындакы шәһадәтләрини дейил, шейләрнә өзләрини дәрк этмәйи вә арашдырмағын өйрәтмәк ла- зымдыр».¹ Өзүнә мәхсус тәшһиләрдән истифадә әдәрәк о, «Сөз габығ, әшя исә онун нүвәсидир»—дейир. Башы нүвәсиә габығла долдурмағ ләзим дейилдир—дейән Коменски, тәләб әдирди ки, сөзләр, анчәг әшяларла әләгәли бир шәкилдә изаһ әдилсин. Коменски әнилик принципини «Гызыл гайда» адлан- дырарағ, о гайданы белә бир үмуми тәләбдә ифадә этмишдир: «...мүмкүн олдуғу гәдәр һәр шейн һиссләрә тәғдим этмәк, йәни: көрүлмәси мүмкүн оланы—көзә, эшидилмәси мүмкүн оланы— гулага, ийләри—буруна, дады олан шейн—дад һиссинә, тохуну- ласы шейн—тохунма һиссинә тағдим этмәк мүәллимләр үчүн гызыл гайда олмалыдыр; бир вахтда бир нечә һисслә гавраныла билән шейн исә, оларын бирликдә вермәк ләзимдыр».² Башга сөзлә, әкәр бир шейн әйни заманда көрмәк, ийләмәк, эшитмәк вә тохунмағ вәситәсилә дәрк этмәк мүмкүндүрсә, буларын һамы- сыны әйни заманда ишә салмағ ләзимдыр.

Әнилийн әһәмийәти тагтында бөйүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин фикирләрнә чоҳ гиймәтлидир. Ушински әнилийн ушағын психологикасы илә әсасландырыр: «... ушағ, формалар-

¹ Я. А. Коменски, Дидактик принциплар, Азәрнәшр, 1941 йә, сәһ. 63.

² Енә орада, сәһ. 65.

ла, бояларла, сөслөрлө вә үмумийәтлә дуйғуларла фикирла- шир вә ушағы башга чүр дүшүнмәйә вадар этмәк истәйән шәхс онун тәбиятини әбәс ерә вә зәрәринә олараг зорламыш олар»¹.

Ушағын конкрет дүшүндүйүнү нәзәрә алагаг мұаллим тә- лимдә һәмишә әянилик принципни көздәмәлидир. Ушински дейр: «Ушағын тәбияти айдын, бир сурәтдә әянилик тәләб эдир. Ушаға, она мә'лум олманн 5 кәлмә сөз өйрәтмәйә чалышан, о, буиларын үзәриндә узун мүддәт вә әбәс ерә әзаб чәкәчәк- дир... Лакин бу чүр 20 кәлмәни шәкилләрлә әлагәләндирип вә ушаг буилары чох асанлыгла мәнимсәйәчәкдир. Сиз ушаға садә бир фикри изаһ эдирсиниз, о, сизн аиламыр; һәмин уша- га мүрәккәб бир шәкли изаһ эдин, о сизн чох тез аилайыр»². Демәк, әянилик билийи асан йолла ушаға аилатмағы тә'мин эдир.

Өзүнү вә я шәклини көстәрмәдән ени бир чиһаз һагғында ушаға сөзлә (гейри әяни) мә'лумат вердикдән сонра, онлара һәмин чиһазын шәкли чәкдирилсә, бу заман һәр шакирдн өзү- нә мәхсус шәкил чәкдийн вә бу тәсвирләрнн һәгигәтдән хейли фәргли олачағы ашкара чыхачагдыр. Лакин ушаг һәмин чиһаз- ны көрмүш олса, онун чиһаз һагдакы тәсәввүрү дәрһал айдын- лашачагдыр. Демәли, әянилик тәсәввүрләрнн дүрүст олмасына көмәк эдир.

В. И. Лениннн идракда чанлы мұшаһидәдән башламағы тә- ләб эдән идрак нәзәрийәси дә маһийәт ә'тибарилә әянилик принципни үчүн әлми әсас тәшкил эдир. Идрак нәзәрийәсиндә, мә'лум олдуғу кими, чанлы мұшаһидә мүчәррәд тәфәккүрә ма- териал верир. В. И. Ленин дейрди ки, биликләримизни еканә мәнбәи дуйғулардыр. Беләликлә, дуйғуларын дүрүстлүйү о әсасда әмәлә кәлән биликләрнн керчәклийи үчүн мұһим шәрт- дир. Әяни тә'лим билаваситә гавраманн әтраф мұһити өйрәнмә- йин башлыча йолу һесаб этмәклә, шүүрда әкс олунан матери- алын дүрүстлүйүнү тә'мин эдир.

Әянилик принципни академик И. П. Павловун икинчи сигнал системи һагғындакы нәзәрийәсиндә өз физиоложи изаһыны тапмышдыр. Сөзүн, билаваситә, харичи әләмдән кәлән сигнал- лары әвәз этмәси илк заманлар бу сигналларын онлары ифадә эдән сөзләрлә бирләшмәси әсасында әмәлә кәлмишидир: инсан «яшыл» сөзүнү көрүнән яшыл рәнклә әйни заманда гавраманн, сонралар исә яшыл рәнк олманда да «яшыл» сөзү ону әвәз этмишидир Беләликлә, икинчи сигнал системи биринчи сигнал системи илә әлагәдар яранмышдыр. Академик И. П. Павлоа дейр: «Нормал инсан икинчи сигнал системиндән анчаг о вахт сәмәрәли истифадә эдир ки, нә гәдәр ки, бу икинчи сигнал сис-

¹ К. Д. Ушински, Сечәлмиш педагожи әсәрләри, Азәрбајр, 1953, сәһ. 168.

² Ено орда, сәһ. 169.

теми биринчи сигнал системи илә, йә'ни керчәклийин әи яхын кечиричиси илә дүзкүн мұнасибәтдәдир»³.

Демәк, сөзүн өз вәзифәсини яхшы дашымасыны тә'мин эт- мәк үчүн әвәлләр инсан онун ифадә этдийн шәйләр вә һадисә- ләри билаваситә гавраманлы, йә'ни ону әяни олараг дәрк этмә- лидир. Белә олманса, сөзлә ону ифадә эдән мәзмун арасында вәһдәт позулар вә шакирд сөзләр вә терминләри әзбәрдән ифа- дә этдийн һалда онларын мәзмун вә маһийәтинини нәдән иба- рәт олдуғуну билмәз.

Академик Павлов белә мәнфи һаллардан чәкиндирәрәк, языр: «Ядда сахламалыдыр ки, икинчи сигнал системи биринчи сигнал системи васитәсилә вә онула әлагәдар олараг әһәмий- йәтлидир; әкәр о, биринчи сигнал системиндән айры дүшсә, сиз бош сөзләр данышан, бошбоғаз адам олачаг вә һәятдә өзүнүзә ер тапмаячагыныыз».

Бүтүн бу дейиләндәрә әсасән көрүрүк ки, әянилик бир чох чә- һәтдән әһәмийәтлидир: 1) әянилик билийин асан мәнимсәнил- мәсинә сәбәб олур;

2) әянилик әшия вә һадисәләр һагғында тәсәввүрләрнн дү- рүстләшмәсинә сәбәб олур, тә'лимдә формализми арадан кө- түрмәйә көмәк эдир;

3) әянилик билийин мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир. Көрдүйүмүз, әлимизлә һисс этдийимиз шәйи биз узун мүддәт яддан чыхармырыг. Лакин сөзләр әсасында гаврадыгларым- ны тез яддан чыхармырыг;

4) әянилик тәфәккүрү дә инкишаф этдирмәйә көмәк эдир. Юхарыда нитг вә тәфәккүрүн әсасында дуран икинчи сигнал системинини биринчи сигнал системи әсасында әмәлә кәлдийини гейд этдик. Демәк, ушағын тәфәккүрүнү инкишаф этдирмәк үчүн габагчадан она «материал» вермәк ләзымдыр. Шүүра «материал» вермәклә исә әянилик бөйүк рол ойнайыр;

5) әянилийн нитги инкишаф этдирмәк үчүн дә әһәмийәти вардыр. Бу да икинчи сигнал системинини биринчи сигнал сис- теми илә әлагәси үзәриндә әсасланыр. Бә'зән сыхылыб даныш- маян ушаға шәкил көстәрәркән, о, «дил ачыр», шәкилә бахыб данышыр. Демәк әяни вәсәит тәтбиг этмәклә ушағы даныш- дырмаг асандыр;

6) нәһәйт, әянилик ушаглары фәаллашдырыр, дәрсин ма- рағлы кечмәсинә сәбәб олур. Дәрс мұаййән шәкил, схем, тәч- рүбә үзәриндә гурулдугда ушаг дәрслә даһа чох марағланыр. Анчаг гуру сөз әсасында кечилән дәрсләр ушаглары, хүсусән ашағы яшлылары аз марағландырыр вә тез йорур.

Бүтүн бу дедикләримизни екулашдырыб дейә биләрнн ки, әянилик тә'лимнн кейфийәтинн йүксәлтмәк үчүн чох вачиб принципдир. Һәр бир мұаллим тә'лимдә әяниликдән кениш исти- фадә этмәлидир.

³ «Павлов чәршәбә ахшамлары», ч. III, 1949, сәһ. 318. (русча).

Лакин бунула белә һәр һалда биз әнилийн универсал принцип кими гәбул эдә билмәрик. Муәллим, фәргинә вармадан, һәр бир дәрсиндә әнилик тәтбиг әтмәйә мәчбур дейилдир. Биз әнилийн билийн кейфийәтнин йүксәлдән, марағы артыран, нитги вә тәфәккүрү инкишаф әтдирән бир принцип кими көтүрүр, лакин онун ерсиз тәтбиг олунамасыны дүзкүн һесап әтмирик.

Бурада белә бир гайданы әсас тутмаг лазымдыр: айры-айры эшя вә һадисәләр һаггында шакирдләрнин тәсәввүрү натамам олан заман вә я һагда һеч тәсәввүр олмая вахт әнилик мутләг тәтбиг олунамалыдыр. Бу мәһәтдән, ашағы яшларда әнилийн тәтбигинә даһа чох әһтиҗ вардыр. Ушаглар бөйүдүкчә, онларда шейләр вә һадисәләр һаггында тәсәввүрләр кеңишләнир, дәгигләшир. Она көрә юхары яшларда, әкәр шей һаггында ушағын дүрүст тәсәввүрү варса, һәмийн шей онә көстәрмәйә әһтиҗ йохдур, һәмийн шей вә я һадисәнин адыны чәкмәк кифайәт эдәр. Лакин бу яшларда да, шакирдләрнин данышлан шей вә я һадисә һаггында тәсәввүрләрнин йохдурса вә я тәсәввүрләрнин дүрүст дейилдирсә әнилик тәтбиг әдилмәлидир.

**Шуурулулуг
вә фәаллыг
принципи.**

Бу принцип да бөйүк тарихә маликдир. Бу принцип педагогика тарихиндә догматик тәлимнин әлейһи кими мейдана чыхмышдыр. Догматик тәлим билийн әһкам кими, сүбүтсуз вә дәлилсиз гәбул әтмәк, мә'насыны билмәдән әзбәрләмәк демәкдир. Белә тәлим орта әсрләр үчүн сәһийәвидир. Орта әср мәктәпләриндә адәтән дин тәдрис әдилдирди вә мәшғәләләр сүбүтсуз, мәнтиги дәлил олманда кечилдирди. Ушаглар «мүгәддәс китабын» вә муәллимин нүфузу әсасында алдылары «биликләрнин» доғрулуғуна инәималы идикләр. О заман гейри-дини фәиләрнин дә тәдрисиндә догматизм өзүнү көстәрирди. Тәбиийят, кимя, физика фәиләри киди дә капиталист өлкәләриндәки халг мәктәпләриндә бир чох һалларда тәчрүбәсиз, сүбүтәдичи фактлар чалб әтмәдән, догматик олараг кечилмәкдәдир.

Шуурулулуг догматизмин әксидир.

Шуурулулуг принципи тәлим әдилән биликләри, сүбүтлар вә дәлилләр әсасында кечмәк демәкдир. Бу заман биликләр әлә кечилди ки, шакирдләр онлара нүфузулу муәллим деһийн үчүн, китабда язылдығы үчүн дейил, сүбүт олунадуғу үчүн инәнир вә гәбул эдилрләр.

Шуурулулуг принципи һалә орта әсрләрнин ахырларына доғру догматик тәлимлә мүбаризада, хүсусән, Я. А. Коменски тәрәфиндән әсасландырылмышдыр. Коменски тәлимнин шуурулулуг кечилмәсинин тәләб эдәрәк язырды: «Һеч бир шейн яһыз тәкчә нүфуза әсасән өйрәтмәмали, һәр шейн харичи һиссләр вә ағыл васитәсилә сүбүт әтмәк әсасында өйрәтмәлидир». «Ағыл тәрәфиндән дүзкүн алашылмаммыш һеч бир шейн ядда сахламаг үчүн әзбәрлә-

мәк лазым дейил»¹. Әзбәрчилик әлейһинә чыхараг, Коменски билийн шуурулулуг мәнимсәтмәк үчүн, хүсусән, онун сәбәб алагәләринин көстәрмәйн зарури һесап эдилди. Коменски сәбәбләрни ағыл бәләдчиси адландырараг, һәтиги билийн—әшяны сәбәбләринә әсасән дәрк әтмәк демәк олдуғуну иддиә эдилди. Өз фикрини даһа да айдынашдырараг Коменски языр: «Тәдрис әдилән бүтүн шейләр ағыл дәлилләри илә әлә мөһкәмләтмәк лазымдыр ки, нә шүбһә үчүн ер, нә дә ону яддан чыхармаг үчүн имкан галмасын. ...Һәр шейн ағыл дәлилләри илә мөһкәмләтмәк... сәбәбләрни изаһ эдә-эдә өйрәтмәк демәкдир, йә'ни яһыз һәр бир шейн нечә олдуғуну көстәрмәк дейил, әһни заманда бу шейн нә үчүн башга чүр ола билмәйәчәһинин дә көстәрмәклән ибарәтдир»².

Үч әср бундан габаг дейилмиш бу сөзләр өз әһәмийәтнин һалә дә итирмәмишдир.

Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински тәлимдә шуурулулуг вә фәаллыға бөйүк әһәмийәт верәрәк, «Вәтән дили» вә «Догма әләм» адлы мәшһур дәрә китабларыны мәһз бу принцип әсасында тәртиб әтмишдир. Бу дәрә китабларында ушағы мүстәғил дүшүнмәйә сөвг эдән йүзләрлә фәйдалы тәмринләр вардыр. Ушински тәлим заманы шакирдләрнин мәнтиги тәфәккүрүнә тез-тез тәләбләр вермәйн тәләб эдилди.

Лакин буржуа халг мәктәпләри әһмәткеш ушагларыны мүстәғил дүшүнмәклән чәкиндирдийн үчүн, бу принцип орада кеңиш тәтбиг әдилмир.

Шуурулулуг принципи әсл мәһийәтнин анчаг совет мәктәбиндә тәпмишдыр. В. И. Ленин тәлимнин шуурулу олмасына бөйүк әһәмийәт верирди. Комсомолун III гурултаймындакы мәшһур нитгиндә билийн шуурулу мәнимсәмәйн әһәмийәтнән бәһс эдәрәк, В. И. Ленин дейир: «Бизә әзбәрләмә лазым дейилдир, лакин биз һәр бир тәһсил аланын зәһинин әсас фактлар билийн илә инкишаф әтдирмәли вә тәкмилләшдирмәлийик; чүнки коммунист алдығы бүтүн биликләри өз шуурунда тәһлил әдиб мәнимсәмәсә, коммунизм бир һеч олар, бош бир лөһһәйә чевриләр, коммунист исә яһыз сәдчә бир ләвға олар»³.

В. И. Ленинни бу көстәришләрини әсас тутараг, совет мәктәбин тәлимдә шуурулулуғу әсас принципләрдән бири кими тәтбиг эдилр.

Гейд әтмәлийик ки, тәлим шуурулулуг принципинә әсасән апарылмадыгда шакирдләр биликләри формал бир сурәтдә өйрәтириләр, тәлимдә формализм әмәлә кәлир, йә'ни шакирдләр фәиләр үзрә гайда вә гануилары, теорем вә тәрифләри, һадисәләрнин тәсвирини вә нәтиҗәләрини сөйләмәйн бачарыр, башга сөзлә, биликләрнин харичи әләмәт вә ифәдәләрини өйрәнир, лакин онла-

¹ Я. А. Коменски, Дидактик принципләр, 1941, сәһ. 53.

² Еһә орада, сәһ. 64.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 287.

рын маһиййәтини, нә үчүн вә нә сәбәбә әмәлә калдикләрини баша дүшмүрләр. Фәиләрин тә'лимидә формализм мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү кәстәрир. Мәсәлән һесабадан шакирд кәсри-кәсрә вурмағын гайдасыны билир, ләкин нә үчүн шурулан кәсләрин сурәтләрини бир-биринә вуруб сурәтдә, мәхрәчләрини дә бир-биринә вуруб мәхрәчдә язылмасынын сәбәбини баша дүшмүр. Тарих дәрсләриндә формализм өзүнү онда кәстәрир ки, шакирдләр дәрс китабында олан мәтнә әзбәрләйирләр, ләкин тарихи һадисәни төрәмәси сәбәбләрини, тарихи процесин инкишафындакы ганунауғуналуғу вә с. баша дүшмүрләр.

Тә'лимдә формализмә ер вермәмәк үчүн ән әсәслә йол—ону шуурлулуғу принципнә әсәсән кечмәк, өйрадилән һәр билийни маһиййәтини, әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, вердийи нәтичәләри әтрафлы баша салмағ, онун нечә тәтбиғ олунмасыны өйрәтмәкдир.

Билийни шуурлу өйрәнилмәсинин бир нечә әләмәти вардыр. Мүәллим бу әләмәтләри билмәли вә тә'лим ишиндә шакирдләрин билийиндә бу әләмәтләрин олмасына һанл олмалыдыр.

Шуурлу билийни әсәс әләмәти ону тәтбиғ әдә билмәкдир. Әкәр шакирд өйрәндийи гайда вә гануналары тәтбиғ әтмәйи бачарырса, демәк о, онлары шуурлу мәнимсәмишидир. Бунун чох бөйүк тәһсил әһәмиййәти олдуғу кими, фәвғаләдә һәятә әһәмиййәти дә вардыр. Мәктәпләримиздә тәтбиғ әдилән политехник тә'лим тәбният, кимя, физика, риязият вә санр фәиләрин тәдрисиндә кечилән нәзәри биликләрин тәтбиғини шакирдләрә өйрәтмәйи тәләб әдир. Беләликлә, биз политехник тә'лимә һәятә кечирмәклә, әйни заманда тә'лимни шуурлу олмасыны да тә'мин әтмиш олурат. Нәзәри биликләрин тәтбиғини шакирдләрә өйрәтмәк, мүәллимдән тә'лимдә нәзәриййәни тәчрүбә илә әләгәндирмәйи тәләб әдир.

Биликләри тәтбиғ әдә билмәк, һәм кечилән ганун вә гайдаларын һәятдә нечә тәтбиғ олундуғуну шәрһ әдә билмәк, һәм дә ону язылы ишләрдә (языда, мәсәлә вә мисал һәлиндә) вә әмәли ишләрдә тәтбиғ әдә билмәкдә ифәдә олуна биләр. Тә'лимдә билийи тәтбиғ әтмәйи бу мүхтәлиф йолларындан кениш истифәдә әтмәк ләзымдыр.

Билийни шуурлу олмасынын бир әләмәти дә шакирдин китаб дили илә дейил, әд дили илә данышмасыдыр. Шакирдин билийи өз сөзү илә ифәдә әтмәси онун билийи әзбәрләмәдийини кәстәрир. Әкәр мүәллим буна һанл оларса, әв тапшырығларыны йохлаяи заман шакирдән өз сөзү илә данышмағы тәләб әдәрсә, демәли, һәмни мүәллим шуурлулуғу принципнә яхшы рәәйәт әдир.

Габағчыл мүәллимләр шакирдләрин чавабында китабдан кәтирилән мисалларла гәнаәтләнир, шакирдин өзүнүн дүшүнүб мүвафиғ мисаллар кәтирмәсини тәләб әдирләр. Бүтүн бунлар әзбәрчылкәлә, билийни формалмасына өйрәнилмәсилә мүбаризәдә яхшы тәдбирләрдыр.

Билийни шуурлу мәнимсәнилмәсинин бир әләмәти дә шакирдин өз билийини йохлая билмәсидир. Әкәр шакирд мәсәлә һәлиндә алдығы чаваблары, өз язысыны өзү йохлайыб соһийни тапа билирсә, демәк, о, билийни шуурлу сурәтдә өйрәнишидир. Буну нәзәрә алағат шакирдин өз-өзүнү йохламасыны кениш тәтбиғ әтмәк, бу йохламаны йолларыны онлара өйрәтмәк ләзымдыр.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, билийни шуурлу мәнимсәнилмәси шакирдин билик кәсб әтмәк үчүн мүстәғил чалышмасыны тәләб әдир. Шакирдин мүстәғил чалышмасынын әһәмиййәтиндән бәһс әдәрәк В. И. Ленин «Дәвләт һағгында» мүһазирәсиндә мүстәғил чалышмағын әгидә тәшәккүлүндә бөйүк рол ойнадығыны кәстәришидир.

Әкәр билик, дәлилләр вә сүбутлар әсәсында өйрәнилмишидирсә, шакирдин бу билик һағгында инам мөһкәм олур, о өз билийини дүзкүйлүйүнү сүбут әдә билир. Белә билик инсанын һәгиги малы олур, онда бу һағда инам вә әгидәнин тәшәккүл әтмәси илә нәтичәләнир. В. И. Ленин дейир: «Яһныз... мәсәләдән мүстәғил сурәтдә баш чыхармағы өйрәндийимиз заман—яһныз онда өзүнүзү өз әгидәниздә кифәйәт гәдәр мөһкәм һесаб әдә биләрсиниз вә бу әгидәнизи һәр кәсин гаршысында вә һәр заман кифәйәт гәдәр мүваффәғиййәтлә мүдәфиә әдә биләрсиниз»¹.

Шакирди тә'лим вахты мүстәғил чалышмаға тәһрик әтмәк—онларда билийни инамлы олмасы үчүн чалышмағ демәкдир.

Билийни шуурлу мәнимсәнилмәси шакирдән фәаллығ кәстәришә тәләб әдир. Буна көрә дә бу принцип тәк шуурлулуғу дейил, «шуурлулуғу вә фәаллығ» алы илә гәбул олунмушдыр.

Фәаллығ дедикдә, биз буна биртәрәфли—йә'ни анчағ зейни фәаллығ вә я һызыз әмәли фәаллығ кими янашмамалы, фәаллығы нәзәри вә әмәли ишләрин вәһдәтиндә көтүрмәлилик. Билийни шуурлу мәнимсәнилмәсиндә шакирдин һәм зейни фәаллығ кәстәрмәси (фикирләшмәси, дәлилләр, сүбутлар ахтармасы, мүғайисәләр, тәһлилләр апармасы вә с.), һәм дә әмәли фәаллығ кәстәрмәси, хусусән нәзәри биликләрини әмәли оларат тәтбиғ әтмәси зәруридир. Гейд әтмәлидир ки, әмәли фәаллығ дә зейни фәаллығын иштиракы вә контролу илә кечир.

Шакирдләрин тә'лим процесиндә фәаллығ кәстәрмәсини, билийни китабдан, тәбнәтдән вә с. мәнбәләрдән мүстәғил өйрәнилмәсини тә'мин әтмәк үчүн мүстәғил чалышмағ йолларыны онлара өйрәтмәк ләзымдыр. Шакирди бу мәсәләдә башлы-башына гәй-мамалы, чүнки белә олдуғда, о, бу йоллары тәкбашына чох кеч өйрәнә биләр. Мүәллим шакирдләрә мүстәғил чалышмағын сәмәрәли йолларыны өйрәтмәлидир.

Бу принцип шакирдләрә әлми системлә өйрәтмәк, вәрдиш вә бачарығларын ашыланмасында мүәййән ардычыллығ көзләмәк демәкдир. Бу принцип биздә програмларын вә дәрсликләрин тәртибиндә өзүнү кәстәрдийи кими, мүәллимни тәдрис ишиндә дә өз әксини тапыр.

¹ В. И. Ленин, Әсарлаи, 29-чу чилд, сәһ. 479.

Бу принцип ривайят этмәдән элмләрн өйрәтмәк, элмләрн асасын шакирдләрә мәннәмәтмәк мүмкүн дейилдир. Чүнки элм өзү системла гурулмуш биликләрдән ибарәтдир. Һәр элмин өзүнүн системи вар, тәдрис фәнини дә һәмнин систем асасында гурулур. Мәсәлә, орта мәктәбдә тәбийят фәнләри мүййән системла кечилир: әввалчә ботаника, сонра зоология, даһа сонра инсанн анатомия вә физиологиясы вә нәһайәт, дарвинизм асаслары кечилир. Бу фәнләрин һәр биринин дә ичәрсиндә биликләр мүййән систем вә ардычыллыгга гурулур: ботаника курсунда әввал тохум, сонра көк, сонра яраг, даһа сонра көвдә вә с. бәһсләр өйрәнилир. Чәбри өйрәдәркан ифадаләр, нисби әдәлләр, бир һәлли вә чоһ һәдлиләр, гүввәт вә көк, тәнликләр вә с. бир-биринин ардынча кечилир. Физика фәнинин тәдрисиндә механика, рөгсләр вә далгалар, молекуляр физика вә истилик, оптика вә атом бәһсләри бир-биринин ардынча кечилир. Әдәбиятын тәдрисиндә әввалчә гәдим әдәбийят, сонра орта әср әдәбийяты, даһа сонра XIX әср әдәбийяты, XX әср әдәбийяты вә нәһайәт. Совет әдәбийяты кечилир.

Көрүндүйү ки һәр бир фәни элмин өзүнүн системи асасында тәдрис эдилир. Шакирдләрә элмләрн асасын өйрәтмәк үчүн ону өз системиндә тәдрис этмәк ләзымдыр. Биликләр бир-бирләрилә зәңчир һалгаләри ки һагадардыр. һалгәнин биринин һолмасы бүтүн системин позулмасына сәбәб олур. Элмин системиндәки һалгаләрдән бири өйрәдилмәзсә, онун сонрақы һалгаләринә кечмәк, тәдрис дәвам этдирмәк мүмкүн дейилдир. Әкәр шакирд фәнин мүййән бир бәһсин билмәзсә, онун ирәли кетмәси һейли чәтнләшәр вә бәлкә дә мүмкүн олмас. Бу, ривайятда даһа тез кәвә чарпыр: һәндәсә теоремләринин исбаты әдәтән кечмиш теоремләрә асасланыр; кечмиш теоремләри билмәдән ениләрини исбат этмәк мүмкүн олмур. Әлчә дә һесабадан—онлук кәсирләри өйрәтмәдән фәзи баша салмаг гейри-мүмкүндүр. Тарихдән—феврал буржуа-демократик ингилабын өйрәтмәдән, Бөйүк Октябр сосялист ингилабын һазырланмасы, баш вермәси, хусусийәтләри вә үстүнлүкләрини яхшы баша салмаг мүмкүн дейилдир. Бүтүн бунлар, биликләрин системла өйрәдилмәсинин нә дәрәжәдә әһәмийәтли олдуғуну көстәрир.

Педагогика классикләри биликләрин системла өйрәдилмәсинә бөйүк әһәмийәт вермишләр. Хусусән К. Д. Ушински бу мүнәсибәтлә гиймәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. К. Д. Ушински системсиз, әләгәсиз билик вермәин әлейһинә чыхараг дейир: «Пәракәндә, әләгәсиз биликләрлә долу олан баш,—һәр шей гайдасыз шәкилдә төкүлмүш амбара охшайыр ки, бурада амбар саһибинин өзү һеч бир шей тапа билмир»¹. Бу сөzlәр илә Ушински шүүрдә билийн системла олмасын вә билик саһибинин һәмнин системә йиғаләнмәсинин әһәмийәтинин хусуси гейд эдирди.

¹ К. Д. Ушински, Сечәлмиш педагоги әсәрләри, Азәрбәйр, 1953, сәһ. 146.

М. И. Калинин билийн системла өйрәдилмәсинә бөйүк әһәмийәт верәрәк 8—10-чу синифләрин шакирдләринә этдийи мә'рузәсиндә демишдир: «Кәләчәкдә ихтисаслы олмаг истәйәнләр совет мәктәбиндән кечмәли, китаб үзәриндә вә өз үзәрләриндә мүнғәзәм чалышмағы өйрәнмәлидирләр. Мәктәб көрмәин адам һәятдә чәтнлик чәкәр, сонра ишләмәк она чәтн олар. Бу һөгсан, йә'ни систем һалына салынмамыш билийн вә мүнғәзәм ишләмәк вәрдишинин олмамасы һәмншә вә һәр ишдә өз тә'сирини көстәрәчәк». Сөзүнә давам әдәрәк о, дейир: «...систем һалына салынмыш билик әлдә этмәин асас мәнбәи олмаг әтибарилә мәктәбдән—биринчи синифдән еддинчи синифдәк, яхуд онунчу синифдәк—мүмкүн олдуғча мүкәммал истифадә этмәк ләзымдыр»¹.

Буржуа педагоглары, хусусән мүасир буржуа педагоглары, ичәрсиндә систематиклик принципни инкар эдән педагоглар аз дейилдир. Бу васитә илә онлар зәһмәткеш балаларын һәгнги биликләрдән мәһрум этмәк вә онларын башларыны гырыг-гырыг, системсиз мә'луматла долдурмаг истәйирләр.

Совет мәктәбиндә систематиклик принципи тә'лимн бүтүн саһаләриндә тәтбиғ олунур. Тәдрис програмлары систематиклик принципи үзәриндә гурулмушдур. Дәрсликләр дә систематиклик принципинә ривайят әдәрәк фәни системла шакирдләрә шәрһ эдир. Мүәллим дә өз шәрһиндә һәкмән систематиклийи көзләмәлидир. Мөвзуу паракәндә, дағыныг шәрһ эдән мүәллимләр өз дәрсләриндә мүвәффәгийәт газана билмәзләр.

Бу принцип биликләри һесаба алмагда дә өзүнү көстәрир. Орта мәктәбдә билийн аңчаг имтаһан асасында һесаба алмаг олмас; имтаһан ил вә иләр әрзиндә давам эдән систематик һесабамаһын екуну олмалыдыр.

Систематиклик принципнә биликләрин тәкрярланмасында дә әмәл этмәк ләзымдыр. Тәкряр ил әрзиндә систематик апарылмәзсә биликләр шакирдләрин ядындан чыхар.

Шакирдләрә вәрдиш вә бачарыглар ашыламагда дә мүййән систем көзләнилмәлидир. Әкәр бу ишдә чидди ардычыллыг көзләймәзсә, мүвәффәгийәт әлдә эдилә билмәз.

Беләликлә, бу принцип тә'лимн бүтүн саһаләриндә өзүнү көстәрир.

Бу заман белә бир суал мейдана чыха биләр ки, нә үчүн тәдрис програмлары I синифдән X синифдәк систематик гурулмур. үч концентр (I—IV; V—VII вә VIII—X синифләр) үзәр тәртиб олунур. Мәсәлә, тәбийят фәнини үч концентрдә кечилир: 3—4-чу синифләрдә чансыз тәбийят, 5—8-чи синифдә ботаника, зоология, инсанн анатомия физиологиясы вә 9-чу синифдә дарвинизм асаслары кечилир. Әдәбийят тәдрисиндә дә мәсәлә, Саһибин айры-айры шеирләри ибтидан мәктәбдә, V—VII-чи синифләрдә

¹ М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси һагғында, Ушәгкәчмәшр, 1948, сәһ. 59—60.

вə сонрадан, Сабир бир шаир кими IX сніифдə кечилір. Бу, ушагларын яш хусусийəтлєри илє əлагəдардыр. Биз физиканын систематик курсуну III сніифдєн башласаг хəмин сніифин шакирднє мєсалєн, механика бєхсини хазырки орта мєктəб физикасы хəминдє (индик VIII сніиф хəчиндє) баша сала билмєрик. Əлчє дє əдєбийəт тарихини IV сніифдєн башласаг шакирдлєр ону мєнимсєйє билмєзлєр. Белаликлє концентрлєрин тєтбиги биздє ушагларын яш сєвиййєси илє əлагəдардыр. О бири тєрєфдєн, програмларын белє концентрлєр узрє гурулмасы систематиклийн инкар єтмир. Хєр концентрин дахилиндє програм материалынын систематик гурулмасы кєзлєнилєр. Нəхəйєт, програмда концентрлєрин олмасы сон концентрдє фєнлєри дахə дєрин єйрєнмєк, онлары систематик дєрк єтмєйє кємєк єдир.

Биликлєрин мєхкəмлєндирилмєси принцип.

Тєлимин мєвəффєтиййєти хəм дє биликлєрин шакирдлєрє мєхкəм мєнимсєдилмєси вє онларын хəфизєсиндє узун мєддєт сахланмасы илє əлагəдардыр. Əкєр букєн кечилєн билик бир нечє вəхтдєн сонра яддєн чыхачагса, о заман

тадрис сємєрєсиз ишє чєвилєр, ону системлє дєрк єтмєк олмєз. Я. А. Коменски билийн мєхкəмлєтмєк гайгысына галмєян мєаллимин ишини хєдбирдє сє дєшымагє бєнзєдирдє.

Билийн яддєн чыхмасы мєаллимин ирєлийє догру хєрєкєтин юбандырыр. Чєнки биликлєри яддєн чыхарма биликлєр системиндє хəлгєлєрин дєшмєсинє бєрєбєрдир. Шакирдлєр кечилєн биликлєри яддєн чыхырсє, мєаллим ирєлийє кєдє билмєз, чєнки юхарыдє гєйд єдилдийн кими, єни кечилєн билик кечилмиш биликлєрлє узин сурєтдє əлагєлидир. Бєтєн буилары нєзрє алсаг, шакирдлєрин хəфизєсиндє биликлєрин сахланмасы гайгысына галмєгєн нє гєдєр бєйєк єхəмиййєти олдугу айдылєшар.

Билийн мєхкəм кечилмєси хəггындє педагогика классиклєри фийдалы фикирлєр сєйлємишлєр. Я. А. Коменски билийн əввєли мєнимсєнмємиш, ирєли кечмєйи зєрєрли хєсєб єдєрєк, бєтєн сонра кєлєнлєр əввєлєилєрин узєриндє əсєслєнмєлидыр— дєйє тєлєб єдир. Мєаллим билийн əввєлинин яддєн чыхдыгыны кєрєрсє, ону мєхкəмлєтмєли вє сонра ирєли догру кєтмєлидир. Коменски өзүнє мєхсєс охшарлыглардєн истифадє єдєрєк, языр: «Əсєслє тєхсил алан инсєн өз кєкє узєриндє бєтєн, өз рєтубєтилє бєслєнєн вє бунун үчєн дє даима (вє хєр кєн бир аз дахə гүвєтлє) яшєян, яшыллєнєн, чичєклєнєн вє мєйвє кєтирєн агача бєнзєр»¹. Коменски биликлєрин тєз-тєз тєкрєр олунмасын тєлєб єдир, хəттє ифрєтє вєрєрєг, єни кечилєн дєрсин ²/₃ хиссєсинин тєкрєрє хєср олунмасын ирєли сурєрдє.

Бєйєк рус педагогу К. Д. Ушински биликлєрин мєхкəм мєнимсєдилмєсини тєкидлє ирєли сурєрєк, билийн мєхкəмлєтмєк гайгысына галмєдєн, дєрсин сур'єтлє кєчєн мєаллим, йєкє ара-

бадє пис бєгланмиш кєфли арабачын бєнзєдир: бу арабачы дєлє бəхмєдєн сур'єтлє атлары ирєли догру говур, нєгичдє арабачы євє бєш кєтирєрєк, анчєг узун йєлу сур'єтлє кєтмєсилє фəхр єдир. Хусусєн, фєнини əсєсын тєшкил єдєн биликлєрин хəфизєдє мєхкəмлєндирилмєсини зєрури хєсєб єдєрєк, Ушински языр: «...тєлим вєситєсилє вєрилєчєк бу илк сур'єтлєр ушагын хəфизєсиндє нє гєдєр мєхкəм ерлєшмиш олсє, бундєн сонра кєлєнлєр бир о гєдєр асєн вє бир о гєдєр мєхкəм ерлєшчєк-дир»¹. Ушински билийн əсєслєрын мєхкəмлєтмєйи гєйдинє галмєян мєаллимин ишини євин бинєврєсини пис тикмиш устєнын ишини бєнзєдир: о, євин өзүлєнєн яхшы гурмєдыгє үчєн, тєз-тєз євин учугларын дєзєлтмєклє мєшгєл олур. Билийн əсєслєрын хəфизєдє яхшы мєхкəмлєтмєйи вє бунулє дє вəхтє гєнєлєт єтдийини дєшчєн мєаллим дє ирєлийє кєдєн вəхт, пис мєхкəмлєдилмиш билик ондєн өз «хиссєсын» хəмишє алыр: мєаллим тєз-тєз хəмин билийє гайытмєгє мєчбур олараг, дєфєлєрлє артыг вəхт сєрф єдир. Билийн ушагларын хəфизєсиндє мєхкəмлєтмєдєн, сур'єтлє дєрс кєчмєк өз-өзүнє алдєтмєдєн башгє бир шєй дєйилдир. Онє кєрє дє тєлимдє тєлєсмєк зєрєрдєн башгє бир шєй вєрмєз. Мєаллим əсєс биликлєрин кечилмєсиндє мєййєн дєрєчдє юбєнсє дє хəмин биликлєрин мєхкəмлєдилмєсиндє чох вəхт сєрф єтмєлидир. Бинєврєси яхшы гурулан билик сонралєр мєаллим дєхə сур'єтлє ирєли кєтмєйє инкєн вєрєчєкдир. Бєтєн бу дєйилєнлєрдєн белє бир нєгичє чыхармєлидыр ки, мєаллим кєчдийн биликлєр, вєрдєшлєр вє бачарыгларын мєхкəмлєдилмєси гєйдинє галмєли, хусусєн фєнини əсєсын тєшкил єдєн биликлєрин мєхкəм яддє сахланмасын тємин єтмєлидир.

Билийн мєхкəм кечмєйи бир нечє вєситєси вєрдыр. Буилардєн бири билийн євин єйрєтмєкдир. Шакирд євин гєврєдыгє билийн узун мєддєт яддє сахлайыр. Анчєг єшитмє вєситєсилє гєбул єдилєн биликлєр чох замєн тєзликлє унудулур. Билийн гєврємєдє нє гєдєр чох хиссє узєн иштирєк єтсє, билик бир о гєдєр мєхкəм яддє гєлєр. Яддє сахламєнин физиологич əсєсы буну яхшы нєлєн єдир. Билийн гєврємєсиндє чох хиссє узєн иштирєк єтдикдє, бєйиндє євин замєндє чохлу гычыглар ємєлє кєлир, бу гычыгларын сайы чох олдугчє дє онларлє əлагєдєр олєн биликлєрин бєйиндєн «сєлимєсини» гєбєгє алыммиш олур. К. Д. Ушински буну белє ифадє єдир: «...ушаг хəфизєсиндє хєр хєнсы бир шєйин мєхкəм из бурəхмєсини истєйєн педагог бу яддє сахламєг актындє мємкєн гєдєр дахə чох хиссє оргєнларын—кєзєн, гулагын, сєсин, əзлєлє хєрєкєти хиссєнин вє хəттє мємкєн нєсє дєд билмє оргєнларын иштирєк гайгысына галмєлидыр. Хєрүмчєйи єн инчє тєдлєр узрє хєйрєтє кєтирєчєк дєрєчдє дєзкєн йєйүрмєсинин сєбєби олур ки, о, бир

¹ К. Д. Ушински, Сєчилмиш педагогич əсєрлєри, Азєрнєшр, 1953, с. 303.

² Я. А. Коменски, Дидактик принциплєр, Азєрнєшр, 1941, с. 63.

чайнагы илэ дейил, чохлу чайнагалары илэ теллөрдөн кышыр, бири гопарса, о бири ону сахлайыр»¹.

Бурадан белэ нәтичэ чыхыр ки, билийин ядда-мөһкәм галмасыны тәмин этмәк үчүн әяниликдән кениш истифада этмәк лазымдыр.

Билийин мөһкәм ядда галмасы онун яхшы баша дүшүлмәсилә дә сых әлагәдардыр. Яхшы баша дүшүлән билик ядда мөһкәм галыр, механики әзбәрләниши билик исә яддан тез чыхыр. Бу психологи төчрүбәләрдә айдын сүбүт олуимушдур: ушаг мә'насыз һечалары, мә'насыны билмәдийи кәлмәләри мә'насыны билдийи кәлмәләрдән, чүмләләрдән дәфәләрлә кеч өйрәжир. Мә'наны билмәк өйрәнмәк үчүн шакирддән аз тәкрат тәләб этдийи кими, билийин узун мүддәт дә ядда галмасына сәбәб олур. Буну нәзәрә алараг, мүәллим мә'насы мә'лум олмаян аңлайышы, гәйдәни, гануну һеч бир вахт шакирдләрә әзбәрләтмәмәлидир.

Нәһайәт, билийин ядда сахламагыны әсас вәситәләриндән бири тәкратламадыр. Тәкрат билийин аңасыдыр,—дейрләр. Бунун мәнасы тәкратламанын физиоложи әсасындан айдын көрүнүр. Биз академик И. П. Павловун аңи әсәб системи һаггындакы нәзәрийәсиндән билирик ки, шакирдин аңи билик алдә этмәси синир системиндә мүвәггәти рабитәләрин әмәлә кәлмәси әсасында олур. Ләкин бу мүвәггәти рабитәләр әввалләрдә чох давамсыз олур, чох тез позула билер. Яңы шәрти гычыглайычыларын сонрадан тәкрат тә'сир кәстәрмәси сәйәсиндә гычыглар бейиндә санки «из» салырлар. Бу «изин» дәривләшмәси һәм аңи образын оянымасыны әсанлашдырыр. Она көрә дә чох тәкрат этдикчә, «изләр дәривләшир» вә яддан чыхарма имканы әзалыр. Буну нәзәрә алараг, мүәллим билийин тәкратланмасына кениш ер вермәлидир.

Бизим мәктәпләрдә билийин тәкратланмасы ил әрзиндә бир чох пилләләрдән кечир. Тәдрис илнин әввалиндә, габагчыл мүәллимләр, аңи илнин биликләрини кечән илкиләрлә әлагәләндирмәк мәгсәди илэ, кечән ил кечилмиши биликләри 3—4 дәрәдә тәкрат этдирир вә беләликлә яңи айлары мүддәтиндә яддан чыхышы биликләри шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләдириләр. Бу илк тәкратдыр.

Сонра, мүәллим күндәлик (чәри) тәкрат апарыр: аңи билийин вермәдән әввал кечән дәфә вердийи билийин сорушараг тәкрат эдирир; аңи билийин кечән вахт тез-тез мүгайисәләрдән, охшарлыг вә фәргләндирмәләрдән истифада этмәклә шакирдләрин көһнә биликләринә мүрачәһәт эдирир, йә'ни оңлары шакирдләрин һафизәсиндә чанландырыр; аңи дәрси кечәндән сонра ону суал-чәвәб, төчрүбә кәстәрмәк вә с. вәситәләрлә тәкрат этдирир вә я өзү дедикләрини екунлашдырмагла тәкрат эдирир.

Нәһайәт, мүәллим екун тәкраты апарыр: мүәййән програм бәһси битдикдән сонра мүәллим бир-ики дәрәдә ону

тәкрат эдирир, рүбләрин ахырына догру еңә рүблүк материалын тәкратыны апарыр, бир дә илнин ахырында бүтүн програм материалынын тәкратыны кечирир.

Көрүндүйү кими, тәкратлама я бизим мәктәпләрдә кениш ер верилдирир.

Сон заманлар програм вә дәрсликләрин артыг биликләрдән әзәд әдилмәси биликләрин әсасы вә мөһкәм кечилмәси үчүн әлверишли зәмин ярадыр.

Мүнасиблик¹ принсипи.

Бу принцип тә'лим процесиндә ушагынын биликләри аңла я билмәсини, билик, вәрдий вә бачарыгларынын өһдәсиндән кәлә билмәсини нәзәрә алмаг, тә'лим ушагынын сәвийәсинә мүнасиб шәклә салмагы тәләб эдирир.

Гәйд этмәк лазымдыр ки, бу принцип тә'лим тәк ушагынын яшына уйгун йох, һәм дә аңлама сәвийәсинә, тә'лим тәләбләринин өһдәсиндән кәлмәк имканына уйгуулашдырмагы нәзәрә тутур. Яш сәвийәси, бә'зән аңлама сәвийәси илэ бәрабәр кәлмир. Әйни яшда олан ушаглар мүхтәлиф аңлама сәвийәсинә малик ола биләрләр. Мәсәлән, бир ушаг IV синифә гәдәр охумушдур, башга бир ушаг исә һеч охумамышдыр, буңларын икисинин дә яшы 11, аңламаг сәвийәси исә мүхтәлифдир. Аңлама сәвийәси ушагынын билик сәвийәси илэ әлагәдардыр. Мүнасиблик принципи тә'лимдә һәм ушагынын яш хүсүсийәтинин, һәм дә аңлама сәвийәсинин, күчүнү, билик дәрәжәсинин нәзәрә алмагы тәләб эдирир.

Тә'лим ушагынын сәвийәсинә мүнасиблийи билик вә бачарыгларынын шакирд тәрәфиндән әлверишли оларәг гавранмасына сәбәб олур. Әкәр мүәллим бу принципә риәһәт этмирсә, онун вердийи билик баша дүшүлмәмиши гәлә биләр, мүәллим аңи әмәйи һадәр ерә кәдәр.

Совет Иттифагы Коммунист Партиясы Мәркәзи Комитәсинин мәктәб һаггында чыхардыгы бир чох гәрарларда истәр програмларын, истәр дәрсликләрин вә истәрсә дә мүәллим тәдрисинин ушагынын яшына вә сәвийәсинә мүнасиб шәкилдә гурулмасы тәләб олуур.

Мүнасиблик принципи истәр тә'лим мазмунуну вә истәрсә дә о мазмунун шакирдләрә чатдырылмасы үсуллары вә вәситәләринин шакирдләрин сәвийәсинә уйгуулашдырмагы тәләб эдирир. Тә'лим мазмуну тәдрис планлары, програмлар вә дәрсликләрдә шакирдләрин сәвийәсинә уйгуулашдырылмышдыр. Тә'лим үсуллары вә вәситәләринә кәлиңчә бу, мүәллимдән асылдыр.

Мүнасиблик принципи хүсүсән шакирдин диггәтинин вә марәгыны нәзәрә алмагы тәләб эдирир.

Мә'лум олдугу үзрә ушагынын яшы аз олдугчә, онун диггәтиндә сабитлик вә ихтирилик бир о гәдәр зәиф олуур. Ушагларын диг-

¹ К. Д. Ушински. Сечәмиши педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 302—303.

¹ Бу термин бу вахта гәдәр «мүвафиглик», «мүәссәрлик» кими ишләдилмишидир. «Мүнасиблик» терминин даһа дүзүкү сәйямәлидир.

гәтинн, мәсәлә, I синуфда узун мүддәт марагланмадыглары бир шейин үзәриндә сахламаг мүмкүн олмур; әксинә, марагландыглары шейләр вә һадисәләр үзәриндә онлар дигтәтләрини узун мүддәт сахлая билирләр. Тә'лим ишиндә мүәллим буу мүтләг нәзәрә алмалы вә хусусән, ашагы синуфлардә тә'лими ушаглар үчүн мараглы әтмәйә чалышмалыдыр.

Лакин бурадан тә'лими ушаг марагына табе әтмәк, ушагы марагланмасы хатиринә тә'лими оюна чевирмәк кими саһа нәтичә чыхарылмамалыдыр. Бә'зи буржуа педагоглары, о чүмләдән мүртәчә америка педагоглары мәһз тә'лими ушагы марагына табе әтмәйи, онун марагы вә һәвәсиндән асылы әтмәйи тәблиг әдирләр. Онлар тә'лимдә анчаг шакирди марагландыран, онда һәвәс оядан биликләр вермәйи лазым биләрәк, онун хошуна кәлмәйи, мараг оятмаян һәр бир шейи тә'лимдән чыхармагы тәләб әдирләр.

Белә бир «сәрбәст тә'лим» һәр чүр мәчбури тәдрис планыны, програмлары, сабит дәрәс чәдваллини инкар әдир. Мә'лумдур ки, бу йолла шакирдләрә системли биликләр вермәк, йә'ни онларә әлмләрин әсасынә өйрәтмәк олмас. Шакирдләрин мараглары мүхтәлиф оладуғу кими, һәм дә чох гейри-сабитдыр. Анчаг марагы әсас тутуб тә'лим әдән мүәллим гырыг-гырыг биликләр өйрадә биләр.

Бундан алава, шакирди һеч бир чәтинлигә салмаян, һәр шейи она мараглы оюн шәклиндә тәгдим әдән тә'лим нәтичә әтибаридә чәтинликләрдә мүбаризә әдә билмәйән, чох зәиф ирадәли адамлар етишдирәр. Ирадә чәтинликләрдә мүбаризәдә инкишаф әдир. Тә'лимдән һәр чүр хоша кәлмәйән, чәтин шейләр көтүрүләрсә шакирдин ирадәсини тәрбийә әтмәк олмас. К. Д. Ушински шакирди марагландырмаг хатиринә тә'лими оюна чевирмәйи гә'н әлейһинә чыхмышдыр. О языр: «Әлмин ачы һәбләрини ушаглар үчүн гызыл суюна тутмаг әрзусунда олан бә'зи педагогларын тә'лимә вә һәтта, үмумийәтлә, тәрбийәгә вердикләри йүнкүл тәләклик боясы кими һәгиги тәрбийә мәгсадинә даһа йирәнч олан бир шей тәсәввүр әтмәк чәтиндир»¹. Ушински дейир ки, «Ойнае-ойная охутмаг анчаг едди яшына гәдәр олан ән кичик ушагларә тәтбиг олуна биләр, бундан сонра әлм артыг өзүнә мәхсус чидли аһәнк алмалыдыр». Мәсәлә бундадыр ки, тә'лимдә һәр шей мараглы дейил вә бир чох шейләри яһнез ирадә күчү илә әлдә әтмәк лазымдыр. Шакирди тә'лим процесиндә тәдричән белә ирадә күчү илә марагсыз, лакин зәрури олан тә'лим материалыны өйрәнмәйә һазырламаг лазымдыр.

Мәсәләнин ән дүзкүн йолу будур ки, тә'лим заманы ушагы марагы мүәллим тәрәфиндән нәзәрә алынсын, анчаг тәдрис планы, програм шакирдин марагына табе тутулмасын; тәдричән тә'лимә чәтин, лакин өһдәсиндән кәлине биләчәк мәсәләләр,

¹ К. Д. Ушински, Сечилимиш педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 69.

ишләр дахил әтмәклә шакирдләр чәтинликләрдә мүбаризәгә алышдырылсын.

К. Д. Ушински бу орта мөвгән нәзәрдә тутараг языр: «Тә'лими ушаг үчүн мараглы әтмәк лазымдыр, лакин зйни заманда ушаглардан мараглы олмаян вәзифәләрин дә ичрасыны тәләб әтмәлидир; нә о тәрәфә, нә дә бу тәрәфә мейл әтмәдән, пәссив дигтәтә гидә вермәклә бәрәбәр, ушагда һәлә зәиф олан, лакин тәмринләр сайәсиндә инкишаф әтмәли вә мөһкәмләнмәли олан, актив дигтәти дә мүмарисә әтдирмәлидир»¹.

Ушагы бир шейлә марагланмасы фитри дейилдир; мараг тәрбийә олуур. Она кәрә мүәллимни вәзифәси тә'лими ушагы марагына табе әтдирмәк йох, ону лазыми истигамәтдә тәрбийә әтмәкдир. О бири тәрәфдән, шакирди тәдричлә онун хошуна кәлмәйән тә'лим ишини дә тә'лим вәзифәси хатиринә ичра әтмәйә алышдырмагла биз ону һәятдә тәсәдүф әтдийи чәтинликләрдә мүбаризә әтмәйә алышдырмыш олуур. Бүтүн бу ишләри ичрасында мүәллим мүнәсиблик принципинә рәайәт әтмәли вә шакирдин гүввәсини нәзәрә алмалыдыр.

Тә'лимдә мүнәсиблик принципи дәрәд мүнһүм дидактик гәйдала ифадә олуур: 1. мә'лумдан мәчһула, 2. асандан чәтинә, 3. сәләдән мүрәккәбә вә 4. үзүмидән хусусийә.

1 Мә'лумдан мәчһула гәйдасы бу гәйдаларын ичәриндә ән мүнһүммүдур. Бу, мәчһулу мә'лум вәситәсилә өйрәтмәк демәкдир. Ени билик өйрадәркән, бу гәйдае әмәл әтмәмәк олмас. Мүәллим шакирдә мәчһул олан билгий өйрәтмәк үчүн мүтләг она мә'лум олан билгийә истинад әтмәлидир. Мәсәлә, троллейбусу көрмәйән ушага ону баша салмаг үчүн шакирдин трамвай вә автобус һаггындакы мә'лум тәсәввүрләриндән истифада әтмәк лазым кәлир: бир тәрәфдән троллейбусун трамвай кими электрик гүввәсилә ишләмәси, о бири тәрәфдән, троллейбусун автобус кими реләсиз һәрәкәт әтмәси һаггында ушагда мөвчуд олан мә'лум биликләри комбинә әдәрәк онда троллейбус һаггында тәсәввүр оятмаг олар. Дәрәс кечән вахтда мүәллим ени анлайышы өйрәдәркән һәмишә ушагы мә'лум биликләринә истинад әдир. Электрик бәһсини кечәркән физика мүәллими тез-тез ушагы бу һагдакы мә'лум тәсәввүрләринә әсасән онларә мәчһул олан биликләр өйрадир; һәндәсә дәрәләриндә мүәллим һәмишә шакирдләрә мә'лум олан теоремләрә истинад әдәрәк, ени теорем өйрадир; ана дили мүәллими мүрәккәб исми өйрадәркән ушагларә мә'лум олан сәдә исмләр һаггындакы анлайыша истинад әдир вә и. а.

1 Асандан чәтинә гәйдасы ушага ену билик верәркән, әввәлчә асан билккәрдән башламагы вә тәдричән чәтин билккәрә кечмәйи тәләб әдир. Бу заман ушаг үчүн чәтин билккә дә асан гавранмыш олур.

¹ К. Д. Ушински, Сечилимиш педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 186.

Садәдән мүрәккәбә гайдасы тә'лимдә сада биләкләрдән башлайыб мүрәккәб биләкләрә кечмәйи тәләб эдир. Ләкин бурада садалик вә мүрәккәблән элми нөгтейи-нәзәрдән дейил, ушағын нөгтейи-нәзәрндән баша дүшмәк ләзимдир. Нүчәйрә элми нөгтейи-нәзәрдән инсандан садәдир, ләкин ушаг үчүн мүрәккәбдир. Эйн дәрәчәдә сәс элми нөгтейи-нәзәрдән кәлмәдән садәдир, ушага кәрә нсә әксинә, кәлмә сәсдән садәдир.

Истәр «асандан чәтинә» гайдасы вә истәрсә дә «сададән мүрәккәбә» гайдасыны тәтбиг эдәркән элмин системинә хәләл кәтирмәк олмас. Элмин системи бә'зән, әввәл шакирд үчүн чәтин вә мүрәккәб олан биләкләри табагча өйрәтмәйи тәләб эдир: мәсәлән, мүәсир совет язычыларынын әсәрләрини өйрәнмәк шакирдләр үчүн Фүзули вә Сабир ярадычылыгыны өйрәнмәкдән һәм садә, һәм дә асандыр. Буна бахмайраг, биз Фүзулини VIII синифдә, Сабирни IX синифдә, мүәсир совет язычыларыны нсә X синифдә кечирик. Башга сөзлә чәтиндән асана вә мүрәккәбдән садәйә кедирик. Эйнн вәзийәт тарих дәрсләриндә дә өзүнү кәстәрер. Гәдим тарих мүәсир тарихдән шакирд үчүн даһа чәтин олдуғу һалдә биз гәдим тарихдән башламалы олуруғ. Буну элмин системи тәләб эдир. Бу ондан ирәли кәлир ки, биз систематиклик принципни позмаға һеч вәчһлә йол вәрә билмәрик. Чүнки элми системсиз өйрәнмәк олмас. Ләкин бунула бәрәбәр чәтин мөвзудан асан мөвзуа кетмәйә мөчбур олдуғда, мүәллим о чәтинлән асан гаврамағ үчүн чараләр ахтармалы, әяниликдән, охшарлығлардан, шакирди марағландыра билән тәрзләрдән кениш истифадә этмәлидир ки, бу чәтинлик шакирдләрни тә'лимдә мүвәффәгийәтсизлән илә иәтичәләнмәсин.

Үмумидән хүсусийә гайдасы ушаға биләк вәрәркән, әввәл бүтөв һагда тәсәввур олдыб, сонра һиссәләри, деталлар өйрәтмәйә кечмәйи тәләб эдир. Мүәллим кечдән мөвзу һаггында әввәл үмуми мә'лумат вәрмәли, сонра нсә айры-айры тәфсиләтә кечмәлидир. Мәсәлән, машин һаггында үмуми тәсәввур вәрмәдән, онун айры-айры һиссәләринин шәрһинә кечмәк олмас.

Бу гайдалары еринә етирмәклә мүәллим тә'лимни мүнәсиблән принципни тәтбиг әтмиш олур.

Тә'лимни мүнәсиблән принци яһыз тә'лимни һәмин синфин үмуми совийәсинә уйғулашдырмағла битмир, бу принцип һәм дә тә'лимдә ушағларын фәрди хүсусийәтләрини нәзәрә алмағы тәләб эдир. Синиф симасы күтлә дейилдир. Синифдә олан эйнн яшлы һәр шакирдин өзүнә мөхсус фәрди хүсусийәтләри вәрдыр: бирини кәрмә һәфизәси, о бирини һәрәки һәфизәси гүвәтлидир; бири сүр'әтлә фикирләшир, о бири, нисбәтән, яваш фикирләшир; бирини ирадәси зәиф инкишаф эдиб тә'лимни чәтинликләриндән горхур, о бири нсә чәтинликләрә чан атыр; бири дигтәтини узун мүддәт бир ишин үзәриндә сахлая билир, о бири билмир вә с. Мүәллим тә'лим ишиндә бу хүсусийәтләрә әтинасызлығ кәстәрәрсә, тә'лимдә һәр ушағын гүвәтли вә зәиф чәһәтини нәзәрә алмасә ишдә мүвәффәг олмас. Әләттә, бу хүсусий-

йәтләр ушағда дәйишмәз дейилдир вә мүәллим тә'лим ишиндә бунлары нәзәрә алмағла бәрәбәр, һәм дә ушағда олан гүвәтли чәһәтләри инкишаф әтирмәйә вә зәифликләри арадан кәтирмәйә чалышмалыдыр. Тә'лим ишиндә бу фәрди янашма дәрсдә апарылдығы киби, әвә верилән тапшырығларда дә нәзәрә тутмалыдыр.

Тә'лим принципләрини гаршылығлы алмағсы.

Биз тә'лимни принципләрини изаһ әтдик. Бу принципләрә әмәл әтмәклә мүәллим тә'лимдә мүвәффәгийәтә нәил олар. Ләкин ядда сахламалыдыр ки, бу принципләр тә'лим просесиндә диалектик вәһдәтдә тәтбиг олунур, бири бирини шәрәтләндирер. Мәсәлән, тә'лимдә әянилик билән шүүрлу мәннәмәсинә вә мөһкәм ядда галмасына сәбәб олур, тә'лимни мүнәсиб олмасыны тә'лим эдир. Тә'лимдә шүүрлу әянилийн тәтбигини нәзәрә тутур, ядда галмая көмәк эдир. Систематиклик принципнин тәтбиг эдилмәси билән шүүрлу мәннәмәсини вә узун мүддәт ядда сахланмасыны тә'лим эдир вә с. Беләликлә, тә'лим просесиндә бир принцип о бири принципләрин тәтбиги үчүн вәситә ролуну ойнайыр, онула үзүн сурәтдә әләгәдә һәятә кечирилер.

Мүәллим дә тә'лим просесиндә бу һақунауйғулуға рәәйәт әтмәли вә бу принципләри диалектик вәһдәтдә һәятә кечирәрәк, онларын һамасына әмәл әтмәлидир. Бу принципләрин бирисинә лагәйд мүнәсибәт бәсләйиб, она әкс һәрәкәт әтмәк—тәтбиг эдилән о бири принципләрин дә тә'сир күчүнү зәифләдәр вә тә'лимдә мүвәффәгийәтсизлән сәбәб олар.

Бу принципләр, енилмәз тәләбләр киби, һәр заман мүәллимни тә'лим ишиндә өзүнү кәстәрмәлидир.

VII ФӘСИЛ

СОВЕТ МӘКТӘБИНДӘ ҮМУМИ ВӘ ПОЛИТЕХНИК ТӘҢСИЛИН МӘЗМУНУ.

I. ТӘҢСИЛИН МӘЗМУНУ ҖАГТЫНДА ҮМУМИ АНЛАЙЫШ.

Тәһсилдин мәзмуму тә'лим процесиндә шакирдләре өйрәдилән билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин мәчмуундан ибарәтдир. Тәһсилдин мәзмуму, онун сәчиййә вә истигамәти, һәмчинин һәмчии тәдрис планы, програм вә дәрслик адланан мәктәб сәнәдләриндә мүййәнләшдириләр.

Тәдрис планы мүййән мәктәбдә тә'лим фәнләринин таркибин, онларын өйрәдилмәси ардычыллыгыны, һәр фәннә верилән һәфтәлик (һәмчинин иллик) дәрә саатларынын миғдарыны мүййәнләшдирән дөвләт сәнәдидир.

Тәдрис програмы мүхтәлиф фәнләр үзрә һәр дәрә илиндә шакирдләре өйрәдилмәси тәләб олуан билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин үмуми һәмчии, тә'лим материалынын өйрәдилмә сырасыны вә тә'лимиди идея-сияси истигамәтинин мүййәнләшдирән дөвләт сәнәдидир.

Дәрслик тәдрис планы вә програма әсасән һәр фәнн үзрә өйрәдиләчәк билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин шәрһ эдән дәрә китабына дейиләр.

Бүтүн бу сәнәдләр маариф назирлигин тәрәфиндән тәслиг эдиләр. Бу сәнәдләрин мәктәбләрдә дәйишдирилмәсинә ичәзә верилмир.

Үмуми тәһсил
мәзмумунун сә-
чиййә вә исти-
гамәти.

Тәһсилдин мәзмумунун сәчиййә вә истигамәти мәктәбин гаршысында гоюлан тәрбийә мәгсәдлә мүййәнләшдириләр.

Буржуа мәктәби өз мәгсәдинә уйғун оларга, буржуа чәмийәти үчүн ярарлы олан шәхсләр етишдирмәйә көмәк эдән тәһсил мәзмумуна маликдир.

Совет мәктәби Коммунизм чәмийәтинин һәр тәрәфли инкишаф этмиш гуручуларыны етишдирмәк мәгсәдинә хидмәт эдән тәһсил мәзмумуна маликдир.

Буржуа педагогикасында икй чүр тәһсил нәзәрийәси ирәли сүрүлмүшдүр. Булардан бири формал тәһсил, икинчисә ичә мадди тәһсил нәзәрийәси адланыр.

Формал тәһсил нәзәрийәси тәрәфдарлары исбат этмәйә чалышырлар ки, биликләр чох вә мүхтәлиф олдуғундан буйлары һәмчыны мәктәбдә шакирдләре өйрәтмәк мүмкүн дейил, она көрә дә шакирдләре чох билик өйрәтмәйә чалышмаг дейил, онларын зәһни гүвәләринин инкишаф этдирмәк гейдинә галмаг лазымдыр. Бу мәгсәд үчүн онлар, чохлу зәһни тәмрин тәләб эдән дилләрин, хүсусән гәдим дилләрин (латын вә юнан дилинин), гәдим тарих вә гәдим әдәбиятын, һәмчинин рязийәтин мәктәбләрдә бөйүк һәмчидә өйрәдилмәсинин лазым билир вә бу йолла шакирдләрин зәһни гүвәләринин инкишаф этдирмәйә чалышырдылар. Онларын фикринчә, зәһни гүвәләри инкишаф этмиш шакирдләр истәдилләри биликләри өзбашына да өйрәиә биләләр.

Формал тәһсил нәзәрийәси тәрәфдарлары шакирдләрин зәһни гүвәләринин мүчәррәд биликләр вәситәсилә инкишаф этдирмәк хатиринә тәби-әлми биликләр системинә лагәйд бахырдылар. Онлар гәдим дилләрин, гәдим әдәбият вә тарихин тәдрисинә, даһа доғрусу әсас вахты бүкүнкү һәятдан чох узаг мәтиләрин туту гушу киби әзбәрләнмәсинә сәрф эдәрәк шакирдләри тәби-әлми биликләрдән мәһрум эдир, маһийәт ә'тибарилә, онларын биликләринин маһудлашдырар, тә'лими узаг кечмишлә багламагла, мәктәби тамамилә һәятдан айырмага чалышырдылар.

Формал тәһсил нәзәрийәси чар Русиясында мөвчуд олан «классик гимназияларда» өз әксини тапмыш вә әсасән дворян сифинин мәнфәәтләринә хидмәт эдирди. Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин совет гурулушуна гәдәр Азәрбайҗанда, мәдрәсәләрдә верилән тә'лим дә мүййән дәрәчәдә буна бәһзәйрди; чүнки бурада да шакирдләри әрәб дилиндәки дини китабларын, фарс дилиндә ичә орта әрләре анд әдәби әсәрләрин мәтнини, һәмчинин ислам тарихини әзбәрләмәйә мөчбур эдирдиләр.

Мадди тәһсил нәзәрийәси тәрәфдарлары тәби-әлми биликләри «файдалы» һесап эдир вә бу биликләри шакирдләре өйрәтмәйи мәсләһәт көрүрдүләр; ләкин онлар шакирдләрин зәһни гүвәләринин инкишаф этдирмәйин гейдинә галмыр вә күман эдирдиләр ки, «файдалы» биликләре йийәләндикчә, шакирдләрин зәһни гүвәләри бир нөв өз-өзүнә инкишаф эдәчәк. Буна көрә дә онлар бу барадә айрыча сә'й көстәрмәйә әһтиҗ олдуғуну инкар эдирдиләр. Мадди тәһсил нәзәрийәси чар Русиясында «реал мәктәбләрдә» һәйта кечирилди. Бурада физика, химия, чоғрафия, биология киби фәнләрин тәдрисинә хүсуси фикир верилди ки, бу да истәһсалаты кенишләндирмәк вә инкишаф этдирмәк арзусу илә тәби-әлми биликләре йийәләнмиш мүтәхәссисләр һазырламага чалышан буржуа сифинин мәнфәәтләринә хидмәт эдирди.

Мүасир буржуа мөктөблөрүндө мадди төһсизлө даһа чоһ мейл көстөрилтир. Керчөклиһи шөһси мөһфөәттө аһтаран мүртөчө прогматизм фәлсәфө чәрәяһини төһсир аһтында мүасир буржуа мөктөблөри һаким синфи мөһфөәтлөри нөгтейи-һөзөриндөн «мөһфөәтлө» һесаһ олунан биликлөри төһсилли мөзһунуна даһил эдирләр. Лакин һаким буржуа синфи, өз мөһфөәтлөрини кәһч һәслө һөһиги төһин-әлли биликләр өйрөтмөкдә дейил, бу биликлөрин истөһсалат үчүн вердийи әмәли һәтичәләри өйрөтмөкдә көрүрләр.

Хәлг мөктөблөриндә әһмәткешлөри һуһагларына мөһдуд һәчмдә билик верилмәсини дө буржуа синфини идеологлары синфи мөһфөәт нөгтейи-һөзөриндөн әсәсләндирмаға чәлышырлар.

Совет педагогикаһы буржуа педагогикаһыһын һәр иһи төһсил һөзөрийиәһини инкар эдир. Буржуа төһсил һөзөрийиәләрини әлмө индә олдуғу онуһла һәһ эдилтир ки, онларыһ һәр бири төһсилли мөзһунуна аһчәг биртәрәфли гиймәт верир, мөһнийәт эһтибарилә кәһчләриһ инкишәфһи төһмин эдән төһсил проблемһини һәллиһә дейил, синфи мөһфөәтһи төһмин олунмәһинә чәһ аһтир.

Һәр иһи чәрәһи мәсәләйә мөһтафизикчәһинә һәһшәмағла, төһсилли мөзһунуһу формәһиндән айырыр; бириһи формәһи әсәһ тутарағ аһчәг һәкирдһи һабиллийәтлөриһи инкишәф эдтирмөк истәдийиһи һрәһи сүрдүр, о бириһи һсә һәкирдһи инкишәф эдтирмөйә һикәнә һәһшәрағ, аһчәг һылаһәһитә фәйда верән мөзһуну әсәһ көтүрүр.

Формәл төһсил тәрәфдарлары төһин-әлли биликлөриһи төһлиһини гиймәтләндирмөмөккә һәкирдлөриһи зөһни гүһвәлөриһи инкишәф эдтирмөкдә бу биликлөриһи рол ойнадығларына әһмәһийәт вермирләр. һәлбуки, төһин-әлли биликлөри мөһнимсәмәдән һәкирдлөриһи зөһни гүһвәлөриһи инкишәф эдтирмөк мүмкүн дейилдир.

Мадди төһсил тәрәфдарлары төһин-әлли биликләрә гиймәт версәләр дө, һәкирдлөриһи һабиллийәтиһә бу биликлөриһи автоматик сурәттә, өз-өзүнә аһыһла төһсир эдтиклөриһи күһман эдирләр; һәлбуки, һәкирдлөриһи зөһни гүһвәлөриһи инкишәф эдтирмөк үчүн онлара сәдәчә төһин-әлли биликләр вермәк кифәйәт дейил, бу мөһсәд үчүн мүәллиһлөриһи һүсүһи сәһй көстөрмәләри дө һәһчбдир.

Совет педагогикаһыһын һрәһи сүрдүйү төһсил һөзөрийиәһи төһсилли сәһнийә вә истигәмәтһи төһһи этмөкдә марксизм-лениһизм һәһиллөриһи коммуһист тәрбийәһи һәггындакы һөзөрийиәләриһә, совет һөкүмәти вә коммуһист партиһәһини һәлг мәһрифи вә мөктөб һәггындакы директивлөриһә истинә эдир.

Совет төһсил һөзөрийиәһи һәртәрәфли инкишәф этмиһ коммуһизм гуручулары етиһдирмөк мөһсәдһи өзүнә чыһыш нөгтәһи көтүрүр. Совет мөктөблөриһдә төһсил һәкирдлөри һәм билик, һәчәрығ вә һөрдншләрлә сәһәһәһәндирмәһи, һәм дө онларыһ

зөһни гүһвәлөриһи инкишәф эдтирмәһидир. Бизим мөктөблөрдә төһсил һәкирдләрә төһнәт, чәһнийәт вә һисән төһфәккүрүһүн әсәһ инкишәф һәһуһларыһи дәрк эдтирмөккә һәрәбәр, онлардә диалектик-мәтериәһист дүһякөрүшү вә коммуһист дәһрәһиһи әмәлә көтирмөйә һидмәт эдир. Төһсил, һәкирдлөри әлө биликләр, һәчәрығлар вә һөрдншләрлә сәһәһәһәндирмәһидир ки, онлар мөктөби битирдикдән сонра һәм ихтисәһ төһсилли әһмәгә, һәм дө кәләчөк әмәли фәһлийәтә һәһыр олсунлар. Буһларла һәрәбәр төһсил һәкирдлөрдә әлө һәчәрығ вә һөрдншләр етиһдирмәһидир ки, онлар мүстәһилл оларағ һәһти дәрк эдә билсннләр, мүстәһил чәлышмағла еһи биликләр әлә билсннләр, биликлөриһи дөһиһидирилмиһ шәрәһттә төһбиг этмөкдә аһизлиһ көстөрмәһинләр.

Коммуһист партиһәһи програмһиндә 17 һәһинә гәдәр бүтүн оғлан вә гызларыһи үмүһи вә һөһитеһник төһсиллә әһтә эдлмәһи тәләһ олунур.

Бурадан совет мөктөбиндә кәһч һәслө верилән төһсилли иһи чүр сәһнийә дәһиһдығы әйдын олур: һәртәрәфли инкишәф этмиһ шөһсийәтләр етиһдирмөк мөһсәдһи һидмәт эдән совет мөктөблөри, коммуһист тәрбийәһини һәһгә үзәһи һиссәләри һлә бирлиһдә кәһч һәслө үмүһи вә һөһитеһник төһсил вермөйи өзүнә вәһифә гоһур. Демәһли, совет мөктөбиндә төһсил үмүһи вә һөһитеһник сәһнийә дәһиһдыр.

Үмүһи вә
һөһитеһник
төһсил мөзһунуһу
һәһини.

Төһнәт, чәһнийәт вә һисән төһфәккүрүһүн инкишәфһи, һәмчһини истөһсалат вә теһникая әһд олән биликләр, һәчәрығлар вә һөрдншләр о гәдәр чоһдур ки, буһлары орта мөктөбдә дейил, бүтүн өмүр боһу белә өйрөнмөк мүмкүн дейилдир. Әһһи замәндә бу вәһифәһи орта мөктөбдә

һәдл этмөйә әһтиһәч дә һөһдур. Оһа көрә дө орта мөктөбдә төһсилли мөзһунуна бүтүн әһмләр дейил, бу әһмлөриһи әсәһсләры дәһил эдилтир.

Төһсилли мөзһунуна әһмлөриһи әсәһсләрыһи төһкил эдән әлә биликләр, һәчәрығлар вә һөрдншләр дәһил эдилтир ки, мөдәһнийәтһи, истөһсалат вә теһникаһын мүасир сәһнийәһи вә һәһиллийәтлөри нөгтейи-һөзөриндөн совет кәһч һәһлиһи онлары билмәһи зәһури һесаһ эдилтир.

Үмүһи төһсилли мөзһунуһу һәһмини мүөйиәһләшдирәкән, үмүһи төһсил нөгтейи-һөзөриндөн сәһнийәһи олән бир сыра әһмлөриһи әсәһсләры көтүрүлүр. Бу һсә аһағыдакы мүәһәһизәләрә әсәһән сәһилтир.

Мәһлум олдуғу үзрә әһмләр объектив әләһин бүтүн әһи вә һәдсәләриһи, мөддәһни мөһтәһлиф һәрәкәт формәларыһи өйрәһтир. Мәтериәһист диалектика көстөри ки, мөддәһни мөһтәһлиф кейфийәтли бир сыра әсәһ һәрәкәт формәлары һәрдир вә буһлар дә кәһһәттә һәһ верән бүтүн дөһиһикликлөри вә һөһсәһлөри әһтә эдир. Бу һәрәкәт формәлары мөддәһни мөһаники һәрәкәтһиндән кимйәһи дөһиһмәһиндән, биолоһи вә иһтиһәһи инкишәфһиндән иһәрәтдир.

Мадданын эн сада һәрәкәт формасы олан механики һәрәкәт ер дәйишмәкдән ибарәтдир. Мадданын механики һәрәкәти нәтижәсиндә истилик, ишыг вә электрик кими бир сыра һадисәләр доғур ки, бунарын ганунауғуылугларыны физика өйрәнир.

Тәбиәтдә үзви вә гейри үзви маддәләр һәм дә кейфийәт әтибарилә дәйиширләр ки, бу чүр һадисәләриң ганунауғуылугларыны кими өйрәнир.

Битки вә һейванлар аләмнин инкишафына анд һадисәләри биология өйрәнир.

Инсан чәмийәтинин инкишаф ганунауғуылугларыны исе мүхталиф ичтиман әлмләр, о чүмләдән тарих, әдәбийәт, итисади чография өйрәнир.

Чанлы мадданын мүәййән инкишаф пилләсиндә тәфәккүр әмәлә кәлир ки, бу да йүксәк дәрәчәдә мүтәшәккил олан мадданын кейфийәти, бейини мәһсулудур. Инсанын психи һөятинин, о чүмләдән тәфәккүрүнүн ганунауғуылугларыны өйрәнмәк мәсәләсини исе психология һәлл әдир. Бүтүн бу биләкләри өйрәнмәк үчүн шакирдләр һәр шейдән әввал дил билмәлидирләр, савад газанмалдырлар, һәмчинин риязи биләк, бачарыг вә вәрдишләрә малик олмалдырлар ки, бу вәзифәләри дә дил вә риязийәт һәлл әдир.

Нәһайәт, һәртәрәfli инкишаф әтмиш шәхсийәтләр етиширмәк тәләби мәктәпләрдә ичәсәнәт үнсүрләрини (нәғмә, рәсм) вә бәдән тәрбийәсинә анд биләк вә вәрдишләр өйрәтмәйи ирәли сүрүр. Бүтүн бу садаланан фәнләр үмуми тәһсилин мәзмунуну тәшкил әдир.

Политехник тәһсилин мәзмуну да әсәсән мүәййәнләширмишидир. Һалә 1920-чи илдә бу мәсәләйә даир көстәришләр В. И. Ленин вермишидир. Н. К. Крупскаянын политехник тәһсил һаггында сөйләйәчәйи мәрузәнин тезисләринә даир әтдийи гейдләриндә В. И. Ленин тәхрисиз олараг мәктәпләрдә политехник тәһсил саһәсиндә нә кими аддымлар атылмасы лазым олдуғуну көстәришидир. Бу көстәришләриндә В. И. Ленин политехник тәһсилин мәзмунуну шәрһ әдәрәк шакирдләрә үмумийәтлә мүәсир сәнәени әсәсләрини өйрәтмәйи тәклиф әдир. Бу әсәсләри да В. И. Ленин электрик һаггында әсәс аилайышлардан, электрик механики сәнәә, кими сәнәениә тәтбигини билмәкдән, агрономиянын әсәсләрини өйрәнмәкдән, электрик стансиялары, заводлар вә совхозларә келиб онларла таныш олмагдан, РСФСР-ни электрикләширмә планыны өйрәнмәкдән ибарәт билирди.

Индик дөврдә политехник тәһсилин әсәс вәзифәләри В. И. Ленинни көстәришләринә әсәсән Сов. ИКП XX гурултайынын тарихи директивләриндә мүәййәнләширмишидир. Бу директивләрдә дейилир ки: «Үмуми тәһсил мәктәбиндә политехники тәһлим инкишаф әтдирилсин, мүәсир сәнәә вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын ән мүһүм саһәләри илә шакирдләрини таныш әдилмәси тәһмин олунсун. Тәһлимни ичтиман-файдалы әмәклә сых

әләгәләндирилмәси тәһмин әдилсин, бөйүән нәсл әмәйә коммунистчәсинә мүнасибәт руһунда тәрбийә әдилсин».

Буналарә әсәсән политехник тәһсилни мәзмуну нәзәри вә әмәли олараг шакирдләрә ашағыда гейд әдилән саһәләрдә биләк, бачарыг вә вәрдишләр вермәйи нәзәрдә тутур:

а) электрик, истилик вә механики әнержини истеһсал әдилмәсинин әсәс йоллары вә халг тәсәррүфатында башлыча тәтбиги гайдалары;

б) машиналарын гурулуш вә ишләринин үмуми принципләри (механики сәнәени әсәсләри);

в) кимйәви маддәләрин әсәс истеһсал йоллары, һәмчинин сәнәә вә кәнд тәсәррүфатында истифадә әдилмә нөвләри;

г) кәнд тәсәррүфатынын әсәсләри—биткичилик вә һейвандарлыг, кәнд тәсәррүфатынын механикләширилмәси вә электрикләширилмәси;

д) сосялист истеһсалатынын тәшкили системи.

Политехник тәһлим просесиндә шакирдләрин бир сыра әмәли бачарыг вә вәрдишләрә малик олмасы, о чүмләдән сада истеһсалат әләтләри (чәкич, мишар, әйә, бычаг вә с.) ишләдә билмәси, ән чох ишләдилән машин вә дэзкаһларла (торначы дэзкаһы, дахили яначаг мүһәррикләри, трактор, автомобил) рәфтар әдә билмәси, бу машиналарә гуллуг әтмәк вә онларә идәрә әтмәйи бачармасы, электротехникая даир сада гуручулуг (монтаж) ишләри апарә билмәси, битки етиширмәйи вә һейван бәсләмәйи бачармасы нәзәрдә тутулур.

Политехник тәһсил үмуми тәһсилә әсәсләнир. Хүсусилә физика, кими, биология, риязийәт, итисади чография вә рәсм-хәтт үзрә шакирдләрә верилән биләк, бачарыг вә вәрдишләр политехник тәһсилни әсәсини тәшкил әдир. Бүтүн буналар бирликдә үмуми вә политехник тәһсил мәзмунунун әсәс һәмчини мүәййәнләшидир.

Үмуми вә политехник тәһсилни мәзмунуна верилән тәләбләр.

Үмуми вә политехник тәһсилни мәзмунуна, бу мәзмуну ифадә әдән тәдрис планы, програмлар вә дәрсликләрин тәртибинә бир нечә педагожи тәләб верилир ки, бу тәләбләр тәһлимни принципләрилә әләгәдар олараг тәһсилни мәзмунунун әсәсини тәшкил әтмәлидир.

Биринчи тәләб. Тәһсилни мәзмуну әлми чәһәтдән дүзкүн-идея-сияси чәһәтдән саф вә сағлам биләк, бачарыг вә вәрдишләрәдән ибарәт олмалдыр. Һәр бир тәһлим фәнин өзүнә мәхсус тәһлим материалы васитәсилә шакирдләрин үмуми инкишафына, онларда коммунист дүня көрүшүнүн формалашмасына, әхлаги көрүшүн етишмәси вә инкишафына көмәк әтдийиндән онун мәзмунуна дахил әдилән биләк, бачарыг вә вәрдишләрә хүсуси бир дигәтлә сечмәк лазымдыр. Програм вә дәрсликләрә аңчаг дүзкүн, идеяча сағлам биләкләр дахил әдилмәлидир. Биләкләрин идеяча сағламлыгы вә сағлыгы харичи аләмни шей вә һадисәләрини, бунарын инкишаф гануналарыны, әлчә дә ичти-

ман һаятын вә тәфәккүрүн инкишафы ганунауыгуулуларын мате­риалист диалектиканын мүддәалары нөгтеи-һазәриндән шәрһ этмәклә мүййәнләшдириләр. Тәһсилн мәзунунун һәм дә идея-сияси чәһәздән сафлығы програм вә дәрсликләрдә һәгиги билликләрә гаршы дуран мүртәчә һазәрһйәләрин ифшасыны һазәрдә тутур, ичтиман һадисәләрин марксизм-ленинизмә әсасән изаһ әдилмәсини, сосялизм гурулушунун капитализмдән, совет сияси, иттиһадн, мәдәни системләриннн буржуа гурулушундан үстүлүһүнү көстәрмәни тәләб әдир.

Програм вә дәрсликләрә әлмин анчаг мүбаһисәсиз вә һәлл әдилмиш мәлуматлары дахил әдиләр.

Икинчи тәләб. Тәһсилн мәзуну һәчм әтибарлә чидди бир сурәтдә дәгигләшдирилиб, мүййәнләшдирилмәли вә мүхтәлиф типләрдә мәктәпләрин зһни адда олан синифләри үчүн ваһид олмалыдыр. Бу, зһни тәдрис планы, тәдрис програмы вә дәрс китаблары илә совет мәктәбиндә тәлим алан мәктәблиләрин бир ердә ибтидан мәктәби битириб башга ердә орта мәктәбн V синфиндә тәлимни давам әтдирмәйә, илнн ортасында айләсч башга шәһәрә көчдүкдә тәлимни ени шәһәрдә һәмнн синифдә давам әтдирмәйә имкан верир.

Үчүнчү тәләб. Тәһсилн мәзуну систематиклик вә ардычыллыг принципнә әсасән дүзүлмәли, тарихлик принципни тәмин әтмәлидир. Чидди бир сурәтдә һәчмн мүййәнләшдирилмиш тәһсил мәзуну мүхтәлиф билли, бачарыг вә вәрдишләр йыгыны дейил, мәнтиги сурәтдә бир-биринә бағылы олан системлә вә ардычыл шәкилдә дүзүлмүш билликләр, бачарыглар вә вәрдишләр системнндән ибарәт олмалыдыр. Мәсалән, биолокия фәнниндә билликләр тәкамүл идеясына әсасән ән хырда чанлылардан тутмуш инсана гәдәр инкишафы көстәрмәклә дүзүлүр. Тарих фәнниндә, һәмчиннн әдәбиһят тарихиндә тәлим материалынн дүзүлүшүндә хронологи ардычыллыға рәәйәт олунар. Бир сыра һадисәләр анчаг мәншән бәлли олдугда даһа яхшы аялшылдыгындан, о һадисәләрин изаһында тарихлик принципнн көзләнилир. Мәсалән, бәзи гануналарын көшфи тарихи, ичтиман фикирләрин мейдана кәлмәси тарихи вә ону догуран ичтиман сәбәпләр айдын олдугда өйрәнилән материал да хейли айдынашыр.

Дөрдүнчү тәләб. Тәһсилн мәзуну һазәрһйә илә тәчрүбәнин вәһдәтини тәмин әтмәлидир. Бу тәләб шакирдләрин яш хүсусийәтиндән, фәннин хүсусийәтиндән, һәтта фәни дахилиндә олан мүхтәлиф фәсилләрин тәлим материалындан асылы олараг һәлл әдиләр. Нәзәрһйә илә тәчрүбәнин вәһдәтини тәмин әтмәк мәғсадилә физика, химия, биолокия, риязиһят, чография химия фәннләрин програм вә дәрсликләриндә билликләр системи шәрһ әдилмәклә бәрәбәр онларын тәтбиғинә вә хүсусән, сосялизм гуручулуғунда тәтбиғ әдилмәсинә дәнр дә мүййән мәлумат вериләр. Буындан башга, өйрәнилән билликләрин мәсәлә вә мисал һәллиндә, лаборатор мәшғәләрдә, әмәлатхана

тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәтбиғ әдилмәси һазәрһйә илә тәчрүбәнин вәһдәтини тәмин әдир.

Бешинчи тәләб. Тәһсилн мәзуну һәчм вә чәтнлик әтибарилә шакирдләрин һазырлыг вә инкишаф сәвийәләринә уйғун олмалыдыр. Мүхтәлиф тәлим пилләсиндә (I—IV, V—VII, VIII—X), һәтта һәр айры-айры синифдә шакирдләрин һазырлыг вә инкишаф сәвийәләри, өйрәнмә имканлары вә һәяти тәчрүбәләри мүхтәлиф олур. Һәр бир фәни үзрә програм вә дәрслик тәтбиғ әдиләркән бүтүн буылар һазәрдә сахланмалыдыр. Әкс тәгдирдә, шакирдләр тәлим материалы илә һәддән артыг йүкләнә биләрләр ки, бу да онларын програм материалынн шүурлу дейил, формал мәннмсәмәләри илә нәтичәләнәр.

Програм вә дәрсликләрдә шакирдләрин өйрәнмә имканларына нисбәтән аз тәлим материалы вермәк дә зәрәрдидир, чүнки бу да сүнн сурәтдә шакирдләрин инкишафынн ләһжитмә илә нәтичәләнә биләр.

Бу үмуми тәләпләрлә бәрәбәр тәдрисн мәзунуну тәшкил әдән тәдрис планы, тәдрис програмлары вә дәрсликләрин һәр биринә өзүнә мәхсус алаһә тәләпләр дә вериләр ки, буылары өз ериндә изаһ әдәчәйик.

2 ТӘДРИС ПЛАНЫ

Тәдрис планы мәктәбин бүтүн тәлим ишинн тәнзим әдән вә мүййәнләшдирән әсас дөвләт сәнәдидир. Тәдрис планынн педагожи дөһәри тәлим фәннләриннн дүзкүн сечилмәсиндән, мүхтәлиф синифләр арасында онларын әлми әсаслар үзрә бөлүмәсиндән, фәнләрә верилән һәфтәлик (вә иллик) дәрсләрин мигдарынын дүзкүн тәһин әдилмәсиндән асылыдыр. Буыун үчүн әввәлән дәрс илиннн гурулушуну вә әләчә дә дәрс илиндә олан иш күнләринн (һәм дә иш һәфтәләриннн) мигдарыны һәбелә синифләр үзрә һәфтәлик дәрсләрин мигдарыны мүййәнләшдирмәк ләзымыдыр.

Дәрс ишинн гурулушу.

Дәрс или дөрд рүбә бөлүнүр: I рүб 1 сентябрдан 6 ноябра кими; II рүб 9 ноябрдән 29 декабра кими; III рүб 11 январдан 24 марта кими; IV рүб 4 апрелдән I, II вә III синифләрдә май айынын 24-дәк, IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә май айынын 28-дәк, имтаһанларла алағәдар олараг, VII синифләрдә июн айынын 9-надәк, X синифләрдә исе июн айынын 25-надәк олур.

Һәр рүбүн сонунда шакирдләрин фәалиһәтинә екун вурулур ки, бу да тәлим ишләриннн даһа сәмәрәли тәшкил әдилмәси үчүн мүййән имкан ярадыр. Дәрс илиндә шакирдләрә үч дәфә тәтил вериләр. Ғыш тәтили декабр айынын 30-дан январ айынын 10-дәк (11 күн), яз тәтили март айынын 25-дән апрел айынын 3-дәк (10-күн), яһ тәтили май айынын 25-дән июнун 10-дан август айынын 31-дәк олур.

Бүтүн бунлары һесаба алдыгда совет мәктәпләриндә дәре илһини узунлуғу 210—230 иш күнү олур. V—X синифләрдә дәрс или 35 иш һәфтәсинә бөлүнүр ки, бунлардан IV—IX синифләрдә 34 һәфтә синиф мәшғәләсинә вә бир һәфтә экскурсиялара сәрф эдилір. V—X синифләрдә һәфтәлик дәрсләрин миғдары 33—35 саат гәбул эдилмишдир.

Тәдрис пла-
нында фәнләр
тәркиби.

Тәдрис планында фәнләрнин тәркибини мүйәй-
ләшдирмәк чох мүйүм педагожи мәсәләдир.
Бу үмуми вә политехник тәһсилни мазмуну
әсасында һәлл эдилір.

Фәнләрнин синифләр арасында бөлүнмәси вә һансы ардычы-
лығла өйрәдилмәсини мүйәйләшдирмәк дә тәдрис планында
мүйүм мәсәләдир. Мүасир мәктәпләрдә бир нечә фәннин эһни
заманда тәһлим эдилмәси тәһсилни мазмуну хейли кенишлән-
дирмәйә имкан вермәклә бәрәбәр, һәм дә мүсбәт педагожи һәли-
сә кими гиймәтләндирилмәлидир. Бунун педагожи әһәмийәти
ондадыр ки, мәшғәлә нөвләрнини дәһишилмәси шакирдләрнин
йорғунлуғуну азалдыр, өйрәнмә фәалийәтнини сәмәрәли бир сү-
рәтдә давам этдирмәк үчүн шакирдләрнин эһни фәалийәтнини
күчләндирир, нәтичәдә тәһлими даһа да сәмәрәли тәшкил эдил-
мәсинә сәбәб олур.

Лакин һәддән артығ миғдарда фәнләрнин эһни заманда тәһли-
ми, йәһни тәдрис планында фәнләрнин һәддән артығ олмасы, ша-
кирдләрә диггәтләрнини мүйәйән вачиб мәсәләләр үзәриндә топ-
ламағда мане олур, онларын тәһлим йүкүнү ағырлашдырмр вә,
беләликлә, тәһлим кейфијәтнини ашағы салыр.

Тәһлим фәнләрнини синифләр үзәрә дүзкүн бөлүнмәси бир
нечә педагожи тәләбләрә чаваб вермәлидир. Бунун үчүн шакирд-
ләрнин яш хүсусийәтләри, һазырлығ сәвийәләри вә өйрәнмә им-
кяилары, һәмчинини фәнләр арасында олан гаршылығлы мүнәси-
бәт (мәсәлән, риязийәтлә физика, физика илә кимя, тарихлә
әдәбийәт вә с.), һабелә мүхтәлиф тәһлим шкәлләри гаршысында
дуран вәзифәләр нәзәрдә сахланымәлидир.

Синифләр арасында фәнләрнин тәһлими элә бөлүнмәлидир ки-
шакирдләр өйрәндикләри фәнләрни асанлығла баша дүшә бил-
синләр, бир вә я бир нечә фәннин тәһлими, о бири фәннин вә я
фәнләрнин тәһлими үчүн әлверишли зәмин һазырласын. Бунун
үчүн һәр фәннин тәһлими өзүндән әввал вә я өзү илә бирликдә
тәһлим эдилән фәнләрә истинад әтмәлидир.

Ана дили вә риязийәт бүтүн тәһлим фәнләрнини әсасыны тәш-
кил этдикләриндән тәдрис планында онларын тәһлиминә ән чох
ер верилір, I—IV синифләрдә вахтын бөйүк әксәрийәти бу фән-
ләрнин (ана дили, һесаб) өйрәдилмәсинә сәрф эдилір.

Ана дили вә һесабдан башға IV синифдә шакирдләрә чоғра-
фия вә чансыз тәбиәтә даир бәһни ибтидан мәһлумат верилір
ки, бу да V синифдән ботаника вә физики чоғрафиянын тәһлими-
нә башламағ имканы ярадыр. V синифә гәдәр шакирдләр тәбиәтә
вә риязийәтә даир мүйәйән билникләр алыр ки, бу да VI синиф-

дән физиканын тәһлиминә имкан верир. Риязийәт, физика вә
бәһни тәбийәт билникләри VII синифдән кимя тәһлиминә башламағ
үчүн әлверишли шәраит һазырлайыр.

I—IV синифләрдә дил дәрсләрнини өйрәнилмәси, IV синиф-
дә ССРИ тарихиндән бәһни ибтидан мәһлумат верилмәси, V—
VII синифләрдә грамматика курсуну, әдәби гираәт вә тарих
дәрсләрнини өйрәнмәйә имкан верир, бу сонунчулар да VIII—X
синифләрдә әдәбийәт тарихи курсуну кечмәйә шәраит һазыр-
лайыр вә с.

Вахт бүдчәсинини фәнләр арасында дүзкүн бөлүнмәси дә тәдрис
планынын мүйүм мәсәләсидир. һәр фәнн үзәрә иллик вә һәфтә-
лик дәрсләрнин миғдарыны мүйәйәләшдирмәк үчүн фәнн үзәрә
өйрәдиләчәк биллик, бачарығ вә вәрдишләр системинини һәмчинини
нәзәрә алмағ әсас шәртдир. Мәсәлән, ана дили вә әдәбийәт, һәм-
чинини риязийәт үзәрә, биллик бачарығ вә вәрдишләр системи
бөйүк һәмчмдә олдуғундан бу фәнләр үзәрә тәһлим бүтүн синиф-
ләрдә апарылыр вә бу фәнләрнин тәһлиминә вахтын бөйүк бир
гисми сәрф олунур.

Тәдрис планы бүтүн Иттифағ мәктәпләри үчүн принцип әти-
барилә ваһиддир. Милли республика вә мухтар вилайәтләрдә
мәктәбин тәдрис планына рус дили вә әдәбийәти алава эдилір.
Азәрбайчан ССР мәктәпләриндә рус дилини тәһлими II синиф-
дән башлайыр, рус әдәбийәти үзәрә әдәби гираәт V—VII синиф-
ләрдә, әдәбийәт тарихи исә VIII—X синифләрдә апарылыр.

Милли республикаларда олан рус мәктәпләриндә исә респуб-
ликанын дәвләт дили (Азәрбайчан ССР-дә Азәрбайчан дили)
тәдрис эдилір.

Милли республика мәктәпләрнини тәдрис планына респуб-
ликанын тарихи вә чоғрафиясыны өйрәтмәк дә даһилдир.

Мүхтәлиф мәктәб типләрнини әлағадар синифләриндә тәһлим
фәнләрнини тәркиби вә мазмуну эһни олдуғундан бүтүн мәктәб
типләри үчүн ваһид тәдрис планы гәбул эдилір. (102-чи сәһифә-
дә 1957/58-чи дәрс илһини тәдрис планына бах.)

3. ТӘДРИС ПРОГРАМЛАРЫ.

Тәһлим ишләрнини тәнзим әтмәк үчүн програм әсас сәнәддир.
Тәдрис планы өйрәдиләчәк фәнләрнин тәркибини (сияһысыны)
мүйәйән әтдийи һалда, програмлар һәмни фәнләр үзәрә өйрәди-
ләчәк биллик, бачарығ вә вәрдишләрнин мазмунуну, һәмчинини мүйәй-
йән эдир. Тәдрис планы фәнләрнин өйрәдилмә ардычылығыны
мүйәйән әтдийи һалда, програм фәни даһилиндә тәһлим матери-
алынын дүзүлүшүнү, мәзуларын өйрәдилмә ардычылығыны,
һәр синифдә нә һәмчмдә өйрәдиләчәйини мүйәйән эдир. Тәдрис
планы фәнләрә верилән дәрсләрнин һәфтәлик (вә иллик) миғда-
рыны мүйәйән әтдийи һалда, програм дәрс или әрзиндә вахтын
бөһсләр вә мөвзулар арасында бөлүнмәсини мүйәйәләшдирир.

№№	Фәнләрин ады	Синифләр үзрә йәфтәлик саятларын микдари										Саятларын чамы
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	
1	Ана дили вә әдәбият	13	8	9	6	8	7	5	4	4	4	60
2	Рус дили вә әдәбият		5	5	5	6	6	6	5	5	5	48
3	Рисәвият	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	60
4	Тәрих			6	2(1)	2(1)	2	2	2(3)	4(3)		16
5	Җоғрафия				2(1)	3(2)	2	2	2(3)			13,5
6	Биология				1/2	2	2	2	2	1		11,0
7	Физика						2	2	2	4		37,4
8	Астрономия							3	3(4)			15,5
9	Кимя									1		3,4
10	Харичи дил							2	3(2)	3(4)		10,0
11	Беләя тәрбияси	2	2	2	2	2	2	2	3	3		15
12	Рәсм хат	1	1	1	2	2	2	2	2	2		20
13	Нәғмә	1	1	1	1	1	1	1	1	1		6
14	Әмәк вә практик мәшғәләләр	1	1	1	1	1	1	1	1	1		4
15	Кәнд тәсвирүфаты, машинашүнас- лыгы вә электротехника үзрә практикумлар											136
16	Экспериментларын кечрәмәси											10
	Екуму	24	24	25	27	34	34	35	35	35	35	308
												10672

Г. Е. Я. Д. Л. Ә. Р. 1. Мәтәрләздә тәдрис килиши икинчи ырыслада олан йәфтәлик дәрә саятларын кәстәрәлимшәдр.
2. I, II, III вә X синифларда тәдрис кил—34 йәфтә, IV—X синифларда—35 йәфтә; бунун 35 йәфтәси тәдрис фәнләринин кечрәмәсинә, бир йәфтәси исә йәтин илдә б тәдрис күнү) экскурсияларын кечрәмәсинә вериләр.
3. Ана дили үчүн мүййән әдәмәш үмуми сәятлардан йәфтәли: I синифда—2 саят, II вә III синиф-
ларда исә 1 саят йәсинәттә вериләр.

Совет мәктәби тарихиндә тәдрис програмлары мұхтәлиф тип-
дә гурулмушдур. 1926—1931-чи илләрдә совет ибтидан мәктәбләр-
риндә «комплекс» вә я «комплекс-лайнә» ады илә мәшһур олан
програмлар тәтбиғ әдиләрди.

«Комплекс програмлары» айры-айры фәнләр үзрә дейил,
«комплекс» мөвзулары үзрә тәртиб әдиләрди вә бүтүн тәлим
иши бу мөвзуларын өйрәнимәсинә бағланырды. Бу вә я башга
фәнн үзрә биликләрин өйрәдилмәси «комплекс» мөвзуларына
табә әдиләр вә комплексн өйрәнимәнин бир һиссәси һесаб әди-
ләрди. Һәр бир тәлим или үчүн мүййән тәлим мәғсәди ирәли
сүрүлдүрү ки, «комплексләр» онун әсасында мүййән әдиләрди.
Мәсәлән, биринчи илдә шакирдләрә мәктәбин ерләшдийи кәнди
вә я шәһәри өйрәтмәк, икинчи илдә—мәктәбин ерләшдийи району
вә я газаны өйрәтмәк, үчүнчү илдә вилайәти өйрәтмәк вә с. нә-
зәрдә тугулурду. Белә бир мәғсәдә кәрә дә «комплекс» мөвзу-
лары сечиләрди.

Мәсәлән, икинчи тәлим или үчүн сечилән мөвзулар: «Кәндә
пайыз ишләри», «Гыша һазырлыгы вә гыш ишләри», «Яза һазыр-
лыгы вә яз ишләри» адланырды.

Бу мөвзулар үзрә тәлим материалы тәбиәт, әмәк вә чәмийәт
ады алтында үч сүтунда вериләрди. «Тәбиәт» үзрә һәмни дөвр-
дә тәбиәтдә әмәлә кәлән дәйишикликләр өйрәдиләрди. «Әмәк»
үзрә һәмни мөвзу илә әләғәдар олан әмәк просесләри һаггында
мәлүмәт кәсб әдиләрди вә бәзи сәдә әмәк вәрдишләри ашыла-
нырды «Чәмийәт» үзрә исә комплекс мөвзу кечилән дөврә тә-
сәдүф әдән ичтиман һадисәләр өйрәдиләрди. Бәс дил, һесаб
вә с. биликләр? Бунларын һәр бири «комплекс» мөвзуун мәз-
муну илә әләғәландирилиб кечилмәли иди. Мәсәлән, «Кәндә
пайыз ишләри» «комплексн» өйрәдиләркән ана дилиндән дә
мәһз пайыз иши илә әләғәдар һекайәләр вә шеирләр охудулур-
ду, һесабдан әлә мәсәләләр һәлл әтдирәдиләр ки, онлар пайыз
ишләринә дәир мәлүмәтләра анд олсун вә с.

«Комплекс» програмларын әсас сәһни онда иди ки, онлар
мәктәбләрдә мұхтәлиф тәлим фәнләри үзрә биликләр, бачарыг-
лар вә вәрдишләри системлә өйрәнимәк дейил, һәяты «бүтүнлүк-
дә» өйрәнимәйи гаршыя мәғсәд гождурду. Сәһн онда иди ки, һәяты
әлми биликләр вәситәсилә өйрәтмәк әвәзинә, һәятын айры-айры
һадисәләри һаггында ярымчыгы вә гырыг-гырыг мәлүмәт вер-
мәклә кифәйәтләниләрди. Нәтичәдә шакирдләр тәбиәт һадисәләри,
әһалинин әмәк фәалийәти вә чәмийәт гурулушуна дәир мүйй-
ән мәлүмәт газансалар да әлми биликләр системиндән, хүсү-
сән, дил вә риязийят үзрә бачарыг вә вәрдишләр системиндән
мәһрум олурдулар вә, беләликлә дә, шакирдләрин үмуми тәһсил
һазырлыгы ашағы дүшүрдү.

1928-чи илдә «комплекс» програмларын әвәз әдән «ком-
плекс-лайнә» програмлары да гурулуш принсипи әтибарилә
«комплекс» програмларына бәнзәйиләрди. Бунлар арасында фәрг
әсәсән ондан ибарәт иди ки, «комплекс» програмларында экскур-

сия, мұсаһибә вә дәрслик әсасында өйрәдилән мөвзулар «комплекс-лайһә» програмларында шакирдләрден һөкмән иш көрмәйн тәләб әдән «лайһәләрлә» («ишләрлә») әвәз эдиллирди. Мәсәлә, «комплекс» програмында олан «Кәндә яз ишләрнә», «Бизим фабрика» адлы мөвзуларын әвәзинә «комплекс-лайһә» програмларында «Колхозун яз ишләриндә иштирак әдәк», «Фабриканын планыны еринә етирмәк ишинә көмәк әдәк» кими мөвзулар варды. Шакирдләрнә әмәкләрнә мәктәб ишинин әсасына гоюлмушду; билик алмаг исә шакирдләрнә әмәк фәалийәтнә табә эдилмишди. Нәтичәдә шакирдләр мәктәбдә чох мәһдуд дәрәчәдә ғырыг-ғырыг биликләр алырдылар.

Партиямызын Мәркәзи Комитәси өзүнүн мәктәб һагғында гәбул әтдийи 5 сентябр 1931-чи ил вә 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарларында «комплекс» вә «комплекс-лайһә» програмларыны исләди вә буларны һәр фәнн үзрә тәртиб эдилән програмларла әвәз әтмәйн халг маариф органларына тапшырды.

О вахтдан бери бизим мәктәбләрдә програмлар һәр фәнн үзрә айрылыгдә тәртиб эдиллир.

Лакин фәнләр үзрә гурулан програмлар да мұхтәлиф чүр гурула биләр. Бу програмларда тәлим материалы я консентрик вә я систематик дүзүлә биләр.

Тәлим материалынын консентрик дүзүлүшүндә материалын сонрақы илләрдә тәкрарән кечилмәси нәзәрдә тутулур, лакин материалын өйрәдилмәси һәр бир ени консентрдә бир гәдәр дәринләшдирилир вә кенишләндирилир. Мәсәлә, мүйәйән грамматик гайдә әвәлә сәдә шәкилдә кечилир, сонрақы консентрдә бир гәдәр кениш вә дәрин кечилир, ондан сонрақы консентрдә исә даһа да дәринләшдирилир вә кенишләндирилир.

Програмларын консентрик гайдада дүзүлүшү «асандан чәтинә» гайдасыны еринә етирмәйн нәзәрдә тутса да үмумийәтлә әлверишли дейил, чүнки тәлим материалынын тәкрарән кечилмәси шакирдләр үчүн әләвә йүк олур вә нәтичәдә тәлимнә кейфийәти ашағы дүшүр.

Тәлим материалынын програмда систематик дүзүлүшү тәлимнә систематиклийи принципнә һәмчинин фәннин дахили мәнтиги гурулушуна истинад эдил. Бурада тәлим материалы ардыңыл дүзүлүр, һәр материал өзүндән әвәлкинә тамамлайыр вә өзүндән сонрақы үчүн әсас ярадыр.

1931-чи илдән сонра Совет мәктәбләрнә програмларында тәлим материалынын, әсас әтибарилә, систематик дүзүлүшү гәбул эдилмишди. Лакин зәрури олан ерләрдә консентризм үнсүрләрнән дә истифадә олунур.

Мәсәлә, риязийят фәнни үзрә тәлим материалы систематик дүзүлүр. Лакин физика үзрә материалын дүзүлүшү VI—VII сифләрдә бир консентр, VIII—X сифләрдә икинчи консентр тәшкил эдил. Бу исә бир тәрәфдән VII сифи битирән шакирдләрнә гисмән ихтисас мәктәбләрнә кетмәсиндән ирәли кәлир (бу шакирдләрә аз-чох тамамланмыш билик вермәк лазымдыр),

о бир тәрәфдән дә онула изаһ олунур ки, «Тәлим принципләрнә» фәслиндә изаһ әтдийимиз кими, мәсәлә, физикая анд олан мөвзулар VI сифидән әтибарән систематик сурәтдә дүзүлүш оларса VI—VII сифләрдә онлары дәриндән өйрәтмәк мүмкүн олмәз, шакирдләрнә аңлаг сәвийәси буна имкан вермәз.

Бу мәгсәд үчүн риязийят үзрә әләгәдар мәлумат шакирдләрә VIII—X сифләрдә верилдийиндән вә шакирдләр нисбәтән даһа йүксәк сәһнә сәвийәйә галхдыгларындан физика үзрә биликләр әтрафлы бир сурәтдә мәһз һәмн сифләрдә кечилир.

V сифидән әтибарән тарих, биология, чография, VII сифидән кими үзрә олан програмларда тәлим материалы систематик сурәтдә дүзүлүр.

V—VII сифләрдә грамматика вә әдәби гираәт дәрсләри VIII—X сифләрдә әдәбийят тарихинин систематик бир курс кими кечилмәсинн тәмин эдил вә с.

Програма дахил әтмәк үчүн әләгәдар тәлим материалынын сечилиши дә чох мұһүм мәсәләдир. Тәлим фәнни эйни адда олан әлми әвәз әтмир. Она көрә дә фәннин програмына эйни адда олан әлмә анд ән әсас мәлумат дахил эдилмәлидир. Фәннин програмына әлә биликләр дахил эдилмәлидир ки, буларны өйрәтмәк шакирдләр үчүн мұнасиб олсун вә бу биликләр үмуми вә политехник тәһсил нәгтейи-нәзәрдән зәрури олсун.

Програмлар тәртиб эдиләркән мұхтәлиф фәннләрнә тәдрис материалы арасында әләгә ярадылмасы дә нәзәрдә тутулур. Мәсәлә, тарих материаллары әләгәдар әдәбийят материалларынын риязийят физиканын, физика исә кимянын вә астрономиянын кечилмәси үчүн зәмин һазырламалыдыр.

Фәннин програмына әлмә анд олан үмумиләшдирмәләр (ғанунлар, аксиомлар, теоремлар, гайдалар, нәзәрийәләр вә с.) вә нәтичәләрдән башга әләгәдар фәктлар да дахил эдилмәлидир. Фәнн үзрә програм тәртиб эдәркән фәктларын сечилмәсинә мәһәл гоймамаг тәлимдә схематизмә кәтириб чыхарар ки, бу дә һәлә Партия вә һөкүмәтин 16 май 1934-чү илдә тарих вә чография фәнләрнә тәдрисини яхылашдырмаға данр гәбул әтдикләрнә гәрарда исләнмишди.

Мәсәлә, тарих фәнни үзрә програма тарихи ардыңыллыглә верилән мұһүм тарихи фәктлар, мұһүм ичтиман һадисәләр вә әһваләтләр дахил эдилмәлидир ки, бу вә я башга ичтиман дөврү-өлхәнин тарихини өйрәтмәк марәғлы олсун, өйрәнилән фәктларә, әһваләт вә ичтиман һадисәләрә әсасән чәмийәтин ички-шаф ганунауйғунлуғлары шакирдләр тәрәфиндән дәрк эдилсин. Белә бир тәләб һәм дә чография, әдәбийят, ССРИ Конституциясы вә с. кими фәнләрнә програмларына андир.

Програма (физика, кими, тәбийят үзрә) нәзәри биликләрлә бәрәбәр әмәли ишләр дә гейд олунур ки, буларын да мәһз практик ишләрдә лаборатор мәшгәләләрдә өйрәдилмәси вәчибдир.

Програмын кириш һиссәсиндә методик изаһат верилир. Бурада фәннин өйрәнилмәсинин тәһсил вә тәрбийәви әһәмиийәти, сос-

ализм гуручулуугу илэ алагалендирилмэси зэрурийэти вэ йоллары, истифадэ эдилмэси мэслэһэт көрүлөн үсуллар, вэ башга методик мүлаһизалэр гейд олунур. Методики изаһатдан сонра дэрс иллэри үзэрэ материалын дүзүлүшү, һэр мөвзуя айрылан саатларын миғдары көстэрилик.

Ядда сахламалыдыр ки, бу саатлар тэхминидир вэ мүаллим өз синифиндэки конкрет шэрәнтдән асылы олараг, фонна верилән үмуми саатлар чэрчивэсиндэ, айры-айры мөвзулар айрылмыш саатлары артырыб экилдэ билэр.

4. ДЭРСЛИКЛЭР.

Програмлардан фэргли олараг дэрсликлэр тәлим материалыны шэрһ эдир.

Дэрсликдэ програм үзэрэ тэлэб олунан тәһсил мазмуну систематик сурэтдэ, лакин чох гыса шәкилдэ шэрһ олунур. Дэрслик шакирд үчүн вэ онун алиндэ эн мүһүм тәлим васитэсидир. В. И. Ленин идеоложи чөһөтдән сағлам олан дэрс китабларынын әһәмийәтинин дөнә-дөнә гейд эдэрәк, һалэ 1922-чи илдэ язырды ки, халг маарифи саһәсиндэ һәгиги иш көрмәкдән өтрү, һэр шейдән артыг, яхшы тәртиб эдилмиш дэрс китабларына эһтијачимыз чохдур. Әкәр бизим бүтүн марксист язчыларымыз өз гүвәләрини яхшы вәсант вэ я дэрсликлэр язмага сәрф этсәйдиләр, кәнч нәслэ тәһсил вермәк иши хейли яхшылашдырыларды.

Дэрслик, шакирдлэрә мүаллимни чанлы сөз васитәсилэ баша салмыш олдугу билликлэри енидән ядә салмага вэ һәфизәсиндә мөһкәмләндирмәйә ярдым эдир. Шакирдлэрдэ мүстәгил чалышмаг вәрдишлэри яратмаг ишиндә дэрслик мүһүм васитәдир.

Дэрслик шакирдлэрин оху вәрдишлэрини мөһкәмләтмәкдә, өйрәнмә фәалийәтиндә шакирдә өз-өзүнү йохламагда ярдым эдир.

Дэрсликлэрлэ бәрәбәр мәктәбдә бир сыра башга вәсантдән дә истифадэ олунур. Онлар да әдәбийәт үзэрә мүнтәхәбат китаблары риязијәт вэ физика үзэрә мәсалә китаблары, дил үзэрә чалышма китаблары вэ с.-дән ибарәтдирләр.

Дэрслик ирәлидә гейд этдийимиз тәһсили мазмунуна верилән мүһүм тәләблэрә бәрәбәр, ашағыдакы бир сыра педагожи тәләблэрә дә чаваб вермәлидир.

Биринчи тәләб. Дэрслик тәдрис планы вэ програма әсәсэн тәртиб эдилмәлидир. Мәһэ она көрә дә дэрслик мүаллим вэ шакирдлэрин алиндә әсәс вәсант һесаб олунур. Дэрслийи тәртиб эдәркән програмын тәләблэринә рәјәјәт этмәмәк һәм мүаллимлэри вэ һәм дә шакирдлэри чәтинлијә салар. Дэрсликдә, програмын тәләблэринә уйғун олмаян артыг материал дәрч эдилдикдә шакирдлэрин һәддән артыг йүкләнмәлэринә сәбәб олар.

Икинчи тәләб. Дэрсликдә верилән үмумиләшдирмәләр (гайдалар, ганулар, теоремләр вэ с.) кифәјәт дәрәчәдә мисал-

ларла шэрһ эдилмәли, айдын бир сурәтдә әсәсләндирилмәли, исбат эдилмәли, онларә дәгиг вэ гыса тәрифләр верилмәлидир. Дэрсликдә верилән һәр бир тәриф һәм форма вэ һәм дә мәна әтибарилә чидди сурәтдә дәгиг олмалыдыр.

Үчүнчү тәләб. Дэрслийи дили садә вэ шакирдлэрин өйрәнмә имканларына мүнасиб олмалыдыр. Дэрсликдә дәрч эдилән мәти гыса, лакин салис чүмләләрлэ верилмәлидир. Узун чүмләләр, алашылмаян сөзләр дэрслийә салынмамалыдыр. Әдәби парчаларда верилән чәтин сөзләр исә дүгөт һиссәсиндә шэрһ олунмалыдыр.

Дөрдүнчү тәләб. Дэрсликдә тәлим материалынын дүзүлүшү, мәтнин тез баша дүшүлмәси үчүн әлверишли олмалыдыр. Шакирдлэрин диггәтини чәлб этмәк үчүн үмумиләшдирмәләр, нәтичәләр я гара хәтлэ вэ я сейрәк хәтлэ верилер. Бир чох дэрсликлэрдә, хусусән дилләр үзэрә, һәр мөвзуун сонунда шакирдлэри чалышдырмаг үчүн тапшырыглар, шакирдлэрин өз-өзлэрини йохламалары үчүн суаллар верилер.

Бешинчи тәләб. Дэрслик бәдин вэ техникә чөһөтдән дә кейфийәтли олмалыдыр. Дэрслийи чидди, мәтилә алагәдәр верилән шәкиллэри, схемлэри бәдин чөһөтдән чәлб эдичи, элини чөһөтдән дәгиг вэ мәтиә уйғун олмалыдыр. Дэрсликдә верилән шрифт шакирдлэрин иш хусусийәтлэринә уйғун, охума имканларына мүвәфиг олмалыдыр.

5. ТӘЛИМ ФӘНИЛЭРИНИН СӘЧИЯВӘСИ.

Ибтидан тәһсили әһәмийәти.

Мәктәбин илк дөрд синифиндә шакирдлэрә ибтидан, лакин орта тәһсил нөгтеин-нәзәриндән зэрури олан билик, бачарыг вэ вәрдишләр верилер. Ибтидан тәһсилини бөйүк әһәмийәти ондә-

дыр ки, еддилик вэ сонра да ониллик үмуми вэ политехник тәһсили мүвәфәгийәтлэ тамамламаг үчүн шакирдлэрдә әсәс ярадыр вэ онларә элэ билик, бачарыг вэ вәрдишлэрлэ снлаһландырыр ки, бунсуз орта вэ юхары синифлэрдә тәһсил алмаг мүмкүн дейилдир. Ибтидан тәһсил һәм дә шакирдлэрин физики вэ зәһни габиллийәтлэрини, коммунист дүнякөрүшүнү һәртәрәfli инкишаф этдирмәк үчүн тәмәл тәшкил эдир.

I—IV синифлэрдә ана дили вэ һесабин, республиканын гейри-рус мәктәблэриндә һәм дә рус дилини тәлиминә хусуси фикир верилер. Бу синифлэрдә шакирдләр ана дили үзэрә оху вэ язы вәрдишлэри газанырлар вэ грамматикая даир ибтидан билликләр алырлар.

I—IV синифлэрдә шакирдләр ана дили үзэрә сәрбәст, дүзкүн вә ифадәли оху вәрдиши, өз фикирлэрини шифаһи вэ изылы шәкилдә ифадә этмәк вәрдиши кәсб эдирләр. Азәрбайчан вэ рус әдәбийәтына даир бәдин парчалар өйрәнирләр ки, бу да, һәр шейдән эввәл, онларын дил өйрәнмәлэринә хидмәт эдир.

Ибтидан синифләрдә һесаб үзрә ибтидан мә'лумат верилир. Шакирдләр һесабын ән мүнүм һиссәсини төшкил әдән саймағ вә һесабламағы бу илләрдә өйрәтириләр. Бурада шакирдләрә, әсәсән, там әдәдләр үзәриндә һесаб әмәлийяты өйрәдиләр. Кәсир һаггында да садә шәкилдә бә'зи аңлайышлар верилир.

I—IV синифләрдә мәсәлә һәллинә айрыча диггәт верилир, чүнки бу йолла шакирдләри мурәккәб һесаб әмәлийятыны баша дүшмәйә вә һәмчинин кәләчәкдә чәбр вә һәндәсәни дәрк әтмәйә һазырламағ нәзәрдә тутулур.

II—IV синифләрдә рус дили үзрә шакирдләрә оху вә язы вәрдишләри өйрәдиләр, онларын сөз әһтиятлары артырылыр, шифаһи данышығ вәрдишләри газанмаларына чәһд әдилир.

III синифдә ана дили (изаһлы гираәт) дәрси ичәрисиндә, IV синифдә исә айрыча дәрсләр вәситәсилә шакирдләрә чанлы вә чансыз тәбиятә даир, өлкәмизин тарихи һаггында, һәмчинин чография даир бә'зи ибтидан мә'лумат верилир.

Рәсм вә нәгмә дәрсләриндә шакирдләрин бәдн тәрбийәсинә, бәдән тәрбийәси дәрсләриндә бә'зи ибтидан сағламлығ вәрдишләринин ашыланмасына фикир верилир.

Әл әмәйн дәрсләриндә шакирдләрә садә әмәк вәрдишләри ашыланыр.

V—X синиф-
ларда тәдрис
әмәлән фәнлә-
рини әһәмийәти.

V синифдән башлаярағ шакирдләрә мүхтәлиф фәннләр үзрә систематик вә әтрафлы биликләр верилир.

V—X синифләрдә өйрәдилән фәнләрин һәр биринин өзүнә мөхсүс ери, тәһсил вә тәрбийәви

әһәмийәти вәрдыр.

I. Ана дили. Бәшәрийәтин иттиһасиди вә мәдәни инкишафында дилин ролу үмумийәтлә бөйүк олмушдур ки, буну марксизм-ленинизм классикләри дөфәләрлә гәйд әтмишләр.

К. Маркс дилин дә шүүр кими чоғ гәдим олмасындан бәһс әдәрәк кәстәрнр ки, дил инсанлар арасында бир әләгә вәситәси кими яранмышдыр.

Дилин вә биринчи нөвбәдә ана дилинин, тә'лим просесиндәки ролу айрыча гәйд әдилмәлидир. Ана дилинин тә'лиминә хүсүси әһәмийәт верән бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински языр ки, бу гәрибә мұәллим олан ана дили, ушағлары һәм чоғ вә һәм дә ән йүкүл үсулла өйрәдир. Дүзкүн гурулмуш дил тә'лими шакирдин үмуми вә зәһни инкишафы үчүн олдуғча дәйәрли вәситәдир. Дүзкүн вә мәнтиги данышмағ, савадлы яза билмәк бачарығы шәхсийәтин үмуми инкишафы вә мәдәнилийини кәстәрән ән мүнүм әләмәтләрдәндир.

Дүзкүн гурулмуш ана дили тә'лими, башга тә'лим фәннләринин дә яхшы өйрәнилмәси үчүн әлверишли әсәс ярадыр. Шакирдин савад дәрәчәси артдығча, онун шифаһи вә язылы итти инкишаф әтдикчә башга фәннләр үзрә кечәлән билик вә бачарығлары мәнимсәмәк имканлары артыр.

Академик И. П. Павловун нәзәрийәсинә кәрә, сөзләрини әсәсында иккинчи сигнал системи дурур; бу да о дәмәкдир ки, сөзләр шейләр, һадисәләр вә аңлайышларын сигналлары олмағла харичи әләми даһа дәриндән өйрәнмәк үчүн вәситә ролуну ойнайыр.

Шакирдин зәһни гүвәләринин, биринчи нөвбәдә тәфәккүрүнүн инкишафы, һәр шейдән әввәл, дилинин зәнкинләшмәсиндән, сөз әһтиятынын артмасындан, онун грамматика гайдаларына йиһәләнмәсиндән, үмумийәтлә дили мүкәммәл билмәсиндән асылыдыр. Шакирд бүтүн фикирләрини, газанмыш олдуғу биликләри мәһз дил вәситәсилә ифадә әдир.

Она кәрә дә V—VII синифләрдә ана дилини, онун грамматикасыны мүкәммәл өйрәнмәйә хүсүси ер верилир. Бу синифләрдә ана дилинин фонетик хүсүсийәтләри, сөз әһтияты, грамматик гурулушу өйрәдиләр, шакирдләрдә шифаһи вә язылы итти мәдәнийәтинин яранмасына вә инкишаф әтдирилмәсинә чалышылыр, шакирдләрә мөһкәм савад ашыланыр, онларда ана дилинә мәһәббәт тәрбийә олунур. Енә бу мәгсәдлә VIII—X синифләрдә, ишә языларына хүсүси фикир верилир вә бу йолла шакирдләрин язылары үслуб әтибарилә вә әләчә дә грамматик гайдаларын мурәккәб формалары чәһәтдән тәкмилләшдирилир.

2. Рус дили. Азәрбайчанын гәйри рус мәктәпләриндә вәчиб тә'лим фәннләриндән бири дә рус дилидир.

Бөйүк рус халгына олан һәдсиз мәһәббәти, рус дилинин мәдәнийәтимизин инкишафында ойнадығы мүнүм ролу вә рус дилинин иттифағимызын дили олдуғуну нәзәрдә тутарағ халгымыз ону мәктәпләримиздә иккинчи ана дили һесаб әдир.

Рус дилинин Азәрбайчан халгынын мәдәни инкишафында ойнадығы бөйүк ролу нәзәрдә тутарағ һәлә Октябр ингилабындан әввәл—Азәрбайчанын габағчыл адамлары вә биринчи нөвбәдә М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Нәриманов, Ч. Мәмәдгулузада, Ү. Гачыбәйов рус дилини дәриндән өйрәнмәйи Азәрбайчан кәңчлийинә мәсләһәт көрмүшләр.

С. Ә. Ширвани рус дилинин әһәмийәтинин ашағыдакы мисрәларда чоғ айдын ифадә әтмишдир:

«Әй огул һәр лисәнә ол рағиб
Хәссә, ол рус әлминә талиб
Онларә әһтичәмиз чоғдур.
Билмәсәк дил, әләчәмиз йохдур».

Лакин о заманлар кениш халғ күтләсинин ушағлары үмумийәтлә маарифдән мәһрум олдуғлары кими, рус дилини дә өйрәнмәк имканына малик дейдиләр. Белә кениш имкан аңчағ совет гурулушу шәрәитиндә әмәлә кәлмишдир.

Рус дилини мүкәммәл өйрәнмәклә зәнкин рус мәдәнийәтиндән, рус дилиндә олан зәнкин мәнбә'ләрдән—әдәбийәтдән истифадә әтмәк үчүн әлверишли йол ачылыр. Рус дилин өйрәнмәклә

кәңчләримизни, етишән кадрларын үмуми инкишафлары даһа йүксәк пилләйә галдырылыр.

Рус дилини өйрәнмәклә Бөйүк Вәтәнимизни мүхтәлиф халглары вә биринчи нөвбәдә бөйүк рус халгы илә коммунизм гуручулуғу ишиндә мөвчуд олан әлагәни даһа да мөһкәмләндиришиш олуруг.

Рус дилини өйрәнмәси кәңчләримизни техник эмләрә даһа дәриндән йиһаләнмәләринә, һәрби хидмәти даһа мүвәфғәгийәтлә апармаларына көмәк әдир.

Рус дили II сенифдән X сенифә гәдәр өйрәдилер.

Рус дили үзрә програм тәләбләринә кәлиңчә, ону гейд әтмәлийк ки, V—X сенифләрдә шакирдләр рус дилини грамматикасыны өйрәнмәклә бәрәбәр, бу дилдә сәрбәст охумаг вә язмары бачармалы, өз фикрини сәрбәст ифадә әдә билмәли вә башгасынын итгини айдын баша дүшмәк бачарығы газанмалыдырлар.

Шакирдләр X сенифи битирәркән русча шифаһи вә язмылы дил мәдәнийәтини йиһаләнмәлидырлар.

3. Әдәбийят. Азәрбайчан мәктәбләриндә әдәбийятны тәдриси кәниш ер тутур. Шакирдләр ибтидан сенифләрдә (I—IV) дил дәрсләриндә әдәби парчалар, орта сенифләрдә (V—VII) әдәби гираәт, юхары сенифләрдә (VIII—X) әдәбийят тарихи кечирләр.

Әдәбийят өйрәнмәк шакирдләрин дилини тәкмилләшдирир вә зәккиләшдирир, онларда бәдн зөвг, әстетяк көрүш вә мүһәммә оядыр вә инкишаф әтдирир.

Әдәбийят истәр тарихдә вә истәрә мүасир дөврдә ичтиман һаятын мүхтәлиф һадисәләрини ифадә вә әкс әтдиридиһи үчүн зәкки тәһсил вә тәрбийә вәситәсидир. Әдәбийят башга мәктәб фәниләринә нисбәтән шакирдләрин һиссийәти даһа чох тәһсир көстәрир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Совет әдәбийятынын ролу айрыча гейд әдилмәлидир. УИК(б)П МК-нин 1946-чы илдә «Звезда» вә «Ленинград» мәҷмуәләри һагғында чыхардығы гәрар кәңчләримизни тәрбийәсиндә совет әдәбийятынын ойнадығы вә ойнамалы олдуғу ролу хүсуси көстәришидир. Һәмин гәрар мәктәбләримиздә әдәбийят дәрсләрини идея сияси-сәһәтдән ени вә йүксәк мәркәләйә галдырмагда бөйүк рол ойнамышдыр.

Коммунист әхлағынын мүхтәлиф кейфийәтләрини, о чүмлән кәңчләрдә сосялист вәтәнимизә һәдәс мәһәббәт, бейһәләмиләлидик, сосялизм һуманизми вә с. тәрбийә әтмәк үчүн совет әдәбийятынын әһәмийәти олдуғча бөйүкдүр.

Азәрбайчан әдәбийяты тарихи курсу VIII сенифдә гәдим дөвр әдәбийятыны өйрәнмәкдән башлайыр, IX сенифдә, әсасән, XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчан әдәбийяты, X сенифдә исә, әсасән, Азәрбайчан совет әдәбийятыны әһәтә әдир. Бундан башга рус әдәбийяты тарихиндән, хүсусән XIX әсрә вә XX әсрин әввәлләринә анд мүһүм әдәби әсәрләр вә рус совет әдәбийяты өйрәдилер (ғыса һәчмдә).

Әдәбийят тарихи курсунда дүня әдәбийяты, һәмчинини гардаш халгларыны әдәбийятына даир дә үмуми мә'лумат верилир.

Әдәбийят тарихи курсу шакирдләрә әдәби әсәрләрини мәфкурәни мәһийәтини, орада верилән образлары, бәдн вәситәләр системини (композиция, сүжет, дил) баша дүшмәйи өйрәдир.

4. Тарих. Тарих фәнинини дә мәктәбләримиздә тәдрис әдилмәсини мә'насы бөйүкдүр. Марксизм-ленинизм классикләри тарихи дәриндән өйрәнмәсинә бөйүк әһәмийәт вермишләр.

Тарих кәңчләри бәшәрийәтин ишәмиш вә кечирмиш олдуғу мүхтәлиф ичтиман дөврләрә, о дөврләрин итгисади вә ичтиман һадисәләрилә, сенифләр мүбаризәсилә, итгисади вә мәдәни инкишафынын һанунауйғунлуғлары илә, мүхтәлиф тарихи мә'лумәтлә, тарихи мүсбәт вә мөнфи сималары илә, халгларыны ярадычы фәәлийәтләрилә таныш әтдиһи үчүн бөйүк тәһсил әһәмийәтиһә мәликидир.

Бөйүк Вәтәнимизни тарихини өйрәнмәк, ядәлли гәсбкарларә гаршы апардығы мүбаризәләрә таныш олмаг, зәһмәткеш халғын вә онун габагчыл адамларынын вәситәсилә ярадылмыш олан зәкки мәдәнийәтимизни тарихини билмәк, шәһли Коммунист партиясынын тарихини өйрәнмәк, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын яранмасы, онун чаһаншүмүл ролу илә таныш олмаг, совет чәмийәтинин әмәл кәлмәси, инкишаф әдиб сосялизмни гәләбәсинә нечә һәлә олмағымызы өйрәнмәк, Вәтәнимизни демократия вә сүлһүн истинадкәһи олмасыны билмәк — бүтүн булар кәңч нәслдә совет милли ифтихар һисси вә пролетар бейһәләмиләлидик тәрбийә әдир.

Тарихи мүкәммәл өйрәнмәк һәм дә чоғрафия вә ССРИ Конституциясыны өйрәнмәк үчүн зәмин һазырлайыр.

V—VI сенифләрдә гәдим дүня тарихи, VI—VII сенифләрдә орта әсрләр тарихи, VIII—X сенифләрдә һәм ени тарих, һәм дә әлкәминин—ССРИ халгларынын тарихи өйрәдилер.

ССРИ тарихи курсунда Бөйүк Октябр сосялист ингилабыны һазырлаһи тарихи шәранти, бу ингилабын тарихи вә бейһәләмиләлидик әһәмийәтини өйрәнмәйә хүсуси ер верилир.

Програм вә дәрәс китабларында совет чәмийәтинин тарихинә айрыча вә кәниш ер вермәклә бу ишдә Сов.ИКП-нын рәһбәрлик вә апарычы ролу хүсуси гейд олунур.

5. ССРИ Конституциясы. ССРИ Конституциясы X сенифдә өйрәдилер. ССРИ Конституциясы кәңчләри, Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында совет халгларынын газанмыш олдуғу ени, дүняда ән габагчыл вә ән демократик олан дөвләт гурулушу илә, зәһмәткешләрини әсәс вәзифәләри, әсәс һуғуғлары илә (сечмәк вә сечилә билмәк, әмәк, истираһәт, тәһсил һуғуғлары) таныш әтмәклә онлары ени совет-гурулушунун иштиракчылары олмаға һазырлайыр. ССРИ Конституциясы дәрсләри совет итгисади, сияси вә мәдәни гурулушунун буржуа гурулушундан үстүнлүҗүнү шакирдләрә айдынлашдырыр. Бүтүн булар шакирдләрә сосялист вәтәнинә мәһәббәт, өз халғына, дөвлә-

тия, Коммунист партиясына дэрин һөрмэт тәрбийә этмәйә хидмәт эдир.

6. Р и я з и я т. «Кәмийәтләр һаггында элм» (Ф. Энкелс) олан риязийят, мәктәб фәйләринин сырасында чох мүнүм ерләрдән бирини тутур. Риязийят шакирдләрин тәбин вә ичтимаи һадисәләр вә шейләр арасында олан кәмийәт алагәләрини дәриндән өйрәнмәсинә, реал һәятин кәмийәт алагәләри вә фәза шәкилләрини өйрәнмәсинә көмәк эдир.

Риязийят өйрәнмәк физика, кимя, астрономия кими фәйләрини яхшы өйрәнилмәси үчүн эәмин ярадыр.

Риязийят өйрәнмәклә политехник тәлимн дә кенишләндирмәк үчүн мүнүм иш көрүлмүш олур, чүнки мәктәбдә өйрәдилән истеһсалатын элми әсәсләри, мүәсир техника, онун мүхтәлиф нөвләри: мүнәдислик, тәйярәчилик, дәннзчилик, электротехника, машинашүнаслыг вә с. риязийят истинад эдир.

Риязийят өйрәнмәк шакирдләрин тәфәккүрләрини, мәнтиги дүшүнчәләрини, мүнәкимәләрини инкишаф этдирир, онларда дәгиглик, мөһкәм ирадә, инадкарлыг тәрбийә эдир.

Риязийят систематик курсу V сифлдән башлайыр. V—VI сифләрдә һесабын систематик курсу кечилир ки, бурада там вә кәср әдәдләр үзәриндә әмәлийәт апармаг, өйрәнилән гайдалары мәсәләләр һәллиндә тәтбиғ этмәк, әмәли характерли өлчү вә һесаплама ишләри көрмәк кими бачарыг вә вәрдишләр газанылыр.

VI—X сифләрдә чәбр кечилир; бурада шакирдләрин әдәд һаггындакы аңлайышлары инкишаф этдирилир, чәбри ифәдәләр үзәриндә әмәлийәт апармаг өйрәдилир, функцияларын табелийн идеялары, онларын график шәкилдә ифәдә эдилмәси, тәнликләр системи, онларын мәсәлә һәллиндә тәтбиғи, чәбри биликләрини техника, физика вә кимя кими фәйләрдә тәтбиғи һаггында шакирдләрдә мәлүмәт верилир.

VI—X сифләрдә һәндәсә кечилир; бурада шакирдләрдә шейләрин мөкан алағә вә хәссәләрин өйрәдилир, шакирдләрин мөкан тәсәввүрләри вә мәнтиги дүшүнчәләри кенишләндирилир. һәндәсә дәрсләриндә һәндәси моделләр гайырмаг, ер өлчмәк кими бир сыра әмәли бачарыг вә вәрдишләр нәзәрдә тутулур ки, бу да политехник тәлим үчүн чох файдалыдыр.

IX—X сифләрдә тригонометрия өйрәдилир; бурада үч бучаг үзәриндә әмәлийәт дәринләшдирилир, тригонометрик функциялар изаһ эдилир. Тригонометрия биликләри шакирдләрин чәбр вә һәндәсәдән мәнимсәдикләри биликләрдә истинад эдир.

7. Ф и з и к а. Физика шакирдләрдә мәддәнин механики һәрәкәти илә алағәдәр олан гәнунауйгунлуғлары, мүхтәлиф һәлләрдә олан чисмләрин хәссәләрини өйрәдир, онлары механика, истилик, магнит, электрик, сәс вә ишыг һадисәләринә аңд олан биликләрдә сәләһләндирыр.

Политехник тәлимлә алағәдәр олан биликләри өйрәнмәклә физика хүсүсән бөйүк рол ойнайыр. Чүнки бүтүн мүнүм истеһса-

лат проселәри, о чүмләдән энержетика вә машинашүнаслыг бу вә я башга шәкилдә механика вә физика гәнуиләри истинад эдир, онларын әсәсында изаһ эдилир.

Физика үзәрә тәлим материалы мүәсир техника илә алағәдәр өйрәдилир. Физика шакирдләрдә мүәсир истеһсалатын элми принципләрини өйрәдир, онларда истеһсалатын электрикләшдирилмәси, механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы һаггында мүйәйән тәсәввүр олдыр. Физика үзәрә тәшкил эдилән лаборатор мәшғәләләр дә гисмән политехник тәлим мәгсәдинә хидмәт эдир.

VI—VII сифләрдә физика үзәрә шакирдләр механика, истилик вә электрик аңд ән сәдә һадисәләрлә таныш олурлар; VIII—X сифләрдә механика, сәс, молекуляр физика вә истилик нәзәрйәси, һәмчинин ишыг вә атом гурулушуна даңр мәлүмәт алырлар. Физика үзәрә алынән биликләр шакирдләрдә диалектик-материалист дүня көрүшүнүн әмәлә кәлмәсинә әсәслы көмәк эдир.

8. К и м я. Бу фәни вәситәсилә мәддәнин кимйәви дөйишикликләрдә алағәдәр гәнунауйгунлуғлары, элементләрин хәссәләри, бирләшмәләри, истеһсалы, тәтбиғи кими мүнүм мәсәләләр өйрәдилир.

Кимя дәрсләри шакирдләрдә бу элмин сәнаәдә, кәнд тәсәррүфатында, өлкә мұдафисә ишләриндә, сәһийә ишләриндә тәтбиғини көстәрир. Кимя дәрсләри, һәмчинин истеһсалын кимйәви әсәсләрини, кимйәви мәддәләрин истеһсалы вә онларын әсәс тәтбиғи йолларыны шакирдләрдә өйрәдир. Бүтүн булар кимя сәнаәтинин әсәсләрини өйрәнмәйә хидмәт этмәклә шакирдләрин политехник һазырлығында бөйүк рол ойнайыр. Кимя үзәрә тәшкил эдилән лаборатор мәшғәләләрин политехник тәлим нөгтәйи-нәзәриндән бөйүк әһәмийәти вардыр, чүнки бурада шакирдләрдә мифәзләр вә мәддәләрин ишләтмәйә даңр бәзи вәрдишләр верилир.

9. Б и о л о к и я. Мәктәбдә биолокийнын өйрәнилмәси ботаника, зоология, анатомия вә физиология, дарвинизм әсәсләри фәйләринин тәдриси илә һәятә кечирилир.

V—VI сифләрдә ботаника шакирдләрин биткиләрини һәятиндә VII сифлдә зоология һейвәзиләр аләмни илә, VIII сифлдә анатомия вә физиология инсан организмни вә онун вәзифәләринә таныш эдир, IX сифлдә илә дарвинизм әсәсләри кечилмиш олан бу биликләрдә истинад әдәрәк әсәс биоложи нәзәрйәләр вә хүсүсән Мичурин тәлимни илә таныш эдир.

Тәбийәт фәйләри шакирдләрин тәбиәт һадисәләринини әмәлә кәлмәси вә инкишаф этмәси илә, мәдди аломин инсан шүурундан асылы олмаяраг яшадығыны, бүтүн тәбин шейләр вә һадисәләр арасында мүйәйән алағә олдуғуну, онларын бир-бирилә шәртләнәрәк инкишаф этдишини өйрәтмәклә шакирдләрдә диалектик-материалист дүнякөрүшүнүн яранмасы вә инкишафына хидмәт эдир, онларда элми-атеист дүнякөрүшүнүн яранмасы үчүн әһәмийәтли дәрәчәдә көмәк эдир. Рус вә совет алимләри-

нин табиият элмәри саһәсиндә газанмыш олдуғлары наһий-йәтләри билмәк шакирдләрдә совет милли ифтихар һиссини инкишаф әтмәсинә көмәк әдир.

Ботаника вә зоология дәрсләри шакирдләрин политехник тәлими илә сых алағадардыр. Буиларын тәлими шакирдләри агротехника вә зоотехниканын әсаслары илә таныш әдир. V—VI синифләрдә өйрадилән ботаника курсу илә алағадар оларағ кәнд тәсәррүфат биткиләрини етишдирмәк, VII синифдә өйрадилән зоология курсу илә алағадар һейван бәсләмәк вәрдишләрини шакирдләре ашыланмасы билаваситә политехник тәлим вәзифәләринә хидмәт әдир.

10. **Чография.** Физики вә итисади чография ер күрәсини сәғни, иглими, гит'әләри, табии сәрвәтләри, итисадиияты, әһалиси, дөвләт гурулушлары илә шакирдләри таныш әтмәклә бөйүк тәһсил вә тәрбийәви вәзифә даһыйыр.

ССРИ-нин табии сәрвәтләри, сүр'әтлә инкишаф әдән итисадиияты, халғларынын рифаһ яшайыш шәртләрини, чох мүхтәлиф табии шәрантини шакирдләре өйрәтмәк онларда совет вәтәнпәрвәрлийи тәрбийәсинә хидмәт әдир. Чографияны өйрәнмәк бәзи фәннләрин (тарих, ССРИ Конституциясы, химия) тәдрисини асанлашдырыр.

Истеһсалатын мүхтәлиф нөвләри арасында олан алағәни, хаммал мәнбәләрини вә мәдәнләри, онларын истифадә гайдаларыны, итисадииятын нөвләрини өйрәтмәклә чография политехник тәлим ишине дә һейли көмәк әтмиш олур.

Чография, чографи һадисәләрин диалектик инкишафы, мадди әсәсләри һағтында мәлүмәт вермәклә шакирдләрдә материалист дүнякөрүшүнүн әмәлә кәлмәси вә инкишафына хидмәт әдир.

Чография сосялизм вә капитализм дүняларынын итисадииятындағы фәргләри өйрәтмәклә, сосялизм системини капитализм системиндән үстүнләйүнү айдын көстөрир.

11. **Харичи дилләр.** Харичи дилләрин өйрәдилмәсини бөйүк мәдәни вә үмуми тәһсил нәгтейи-нәзәриндән әһәмийәти вардыр.

Марксизм-ленинизм класенләри харичи дилләри өйрәнмәйә хүсуси фикир верирдиләр. Харичи дилләри билмәк кәңчләре дүня әдәбийәты вә дүня элмәрини наһиййәтләрини өйрәнмәк үчүн ярдым әдир. Харичи дилләри билмәклә кәңчләримиз башға халғларла алағәйә киришә билирләр. Беләликлә, харичи дилләри өйрәнилмәсини бейнәлмиләлчилик тәрбийәси үчүн әһәмийәти вардыр.

12. **Рәсм вә рәсмхәтт.** Рәсм вә рәсмхәтт дәрсләри шакирдләрин үмуми мәдәни инкишафларына хидмәт әдир, онларын бәди тәрбийәсинә мүсбәт тәсир көстөрир.

Рәсмхәтт дәрсләри шакирдләри сәнәе илә алағадар олан бир чох итисаслардан яхшы баш чыхармаға һазырлайыр вә беләликлә шакирдләрин политехник һазырлығларына яхшы ярдым әдир. Рәсмхәтт дәрсләри садә чертйожлары охумағ бачарығы

газандырыр ки, бу да машыны өйрәнмәк вә техники ишләр көрмәк үчүн чох әлверишлидир.

Рәсм вә рәсмхәт дәрсләри физика, ризийәт, химия, табиият дәрсләрини дә өйрәнилмәсини мүййән дәрәчәдә йүнкүлләшдирвр.

13. **Психология.** Психология инсан психологиясынын инкишаф гануулары илә вә мүйһүм инкишаф процесләрилә таныш әдир, инсанын зейни инкишафы вә камилләшмәсини ганунауығулуғларыны өйрәдир.

Психология шакирдләри диалектик материализм дүнякөрүшүнүн әмәлә кәлмәси вә инкишафы мәсәләләрилә таныш әдир.

Психологияны өйрәнмәк шәхсийәтин табиятини ахламағда чә өзүнү тәрбийә әтмәкдә кәңчләре көмәк әдир*.

14. **Әмәк, истеһсалат әсәсләри.** Политехник тәһсильни вәзифәләрини еринә етирмәк үчүн тәкчә үмуми тәһсил фәннләриндән истифадә әтмәк кифайәт дейилдир. Она көрә дә сон илләрдә тәдрис планына хүсуси фәни kimi әмәк вә истеһсалат әсәсләри даһил әдилмишдир.

I—IV синифләрдә әл әмәйн тәлим әдилдир. Әл әмәйн дәрсләриндә шакирдләр, гүвәләринә мұвафиг оларағ кағыз, кардон, парча, тахта, мәфтил, тәнәкә kimi материаллар үзәриндә иш апарырлар, һәмчини отағ вә бәзәк биткиләринә хидмәт әтмәйн өйрәтирләр.

IV синифи битирәкән шакирдләр говлуғ дүзәлтмәк, китаб чилдәмәк, палтара садә ямағ вура билмәк, ағачдан кәсмәк, йонмағ, нисмарла ағач парчаларыны бир-биринә битишдирмәк йолу илә садә шейләр гайырмағ, чох яйылмыш тәрәвәз биткиләри, һәмчини чичәк вә бәзәк биткиләри әкә билмәк вә онлара хидмәт әтмәк вәрдишләринә ййәләмиш олмалыдырлар.

V—VII синифләрдә шакирдләрин әмәк машғәләлери мазмун әтибарилә һейли мүрәккәбләшир: онлар, бир тәрәфдән, мәктәб әмәлатханаларында дүлкәрлик вә чилинкәрлик ишләри, икинчи тәрәфдән, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә биткичилик ишләри апарырлар. Әмәлатханада әсәс әмәк нөвләри тахта вә металл үзәриндә ишләмәкдән, конструктив-техники сәғиййәли гурғу ишләри көрмәкдән ибарәтдир. Тәдрис-тәчрүбә саһәсиндәки ишләр—кәнд тәсәррүфат биткиләри етишдирмәк, кәнд тәсәррүфат һейванлары бәсләмәкдән ибарәтдир. VII синифи битирдикдә шакирдләрдә бу көстәрилән әмәк нөвләринә даир мүййән әмәли бачарығ вә вәрдиш яранмыш олмалыдыр.

VIII—X синифләрдә истеһсалат әсәсләри өйрәдилдир ки, бунун да мәғсәди шакирдләри мұасир сәнәе вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын башлыча саһәләрилә таныш әтмәк, онлары истеһсалат мұәссисәләриндә, совхоз вә колхозларда, ичтиман-мәһсулдар әмәйә алышдырмағдан ибарәтдир.

* Бу фәни сон заман Азәрбајҗан мәктәпләрини тәдрис планында чыхарылмышдырса да, башға республикаларын мәктәпләриндә сахланмышдыр.

Истеһсалат әсаһлары курсу кәнд вә шәһәр мәктәпләри үчүн мүәййән һәчмдә әйни билик вермәклә бәрәбәр бу мәктәпләрин хүсусийәтләринә, йә'ни истеһсалат мүһитләринә уйғун шәкилдә гурулу. Шәһәр мәктәпләриндә машинишүнәһәһ, сәнае истеһсалы әсаһларыны (конкрет бир мүәссисә мисалында), автомашины вә электротехниканы өйрәнмәк нәһәрдә тутулу. Бурада шакирдләрин бә'зи практик ишләри сәнае мүәссисәләриндә апарылу, истеһсалат практикаһы шәклиндә кечилир. Шакирдләр мүәййән машина ишләйә билмәк вәрдиши газанырлар ки, бу да оларын һәятдә әмәли ишә һазырланмаларына көмәк әдир.

Кәнд мәктәпләриндә исә биткичилиги, һейвандарлығы, кәнд тәсәррүфат машиналарыны, трактору вә онун әсаһында электротехниканы әтрафлы өйрәнмәк нәһәрдә тутулу. Шакирдләр колхоз вә совхозларда кәнд тәсәррүфат әмәли үзәрә практикумлар кечир вә нәтичәдә биткичилик, һейвандарлығы вәрдишләри газанырлар вә әләчә дә кәнд тәсәррүфат машиналарындан биряни идарә әдә билирләр.

Тә'лимдән айрылмадан кечирилән истеһсалат практикаһындан башга яз вә пайыз айларында шакирдләрин айрыча истеһсалат практикаһы апармалары да нәһәрдә тутулу.

15. Бәдән тәрбийәһи. Шакирдләрин һәртәрәfli инкишафларына, сағламлығыларыны мөһкәмләһәһинә һидмәт әтмәклә бәрәбәр олары әмәйә вә өлкә мүдәфиәһинә һазырлайыр. Бәдән тәрбийәһи һәм дә шакирдләрин зәһни инкишафына һидмәт әдир.

16. Астрономия. Шакирдләри кәһнат һаггында, фәза чисмләринин һәрәкәтиһә данр мә'луматла силаһландырыр. Астрономия дәреләринин практик әһәмийәти шакирдләрдә материалист дүнякөрүшү әмәлә кәтирмәк, фәсилләрин әмәлә кәлмәһини, бу һадисәһини, һейван вә биткиләрә, кәнд тәсәррүфатына тә'һирини кәстәрмәкдән ибарәтдир.

VIII ФӘСИЛ

СОВЕТ МӘКТӘБИИДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИНИИ ТӘШКИЛИ

Мәктәб ишләринин йүксәк кейфийәтиһи тә'һини әтмәк үчүн тә'һини дүзкүн педагожи әсаһларда гурулмәһини бөйүк әһәмийәти вардыр. Совет мәктәпләриндә тә'лим синиф-дәрс системи әсаһында гурулу.

Синиф-дәрс системи, башга сөзлә дәрс тә'лим ишләринин тәшкили үчүн еканә форма олмамышдыр. Педагожика тарихиндә тә'лим ишләринин мүхтәлиф формалары олмушду, гыһа да ола буларла таныш олмағ ләһимдыр.

1. ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИНИИ ТӘШКИЛИ ФОРМАЛАРЫНИИ ИНКИШАФЫНА ДАИР.

Фәрди тә'лим формасы.

Гәдим вә орта әср мәктәпләриндә фәрди тә'лим формасы һөкм сүрүрдү. О заманлар һәр бир мүәллим әһ чох 10—15 шакирдлә мәшғул олурду вә һәр шакирдлә тәк-тәк мәшғәлә апарырды.

Тә'лим ишнин башланғычы мүәййән әдилмәдийиндән шакирдләрин гәбулу бүтүн ил боу давам әдирди. Буна көрә дә мәшғәлә кечилән отагда әһ мүхтәлиф билик сәвийәләринә малик олан шакирдләр отурурду. Бурада һәтта мүхтәлиф иләрдә мәктәбә гәбул олунан шакирдләр олурду. Белә бир шәрантдә тә'лим аңчағ фәрди апарыла биләрди. Мүәллим айры-айры шакирдләрә тапшырығ верирди. Шакирд исә она верилмиш олан тә'лим тапшырығыны чох вахт баша дүһмәдән әзбәрләйир вә мүәллимә сөйләйирди, сонра ени тапшырығ алырды. Бунула да мүәллимин фәалийәти битмиш һесаб олунурду. Айдын мәсәләдир ки, ишин бу формада гурулмәһи нәтичәһиндә мәктәбдә тә'лимни мүддәти һәддән артығ узанырды. Чох заман шакирдләр кәмсавад һалда мәктәби тәрк әтмәли олурдулар.

Белә фәрди тә'лим Бөйүк Октябр сосялист ингилабына гәдәр Азәрбайчанда олан мәсәчид мәктәпләриндә дә һөкм сүрмүшдүр.

Дәрс формасынын
баш вермәси
вә яһылмасы.

Капитализмин инкишафы, сәнәе вә тичәрәтин, элм вә техниканын тәрәгги этмәси илә әләгәдәр олараг чоһалмаға башлаян мәктәпләр фәрди тә'лим формасы илә тә'мин олуна билмәздә. Ени вә даһа мүнәсиб тә'лим формасына эһтиҗ күндән-күнә артырды.

XVII әсрин әввалләриндә дөврүн габагчыл мәктәпләри фәрди тә'лим формасындан әл чәкмәйә башлаһыр. Әлдә олан мә'лумата көрә XVII әсрин әввалләриндә Украина вә Белорусиядакы габагчыл мәктәпләр мәшғәләләри билік сәвийҗәси бәрәбәр олан шакирд групплары илә апарырларды. Өз дөврүнүн габагчыл педагожи тәҷрүбәсини өйрәниб үмумиләшдирмиш бөйүк чех педагогу Ян Амос Коменски XVII әсрдә тә'лимни синиф-дәрс тәшкили формасыны ирәли сүрмүш вә ону нәзәри чәһәтдән әсәсләндирмәгла мәктәб тарихиндә мүнүм бир дөңүш яратмышдыр. Көһнә, фәрди тә'лим формасында мұәллимин тапшырыг вермәсини «итә сүмүк атмаг» кими сәңийәләндирән Коменски, синиф-дәрс тәшкилат формасынын тәтбиғ эдилмәси йолларыны әсәслә сурәтдә ишләмишдир. О, тә'лимни бир вахтдә башланьб, бир вахтдә да битмәсини, шакирдләрин иш вә билік сәвийҗәсинә көрә синифләрә бөлүмәләрини, һәр синифни бир мұәллимә тапшырылмасыны, тә'лим материалынын саатлара бөлүмәсини, дәсләр арасында фәсиләләр олмасыны, мәшғәләләрини синифдәки бүтүн шакирдләрә бирликдә кечилмәсини тәклиф этмиш вә өз мәктәбиндә һәнтә кечирмишдир.

Аз бир заманда синиф-дәрс формасы о заманкы габагчыл мұәллимләр тәрәфиндән бәйәнләмиш вә нәтиҗәдә бүтүн Европа өлкәләринә яһылмышдыр.

Синиф-дәрс формасы ингилабдан әввалки Русиянын мәктәпләриндә дә әсәс иш формасы кими тәтбиғ эдилдири.

Лакин синиф-дәрс формасынын тәкмилләшдирилмәсинә дәир габагчыл педагогларын бир сыра файдалы фикирләри буржуа мәктәпләриндә ләзымынча гиймәтләндирилмәди. Бунун нәтиҗәсиндә дәрс гуру бир формализм вә мәшғ мейданына чеврилмиш олды. Бу формализм, һәр шейдән әввал, дәсләрини гурулушундакы екинәсәкликдә ифадә олуиурду: дәсләрини гурулушу, бир гайда олараг, кечән дәрсин шакирдләрдән сорушулмасы, мұәллимин ени биліҗи шәрһ этмәси вә эвә тапшырыг вермәси илә мәһдуд эдилдири. Белә дәрс шакирдләрин ярадычы фәәлиҗәтләринә вә фәәләрин тәдрисиндә мұхтәлиф үсулларын тәтбиғинә имкан вермириди. Дәрсдә шакирдләрин нә иш вә нә дә фәрди хусусийәтләри һесаба алынырды. Бу вәзнийәт инди дә мұәсир буржуа «халг мәктәпләриндә» эйнән давам этмәкдәдир.

Синиф-дәрс формасынын күтләви бир сурәтдә тәтбиғинә баһмәҗәраг, буржуа мәктәпләриндә ени тә'лим формалары ахтарылырды. XIX әсрин әввалләриндә Инкиләтәрәдә Ланкастер адлы бир мұәллим вә Белл адлы бир кешини бир-бириндән хәбәрсиз эйни заманда ғаршылығлы тә'лим формасыны тәклиф этдиләр. Бу форма педагогика тарихиндә Белл-Ланкастер системи адла-

һыр. Тә'лим ишләринә сәрф эдилән мәсарифни миғдарыны азалтмаг мәғсәдини күдән бу системни маһийәти ондан ибарәт инди ки, мұәллим бөйүк ишлы шакирдләрә өзү тә'лим веририди, сонра исә онлар групплара бөлүнмүш кичик шакирдләри «оһудурду». Ишни белә тәшкили нәтиҗәсиндә бир мұәллим 300 шакирди өз әһдәсинә көтүрә билдириди. Бу систем чох яһылмады чүнки онун файдасызлығы мұәллимләрә тәзликлә айдын олды.

XX әсрин әввалләриндә буржуа алимләри ени тә'лим формалары ирәли сүрдүләр.

Тә'лимни тәшкилат формасында ени ләһнәбәзләмг.

1913-чү илдә америкалы Елена Паркһерст адлы бир мұәллим синиф-дәрс формасында шакирдләрин коллектив мәшғул олмасына э'тираз әдәрәк, бу формада куҗ сүр'әтлә инкишаф эдә билән габилиҗәтләни ушағларын ағыр темплә инкишаф эдән йолдашыларынын «гурбаны олдугларынын» гейд этди вә капиталист дүниәсиндә һөкм сүрән «һәр кәс өзү үчүн» принципини тә'лимә тәтбиғ әдәрәк, Америка Бирләшмиш Штатларынын Далтон шәһәриндә «Далтон-План» адлы ени фәрди тә'лим системи тәклиф этди.

Далтон-планын маһийәти ондан ибарәт инди ки, бурада синифләр ләғә эдилдири вә онларын әвәзинә айры-айры фәңләр үзрә кабиналәр тәшкил олуиур, шакирдләрә коллектив мәшғәлә апармаг формасы арадан көтүрүлүр, дәрс чәдвәли ләғә олуиур. Далтон-план үзрә мәшғәләләр ашағыдакы гурулушда апарылыр. Һәр шакирд айры-айры фәңләр үзрә програм тапшырығлары вә бу тапшырығларә анд тә'лимат алыр. Мұәллим тә'лим материалыны изаһ этмири, яһныз кабинадә отуруб эһтиҗчы олан шакирдләрә мәсләһәтләр верири. Шакирд тәкбашына һазырлашыб өзүнү програм материалы үзрә һазыр һесаб этдикдә мұәллимә—мәсләһәтчиҗә имтаһан верири. Беләликлә, шакирдләрин бә'зиси мәктәби тез, бә'зиләри исә кеч битирири. Айдын мәсәләдир ки, инди дә бир чох буржуа мәктәпләриндә тәтбиғ олуиун бу систем, шакирдләр арасында рәғәбәт вә һәсәд һиссини инкишафына, орта мәктәпләри маһийәт э'тибарилә зәһмәткеш кәңчләрини үзүнә бағламаға даһа чох имкан ярадыр. Бундан әләвә, Далтон-планын бир гүсүрү да шакирдләрә мұстәғил чалышмағына йолларыны өйрәтмәдән онларын мұстәғил чалышмасыны тәләб этмәсидир. Вәзифәси мәсләһәтләр вермәк вә имтаһан гәбул этмәклә мәһдуд эдилән мұәллимин өйрәтмәк, тә'лим этмәк ролу һечә индиридири. Бүтүн бу гүсүрларына көрә бу тә'лим формасында бир чох шакирдләр мұәллимин рәһбәрлигиндән мәһрум эдиләрәк мәктәби битирмәклә юбанырлар. Далтон-план өз мәғсәдини әлдә әдир—ким кими өтә биләрсә, өтсүн—гайдасы һәнтә кечирилмиш олури.

Тәәссүфлә гейд этмәк ләзым кәлири ки, 1928—1932-чи илләрдә «Далтон-план» тәңгидсиз олараг, педагогиканын «ени маһийәти» кими, әввалләр «лаборатор-план», сонралар «бригада-лаборатор методу» ады алтында совет мәктәпләринә дә кечрилмишди. «Бригада-лаборатор методунун» маһийәти ондан ибарәт

иди ки, бурада синфин шакирдлари бригадалара бөлүнүрдү; таркибинде 4—5 шакирд олан һәр бригадая тә'лим тапшырығы верилир вә мувафиг әдәбийят көстөрилди.

Бригадаларын һазырладылары тапшырыглар екун конфрансларында бригадирларын вердикләри чаваблара әсасән музакирә эдилирди, муәллим дә бу чаваба әсасән бригаданын галан үзвләринин билийнә гиймәт верирди. Тә'лимин бу чүр тәшкил эдилмәси нәтижәсиндә муәллимин ролу енә бир мәсләһәтчи дәрәжәсинә энирди, шакирдләр исә элмәрин әсасыны системлә мәнимсәйә билмирдиләр. Шакирдларын билийнә фәрди гиймәт верилмирди. Мәһз буна көрә дә УИК(б)П МК «Ибтидан вә орта мәктәбларин програмлары вә режими һаггында» 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында «бригада-лаборатор методуну» кәскин тәнгид эдәрәк совет мәктәбиндән чыхарылмасыны лазым билди вә дәрси, тә'лимин әсас тәшкилат формасы кими, совет мәктәблариндә енидән барпа этди.

Совет мәктәби классик педагогиканын габагчыл фикирләриндән тәнгиди олараг истифада этмәклә, мүртәчә буржуа педагоглары тәрәфиндән ирәли сүрүлән тә'лим формаларыны гәт'и рәдд эдир вә Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин көстөрдийи кими, дәрси тә'лимин әсас тәшкилат формасы олараг гәбул вә тәтбиғ эдир.

2. ДӘРС, СОВЕТ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИ ТӘШКИЛИНИН ӘСАС ФОРМАСЫДЫР.

Дәрси әсас аламәтләри.

УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында дейиләр ки: «Ибтидан вә орта мәктәбдә тәдрис иши тәшкилинин әсас формасы, чидди сурәтдә мүййән эдилмиш мәшгәлә чәдвәли вә мөһкәм шакирд һей'әти олан мүййән шакирд групуна верилән дәрс олмалыдыр».

Бу тәрифдән дәрси әсас аламәтләри айдын олур ки, бу аламәтләр дәрси тә'лимин башга тәшкилат формаларындан айырыр. Бу аламәтләр ашагыдакылардыр:

1. мәшгәләләр мүййән вә дәйишмәз шакирд һей'әтиндән ибарәт олан синифләрдә апарылыр;

2. синифләр әсас ә'тибарилә яшд вә эйни билик сәвийәсинә малик олан ушаглардан тәшкил эдилир. Синифдә олан шакирдларын яш фәргләри 1—2 яшдан артыг олмамалыдыр. Шакирдларын бир синифдән дикәринә кечирилмәси илдә бир дәфә олур;

3. мәшгәләләр мөһкәм дәрс чәдвәли әсасында апарылыр;

4. мәшгәләләр муәллимин биләвәситә рәһбәрлийи алтында апарылыр.

Дәрсин үстүнлүгү ондан ибарәтдир ки, бурада шакирдләрә элмәрин әсасыны системлә вә ардычыл вермәк, билик вә ба-

чарыглары механики дейил, шүүрлу вә дүшүнчәли олараг әйрәтмәк мүмкүн олур.

Бундан башга шакирдларын мүхтәлиф мейл вә габиллийәтләрини әтрафлы сурәтдә өйрәнмәк вә ичкишаф этдирмәк, онларын, фәрди вә яш хүсусийәтләрини өйрәнмәк вә нәзәрә алмаг вәзифәләри дә дәрсдә вә дәрс вәситәсилә даһа яхшы еринә етирилә билир.

Дәрсин муһүм бир үстүнлүгү дә ондадыр ки, о, шакирдларын сияси-мәфкурәви тәрбийәсини, онларын коммунист дүнякөрүшүгү йүксәк пилләйә галдырмаг ишиндә муәллимә мүхтәлиф тә'лим материалындан, мүхтәлиф тә'лим-тәрбийә үсулларындан, чүрбәчүр вәситә вә амилләрдән кениш истифада этмәк имканылары верир.

Дәрсә верилән әсас дидактик тәләбләр.

Юхарыда көстөрилән аламәтләри илә әлағадар олараг, дәрсә бир нечә әсас дидактик тәләб верилир. Һәр бир дәрс ашагыдакы дидактик тәләбләрә уйгун гурулмалыдыр:

1. Өз мәзмуну вә истигамәти ә'тибарилә һәр бир дәрс сияси-мәфкурә чәһәтдән сағлам олмалыдыр. Тә'лим материалынын элми олмасы, ичтимай вә тәбии һадисә вә фактларын, гайда вә ганунларын, элми аңлайышларын диалектик материализм әсасында дүзкүн шәрһи, социализм гуручулуғу тәчрүбәләринин дәрсдә дүзкүн вә долғун бир сурәтдә әкс эдилмәси бу тәләби еринә етирмәк үчүн зәрури шәртдир.

2. Һәр бир дәрсин мүййән вә конкрет тәһсил мәғсәди олмалыдыр. Дәрсин мәғсәди тәдрис програмына, өзүндәк әввәлки дәрсин вердийи нәтижәйә әсасән муәллим тәрәфиндән мүййән эдилир. Дәрсин гаршысында һәм тәһсил вә һәм дә тәрбийә вәзифәси дурур.

3. Дәрсләр бири-бириндән тәчрид эдилмиш һалда дейил, зәңчир һалғасы кими бир-биринә бағлы олмалыдыр, белә ки, һәр бир дәрс, мүмкүн гәдәр, өзүндән әввәлки дәрсә вә я дәрсләрә истинад этмәклә, өзүндән сонракы дәрсә вә я дәрсләрә әсасән тәшкил эдилмәлидир. Я. А. Коменскинин дейийи кими, дәрсләр әлә тәһзим эдилмәлидирләр ки, «Сонракы дәрс һәмишә әввәлкинә әсаслансын, әвәлки дә сонракы илә мөһкәмләндирилмиш олсун».

4. Дәрсин мәзмуну ярымчыг биликләрдән дейил, там сәчийә дәшыйи аңлайышлардан, ганун вә гайдалардан ибарәт олмалыдыр. Һәр дәрсдә верилән билик, бачарыг вә вәрдишләрин һәчми әввәлчәдән мүййән эдилмәли вә һәр бир дәрс програмын мүййән вә там бир гисмини өйрәтмәлидир, белә ки, дәрс ярымчыг дейил, битмиш бир сәчийә дашысын.

5. Дәрсдә бүтүн шакирдларын фәаллығы тә'мин эдилмәлидир. Далтон-план мөвгендә дурараг дәрси тәнгид эдәнләр дәрсдә ушагларын фәалийәтсиз галдығыны исбата чалышырлар. Һалбуки, ушагларын һәгиги ярадычылыг вә фәалийәтләри муәллим рәһбәрлийи алтында мөһз дәрсдә даһа яхшы үзә чыхыр вә

инкишаф эдир. Педагожи чәһәтдән һазырлыгы мұаллимләрнн дәрсиндә шакирдләр һеч дә садачә диләйичи кими отурмулар. Онларын гаршысында мұаллим тәрәфиндән ардычыл оларат гоюлан суаллар, чәкилән марағлы мисаллар, көстәрилән әһнн вәситәләр вә с. шакирдләрнн дәрә атрафында фикирләшмәйә вадар эдир вә дәрсин дидактик тәләбләрнндән асылы оларат онлар фәал олмага сөвг эдир.

6. Дәрә универсал бир үсулла дейил, мәзмунундан, шакирдләрнн яш хусусийәтләрнндән асылы оларат, мұхтәлиф тә'лим үсуллари илә апарылмалыдыр.

7. Һәр бир дәрә яхшы һазырлыг көрүлмәли, онун истәр мәзмун вә истәрсә дә вахт әтибарилә планлашдырылмасы, әһнн вә сәитәләрлә тәһнз эдилмәси вә сәмәрәли апарылмасы тә'мин олунмалыдыр.

8. Дәрәдә мұаллимнн рәйбәр ролу тә'мин эдилмәлидыр. Ушәнки һағлы оларат языр ки, ушаг әғли вә әхлағи чәһәтдән яһннз инсан шәхсийәтиннн биләвәситә тә'сирн алтында тәрбиә олунур вә инкишаф эдир. Һеч бир форма илә, һеч бир интизамла, һеч бир нязамнамә вә дәрә чәдвәли илә инсан шәхсийәтиннн тә'сирннн әвәз әтмәк мүмкүн дейилдир. О, кәһч үчүн күнәһин мәһсулдар шуасыдыр вә ону һеч бир шейлә әвәз әтмәк мүмкүн дейилдир. Ушаг үзәриндә мұаллимнн бу чүр мәһсулдар тә'сирн дәрәдә даһа долғун тә'мин эдилмәлидыр.

3. ДӘРСИН ӘСАС ТИПЛӘРИ ВӘ ҺӘР ТИПИН ГУРУЛУШУ.

Дәрсин гаршысында гоюлан мұхтәлиф дидактик мәғсәдләрдән, тәһсил вәзифәсиндән асылы оларат ибтидан вә орта мәктәпләрдә мұхтәлиф дәрә типләрнн ирәли сүрүлүр. Онлардан әһнн чох ишләнән дәрә дәрә типннн шәрһ эдәк.*

Мүрәккәб дәрәсләр. Мәктәбдә әһнн чох тәтбиг эдилән мүрәккәб дәрә типидир. Мүрәккәб дәрәсләр шакирдләрнн биләһинн һесаба алмағ, онларә әһнн биләк вермәк, биләк вә бачарығларынн мөһкәмләндирмәк, әвә тапшырығ вермәк кими мұхтәлиф дидактик вәзифәләрнн әһнәтә эдир. Мәһз бу сәбәбә кәрә дә мүрәккәб дәрәсләр бүтүн фәһләрнн тәдрисиндә вә бүтүн синифләрдә, хусусилә ашағы вә орта синифләрдә, тәтбиг эдиллр. Бу тип дәрәсләр бир-бирилә алағәдәр олан мұхтәлиф тә'лим вәзифәләрннн бирлигдә һәллигә имкан ярадыр. Мүрәккәб дәрәсләр адәтән ашағыдакы план үзәрә апарылур. Мұаллим әвәлчә кечән дәрәдә әвә вермиш олдуғу тапшырығларын ичрасынн йохла-

* Педагоғлар арасында дәрә типләрннн тәһсифи мәсәләсиндә вәһидлик йохдур. Бурада ирәли сүрүлән дәрә типләрннн тәһсифатыннн бә'ән педагоғлар бәшгә чүр вериләр (редактор).

йыр, белә ичә шакирдә гиймәт верир, сонра көһнә дәрәдә вә я дәрәсләрлә алағә ярадарат, әһнн тә'лим материалынн шәрһ эдир—өйрәдир. Сонрақы мәрһәләдә әһнн дәрсин мәннмәсинмә дәрәчәсиннн айдылашдырмағ вә шакирдләрнн өйрәндикләрннн мөһкәмләндирмәк мәғсәдилә суаллар верир вә я чалышмалар йолу илә мисаллар һәллә этдирир. Наһайәт, әвә тапшырығ вермәклә дәрсин битирир (вә я әһнн тапшырығынн вердикдән сонра әһнн биләһин мөһкәмләдир).

Мүрәккәб дәрәсләр чох тәтбиг эдилмәклә бәрәбәр, әһнн чәтин дәрә типидир. Белә дәрәсләр дигтәтлә планлашдырылмәсә, дәрсин һәр мәрһәләсинә верилән вахта чидди рәййәт эдилмәсә, нәтичәсинз гәлә биләр. Тәчрүбәси аз олан мұаллимләрнн дәрәсләрнндә чох заман бу чәһәтдән нөгәнн олур: мұаллим наһылығ үзүндән мәрһәләсиннн бириндә юбаныр, вахтынннн чохусуну она сәрф эдир вә ердә гәлан мәрһәләләрнн сү'әтлә кечмәйә вадар олур. Айдындыр ки, белә дәрәсләрдән чох бөйүк файда көзләмәк олмәз, чүнки дәрсин гаршысында дуран дидактик вәзифәләрдән бә'әнләрнн ярымчығ, еринә етирилмәмиш гәлыр.

Билик, бачарығ вә вәрдишләрнн мөһкәмләндирмәк дәрәсләр.
Тәқрар вә чалышма дәрәсләри.

Белә дәрәсләрә дә аз-чох бүтүн синифләрдә вә бүтүн фәһиләрнн тәдрисиндә ер вериллр, ләкин бу чүр дәрәсләр әһнн чох дилләр вә рнзййәт фәһиләрнннн тәдрисиндә (бачарығ вә вәрдишләрннн бу фәһиләр үзәрә чохлуғу сәбәбиндән) тәтбиг олунур. Белә дәрәсләрә бә'ән тәқрар вә чалышма дәрәсләри дә дейиллр. Бу тип дәрәсләрдә мұаллимнн гаршысында дуран мәғсәд шакирдләрнн әвәлкн дәрәсләрдә өйрәнмиш олдуғлары биләк вә бачарығлары мөһкәмләндирмәк, бачарығларынн бир гисминн вәрдинн һәллигә салмағдыр. Нәтичәдә шакирд әлдә әтдийн биләкләрнн чәтинлик чәкмәдән хатырләә биллр, бир чох файдалы вәрдишләр (язы, оху, һесаблама, мәсәлә һәлли, чиһазларла ишләйә билмәк, садә әмәк әләтләрннн истифадә эдә билмәк вә с.) кәсб эдир, биләк вә бачарығларынн мәсәлә һәллиндә, ә'мәлатхана вә лабораторияда мәктәбинн тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә, истәһсалат практикасында вә с. тәтбиг әтмәһн өйрәнлр. Белә дәрәсләр я башдан- баша тәқрар (садә вә я үмүмиләшдиричи тәқрар), вә яхуд да чалышмаларә (шифәһи, язылы, техника, графика) һәср эдиллр. Мұхтәлиф типдә мәсәлә вә мисалларын һәлли, мұхтәлиф типдә грамматик чалышмалар, битмиш мөвзуу тәқрар мәғсәдилә суал-чаваблә мұзакирә әтмәк, шакирдләрнн китаб үзәриндә ишләтмәк, мұхтәлиф язы ишләрнн, лаборатор мәшгәләләр, рәсм, рәсм-хәтт дәрәсләри бу тип дәрәсләрдәндир.

Белә дәрәсләрнн гурулушу чох садә олур. Мұаллим көһнә дәрәдә еқун вурдугдан, верилән тапшырығларын ичрасынн йохладығдан сонра, бә'ән дә биләвәситә (мәсәлә, язы дәрәсләрнндә), әвәлчәдән һазырламыш олдуғу план үзәрә тәқрарә вә я чалышмаларә кечир, 35—40 дәгнә бу ишлә мәшғул олур вә сонра да әвә әһнн тапшырығ вермәклә дәрсин битирир.

**Билик, бачарыг
ва вәрдишләр
һесаба алап
дәрсләр.**

Белә дәрсләр дә бүтүн синифләрдә ва бүтүн фәннләр үзрә чох тәтбиг эдиләр. Мүвәффегий-йәтлә апарылан тә'лимни әсас шәртләриндән бири шакирдләрин әлдә этмиш олдуғлары биллик, бачарыг ва вәрдишләр һесаба алмағ, шакирдләрин бу сәһәдәки нөгсанларыны ва нап-лийәтләринни үзә чыхармағ, ону дүзкүн гиймәтләндирмәкдир. Она көрә дә шакирдләрин мүвәффегийәтләринни һесаба алма-ға аз-чох һәр дәрсадә ер вериләр. Лакин мүәййән вахтлар шакирдләрин биллик, бачарыг ва вәрдишләринни үмуми синиф үзрә һесаба алмағ мәғсадилә бүтүн дәрси йохламая һәср әтмәк ләзим кәлир. Мәсәлән, бу ва я башға һесаб әмәлийятына анд олан бүтүн гайдалар өйрәдиләндән сонра, бу барәдә контрол иш ола-рағ, мәсәлә һәлл әтдирмәк, физикадан бир бәһси тамамладығдан сонра о бәһсә даир шакирдләрә мәсәлә һәлл әтдирмәк, грамма-тикадан бир гайданы өйрәдиләндән сонра о гайданын языда тәт-бигини йохламағ мәғсадилә дилдән контрол язы иши вермәк вачиб педагожи вәзифә кими гаршыа чығыр. Белә дәрсләрин нәтижәси йохландығдан сонра шакирдләрин һамысына гиймәт ве-риләр. Һесаба алма дәрсләри һисмән шакирдләрин биллик ва бачарығларынын мөһкәмләндирилмәсинә көмәк әтсә дә әсас әтибарилә шакирдләрин мүвәффегийәтләринни йохламағ ва она гиймәт вермәк мәғсадә дашыйыр.

Һесаба алма дәрсләринни гурулушу да садә олур. Мүәллим белә дәрсләри тәшкил әтмәк үчүн әввәлчәдән шакирдләри хәбәр-дәр әдир, дәрс вахты исе контрол иши ә'лан әдиб еринә етирил-мәсини шакирдләрдән тәләб әдир. Бу чүр дәрсләр әсәсэн язы ишләри үзрә апарылар. Һесаба алма дәрсләри бүтүн фәннләр үзрә, о чүмләдән лаборатор ва ә'малатхана иши үзрә дә апары-ла биләр.

**Ени биллик ва и
бачарыг өйрә-
ән дәрсләр.**

Белә дәрсләр аз да олса мәктәпләрин һәм аша-ғы ва орта синифләриндә, һәм дә, хүсусән, юхары синифләриндә тәтбиг эдиләр. Бу дәр-сләрин мүрәккәб дәрсләрдән фәрги ондадыр ки, бурада башлыча мәғсад ени биллик ва я бачарығларың шәрһи ва өйрәдилмәсиндир; дәрсин 35—40 дәгигәси мәһз бу мәғсад үчүн сәрф олунур. Ашағы ва орта синифләрдә белә дәрсләр ени ба-чарығ газанмағ үчүн ол әмәйи дәрсләриндә, ә'малатхана ва я мәктәбни сәһәдә практик ишләр өйрәнмәйә, юхары синифләрдә истәһсалат практикумунда ва бә'зи фәннләрин тәдрисиндә тәт-биг әдилә биләр. Бә'зи фәннләрин, хүсусән тарих, әдәбийят, риязийят, физика ва с. програмларында әлә мөвзулар вәрдыр ки, онлары мухтәлиф дәрсләрә парчаламағ методик чәһәтдән әлверилли олмадығы кими, 15—20 дәгигә мүддәтиндә дә изаһ әтмәк мүмкүн олмур. Белә һәлләрда мүәллим ени материалны шәрһинә 35—40 дәгигә сәрф әтмәйә, йә'ни ону муһазирә шәкли-дә кечмәйә мөчбур олур ки, бу да мәктәбни VIII—X синифләрин-

дә тәтбиг эдиләр. Белә дәрсләр шакирдләри али мәктәбни иш гайдаларына һазырламағ үчүн дә файдалыдыр.

Белә дәрсләрин дә гурулушу чох садә олур. Мүәллим 5—6 дәгигә мүддәтиндә көһнә дәрсин өйрәнилмәсини йохладығдан сонра ени дәрсин мәғсадилә шакирди таныш әдир ва тә'лим ма-териалыны изаһ әтмәйә башлайыр; 30—40 дәгигәлик муһазирә-дән сонра 2—3 дәгигә шакирдләрин суаларына чаваб верир ва нәһайәт әвә тапшырығ вермәклә дәрси тамамлайыр. Әмәк ба-чарығлары илә әләғәдәр олан белә дәрсләрдә исе вахтын чоху ени бачарығын нүмунәсини көстәрмәйә ва өйрәнмәк мәғсадилә ичра әтдирмәйә сәрф олунур.

Педагожи әдәбийятда бу юхарыда сайдығмыз дөрт әсас типдән әләвә башға дәрс типләринни дә ады чәкиләр. Мәсәлән, шакирдләрин язмыш олдуғу ишләр үзрә тәһлил дәрси (йә'ни ана дилиндән, риязийятдан ва с. апарылмыш контрол ишләрдә шакирдләрин бурахдығы сәчийәви сәһләрин музәкирәсинә һәср әдилән дәрс) ва я шакирдләрин үмуми һазырлығларыны мүәййән әтмәк үчүн кириш дәрси (еничә дәрсә башлаян мүәл-лимләр тәрәфиндән тәтбиг олунур) ва с. Лакин бу дәрсләр ма-һийәт әтибарилә мүстәғил тип олмайыб, юхарыда сайылан әсас дәрс типләринни биринә даһил әдилә биләр.

4. МҮӘЛЛИМИН ДӘРСӘ ҺАЗЫРЛАШМАСЫ.

Дәрсин йүксәк кейфийәтдә кечтирилмәси үчүн әсас шәртләрдән бири мүәллимни дәрсә һазырлашмасыдыр. Мүәллимни дәр-сә һазырлығы, әсас әтибарилә, үч йолла кедир. Әввәлән, мүәл-лим үмуми әлми, сияси ва педагожи һазырлығыны артырмағ үчүн мүнтәзәм сурәтдә өз үзәриндә чалышмалыдыр. Бунун үчүн мүәл-лим, бир тәрәфдән, марксизм-ленинизм классикләринни әсәрлә-рини, сияси ва бәди әдәбийяты, о бири тәрәфдән ихтисасына да-ир ени әсәрләри, педагожи ва методик әдәбийяты диггәтлә мута-лиә әтмәли, әләғәдәр муһазирәләрә, курсләра давам әтмәлидир. Өз үзәриндә ардычыл оларағ чалышмаян мүәллим кери галар, она көрә дә дедийи дәрсләри яхшы нәтижә вермәз. Мүәлли-мин өз үзәриндә чалышмасынын зәрурийәтиндән бәһс әдәрәк, М. И. Калинин көстәрир ки, «Мүәллим бир тәрәфдән биллийини ушағларә верир, диһәр тәрәфдән, халгдан, һәятдан, әлмдән ән яхшы шейләри сүнкәр кими өзүнә чәкир ва бу яхшы шейләри енә ушағларә верир»¹.

Мүәллимни дәрсә һазырлашмасынын иккинчи йолу, тә'лим әтдийи фәннин материалы үзәриндә арасы кәсилмәдән ишләмәк-дән ибарәт олмалыдыр. Бунун үчүн о, һәмни фәннә анд програм ва дәрс китабларынын ени чапыны ва башға әләғәдәр материал-

¹ М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси һаггында, Ушағкәчһишр, 1948, сәһ. 57.

лары диггәтлө өйрәнмәли, оялары һансы һәмдә вә нә шәкилдә шакирдләрә верилмәси һаггында әввалчәдән дүшүнүб мүййән гәрәра калмалидир.

Бу һазырлыг мәрһаләсиндә мүййән дейчәйи фәни үзрә програм материалы әсасында рублук тәгвим планы тәртиб әдир. Бу тәгвим планында програм мөвзулары сыра илә язылыр, һәр мөвзуа нечә саат айрылдыгы гейд әдиләр вә онун кечилмә тарихи язылыр. Програм мөвзууну саатлара бөләркән төк ени биликләрни верилмәси йох, һәм дә тәкрар дәрсләри, контрол дәрсләри, экскурсиялар вә онларын кечирилмә күнү гейд әдиләр.

Һазырлыгын үчүнчү чәһәти, мүййән биләваситә күндәлик дәрсләрә һазырлашмасындан ибарәтдир. Сөз йох ки, мүййән ихтисасыны тәкмилләшдирмәк вә тәдрис материалыны өйрәнмәк мәгсәдилә вә үзәриндә мүнәзәм чалышмасы, онун күндәлик дәрсә һазырлашмаг ишһин хейли йүнкүлләшдирмиш олур. Лакин бунула бәрәбәр, мүййән күндәлик дәрсләрә һазырлашмасы зәрури бир тәләбдир.

Күндәлик дәрсләрә һазырлыг кечмиш дәрсин нәтичәләрини тәһлил әтмәкдән башлайыр. Кечмиш дәрсдә бүтүн мәгсәд әлдә әдилмиши, нәләр әлдә әдилмәмишидир, бунун сәбәби нәдир вә с. бу тәһлилдә мүййән әдиләр. Кечмиш дәрсдә әлдә әдилмиш нәтичәләрә истинад әдәрәк мүййән тәгвим планы әсасында ени дәрсин мөвзуу вә мәгсәдини вә она уйғун оларак онун типһин мүййән әдир. Сонра, мүййән шакирдләрә верәчәйи ени биликләрә анд тәдрис материалыны дәриндән көздән кечирир вә о барадә ени әдәбийәтлә таныш олур, шакирдләр тәрәфиндән верилмәси әһтинал олунан суаллара чаваб һазырлайыр. Бундан сонра мүййән дәрсин һәр мәрһаләсиндә көрәчәйи ишләри мүййәнләшдирир һансы мәрһаләдә һансы тәлим үсулларының тәтбиғи, һансы әяни вәснәләрини ишләдәтмәси, һансы шакирдләрдән көһнә дәрсин сорушулмасы вә саирәни диггәтлө дүшүнүр вә буларә һазырлашыр.

Бүтүн булардан сонра мүййән дәрсин планыны языр.

Дәрсин планлашдырылмасының әһәмиһәти бөйүкдүр. План дәрә заманы мүййән фәалиһәтинә истигамәт верән бир сәвәддир.

Дәрсин планы онун мөвзуу вә мәгсәдиндән асылы олдуғу кими, һәм дә онун типһиндән асылдыр. Лакин мөхтәлиф дәрә типләрини мүштәрәк мәрһаләләри олдуғу кими, планда да мүштәрәк ерләр олур.

Һәр бир дәрсин планында бир гайда оларак дәрсин мөвзуу, мәгсәди вә кедиши маддәләри ер тутур. Бу чүр мүштәрәк маддәләрини олмасына бахмайраг һәр дәрсин өзүнә көрә конкрет вә йыгчам планы олмалыдыр.

Планда дәрсин мөвзуу гейд олундугдан сонра онун мәгсәди айдын көстәрилмәлидир. Мәсәлән, дәрсин ени билик һаггында шакирдләрдә һансы аңлайышлары әмәлә кәтирмәйи мәгсәд гой-

дуғу вә я һансы биликләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдини дашыдыгы гейд олунмалыдыр.

Тәһсил мәгсәди илә бәрәбәр бир чох һалларда, дәрсин мөвзуундан асылы оларак, тәрбиә вәзифәләри дә (милли ифтихар һисси, йолдашлыг, ирадә тәрбиәси вә с.) гейд әдиләр. Бундан сонра планда бәзән дәрсин тәһзиләти (нә кими әяни вәснәтдән истифадә әдиләчәйи) язылыр, сонра илә дәрсин кедиши көстәриләр. Дәрсин кедишини гейд әдәркән дәрсин мәрһаләләри, һәр мәрһаләдә көрүләчәк ишһин гыса мазмуну көстәрилмәлидир. Көрүләчәк ишһин планда әлә изылмалыдыр ки, онун үсулу да айдын олсун. Пландә кечән дәрсин һансы шакирдләрдән сорушулачагы да көстәрилмәлидир.

Дәрсин планлашдыраркән вахт бөлкүсүнә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. 45 дәгигә дәрсин мөхтәлиф мәрһаләләр арасында әлә бөлмәк лазымдыр ки, һәр бир дәгигәдән сәмәрәли истифадә әдилмиш олсун, вахтын бөйүк гисми дәрсин әсас мәгсәдини еринә етирмәйә сәрф әдилсин.

Нүмунә үчүн бир мурәккәб дәрсин планыны веририк:

Дәрсин планы

(IX синиф, ССРИ тарихи)

Мөвзу: XVIII әсрин әввалләриндә Русияда маариф вә мәдәнийәт.

Мәгсәд: Пйотр ислаһатларының синифи маһийәти вә Русияның инкишафы үчүн тәрәггиләрвәр әһәмиһәти һаггында аңлайыш вермәк.

Дәрсин кедиши

1. Көһнә дәрсин («Дөвләти идарә әтмәкдә ислаһат») сорушулмасы (К., С., М. адлы шакирдләрдән сорушмаг) Суаллар:

- Пйотрун дөвләт ислаһаты апармасының сәбәпләри;
- сенат вә коллекцияның иранмасы вә вәзифәләри;
- Һәрби ислаһат;
- ислаһатның синифи маһийәти (10-12 дәгигә).

2. Ени мөвзуун («XVIII әсрин әввалләриндә маариф вә мәдәнийәт» мөвзуунун) ашағыдакы план үзрә изаһы:

- иһтисади инкишафының мәдәни йүксәлиш үчүн әһтигә доғурмасы;
- мүлкә әлифба вә тәгвимни тәтбиғи;
- мәктәпләрини инкишафы;
- мәншәтдә дәйишикләк;
- Петербургуни тәсвиси;
- Пйотр ислаһатының әлейһдарлары вә Пйотрун онларә мүбаризәси;

е) ислаһатын синфи дворян маһийәти (25 дәгигә);

3. Ени мөвзуун мөһкәмләндирнамәси үчүн тгса суал-чаваб:

а) Пйотрун мәдәнийәт сәһәсиндәки ислаһаты;

б) бу ислаһатын дворян синфинә хидмәт этмәси;

в) Русиянын инкишафы үчүн Пйотр ислаһатынын әһәмийәти (7 дәгигә);

4. Эвә тапшырыг. Китабын вә тапшырыгын ады (2—3 дәгигә).*

План мұаллимин дәрси йүксәк нәзәри вә методик сәвийәдә апармасы үчүн вачиб бир вәсиядир; о, дәрсдә бүтүн вахтдан сәмәрәли истифада этмәк үчүн имкан ярадыр.

5. ДӘРСИН КЕДИШИ.

Дәрсин йүксәк кейфийәтдә кечмәсинә наил олмаг үчүн онун кедишини дүзкүн тәшкил этмәк мұһим шәртләрдәндир.

Дәрсә диггәтлә һазырлашмаг вә ону планлашдырмаг, дәрси дүзкүн тәшкил этмәк вә ону сәмәрәли бир сурәтдә апармаг үчүн вачиб шәртдир. Лакин бунула бәрәбәр дәрсин дүзкүн тәшкил вә апарылмасы үчүн башга педагожи тәдбирләр дә көрмәк вачибдир.

Дәрсин илк дәгигәсиндән әтибарән синифдә лазыми интизам вә гайза ярадылмасынын әһәмийәти чох бөйүкдүр. Бу мәгсәллә зәнкдән сонра синифә кирән мұаллим шакирдләрлә саламлашыб пәр бир шакирдин өз ериндә отурмасы вә дәрсдә көрүлчәк иш үчүн һазыр олмасыны тәмин этмәклә дәрсин мұтәшәккил башланмасы вә апарылмасы үчүн зәмини һазырламыш олур.

Дәрсин мұтәшәккил башламасы үчүн дәрсдә лазым олан әяни вәсантәләрин вә с. өз вахтында һазыр әдиллиб синифә кәтирилмәси дә вачибдир.

Мұаллим эвә верилән тапшырыгларын ичрасыны йохларкән, ишә диггәтлә янашараг, тапшырыгы мұстәгил ишләмәкдә чәтинлик чәкмиш шакирдләрә хусуси фикир верир, онлардан тез-тез сорушур, мұстәгил чалышмага тәһрик эдир.

Ени дәрсин шәрһинә башламаздән әввәл мұаллим онун мөвзуу вә мәгсәди илә, бир чох һалда онун планы илә шакирдләрә таныш эдир. Бундан мәгсәд шакирдләрә ени материалы гаврамага һазырлашдырмаг, онларда мөвзуу мараг оятмаг вә әйрәдилчәк билликләрә мәнимсәмәк үчүн әһтијәк һиссә этдирмәкдир. Бунун үчүн шакирдләрәни диггәтәни әйрәнилчәк билликләрәни әһәмийәтинә чәлб этмәк чох мұһимдүр. Бу мәгсәд үчүн дә мәзуну әввәлчәдән дүшүнүлмүш вә ени дәрсин мөвзуу илә әлағдар олан мұсаһибә кечирмәк чох гиймәтли тәдбирдир. Мәсәлән, VI синифдә физика үзрә «Чисмин хусуси чәкиси» мөвзууна

* Педагожи институт тәләбәләринин педагожи практикасына дәр тәлимати-методик материаллар, 1965, Бақы, сәһ. 59—60.

шакирдләрәни диггәтәни чәлб этмәк үчүн мұаллимин апардыгы ашағыдакы кирәш сөһбәти чох сәчийәвәдир; шакирдләрә мұрачәтлә мұаллим дейир: «Чох заман һәятдә, тәрәзидә чәкилмәси мумкүн олмаян шейләрин ағырлығыны билмәк зәрурийәти доғур. Мәс., ишәатчылар тәмәли мұәййәниләшдырмәк үчүн һалә тикилмәмиш бизанын диварларынын ағырлығыны билмәлидирләр, колхозда бригадир мал-гаранын ем әһтијячыны һесаблиркән от таяснын вә я мәрәкдәки саманын ағырлығыны әйрәнмәк зәрурийәти гаршысында галыр. Бу чүр шейләрин—диварын вә таянын ағырлығыны тәрәзәсиз дә тапмаг мумкүндүр. Буну нә чүр этмәк олар? Нә кими шәрәнтдә бу мумкүндүр? Шакирдләр дүшүнүрләр. Онлары чаваба яхынлашдырмаг мәгсәдилә мұаллим ярдымчы суаллар верир: «Тәрәзидә чәкмәдән бир кәрпичин ағырлығыны вә я мәктәб тәрәзисинә ерләшмәйән бөйүк бир дәмир парчасынын ағырлығыны нә чүр һесабламаг олар?». Мұаллим бу суаллары шакирдләрдә белә бир фикир ояда биләр ки, кәрпичин вә я дәмирин, әлчә дә диварын вә я таянын ағырлығыны һесабламаг үчүн онларын кичик һәчмдә олан бир һиссәсини мәс., 1 см³ ағырлығыны билмәк лазымдыр. Бурадан да чисмләрин хусуси чәкисини билмәк зәрурийәти доғур ки, мұаллим шакирдләрәни диггәтәни мәһз буна чәлб эдир.

Ени дәрсин мәгсәди илә шакирдләрә таныш әтдикдән сонра тәлим материалынын изаһыны әлә апармаг лазымдыр ки, ени материалы шакирдләрәни һәр бири баша дүшсүн. Материалы яхшы баша дүшмәкдә чәтинлик чәкән шакирдләрә ени билийи мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә мұвағиб иш апармаг лазымдыр.

Дәрсин мұтәшәккил вә йүксәк сәвийәдә кечмәсинин әсас әләмәтләриндән бири шакирдләрәни дәрсдә фәәл иштирак әтмәләри вә дәрсдә диггәтли олмаларыдыр. Мәһз она көрә дә дәрсин кедишини әввәлчәдән мұәййән әдилмиш планла апармагдә бәрәбәр мұаллим, дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәр шакирдләрә диггәтәни зәйфләмәсинә, онларын дәрси марагдә дилләмәләринә, дәрсдә фәәл иштирак әтмәләринә чалышмалыдыр. Дәрсдә шакирдләрәни диггәтәни ябындыран һеч бир ишә вә сөһбәтә йол верилмәмәлидир: Мәс., ерсиз зарафатлар, кәскин һәрәкәтләр, дәрс ичәрисиндә тахтада узун мәти язмаг, һәддән артыг тәкряр әтмәк, екинәсәк бир шәкилдә чалышмалар апармаг вә с. шакирдләрәни дәрсдә диггәтләрини зәйфләдә биләр.

Лакин шакирдләрәни дәрсдә диггәтли олмалары, һәр нә гәдәр вачиб олса да, онларын дәрсдәки фәәллығы анчаг бундан ибарәт олуб галмамалыдыр. Шакирдләр мұаллимин рәһбәрлийин алтында дәрсдә биләвәсигә фәәллыг кәстәрмәлидирләр. Бу фәәллыг ишә һәм диггәтли олмагдә, һәм дә суал-чавабларда иштирак әтмәкдә, мұстәгил олараг тәһрикләр ичрә әтмәкдә вә с. ифада олунмалыдыр. Коммунист партиясы МК мәктәб һагтында 25 август 1932-чи ил тәрихли горарында мұаллимләрдән тәләб эдир ки, тәлим материалынын һәр тәрәfli шәрһ әтмәклә бәрә-

бөр, шакирдлэри мұхтәлиф шәкилдә мүстәгил ишләрә алышдыр-
сықлар. Бу нөгтейн-нәзәрән шакирдлэри дәрседә узун мүддәт
анчаг мүәллимә вә я йолдашларына гулаг асмаға вадар этмәк
әлверишли дейилдир; шакирдлэрин дәрсләрдә, биләвасита фәал-
лығлары тәмин әдилмәлидир. Олар ери кәлдикчә мүстәгил
оларәг язмалы, мисаллар вә мәсәләләр һәлл этмәли, схемләр вә
шәкилләр чәкмәли, план тутмәли, контур хәритәләр үзәриндә
ишләмәлидирләр вә с. Шакирдлэрин мәнә бу чүр фәалийәтлэри
тәмин әдилдикдә олар дигтәтли олар, биләклэри шүүрлу өйрә-
нәрләр; өйрәндиклэри биләкләрдән истифадә этмәли бачарар,
кәлдикчә мүстәгил ишләмәйә алышарлар.

Белә олмадыгда, оларда пассивлик әмәлә кәлә биләр. Бу
исә оларын дәрседә башга кәнар ишләрлә мәшгул олмасына,
дәрсин кедишинә мане олан иттизамсыз һәрәкәтләрә йол
вермәсинә сәбәб ола биләр.

Дәрсин кедишиндә шакирдлэрин фәрди хүсусийәтлэринә
чиддийәтлә фикир вермәк онун кейфийәтнин йүксәлдән шәрт-
ләрдәдир. Мә'лумдур ки, яхшы дәрсин аламәти яһыз мүәл-
лимнин яхшы изаһат вермәсиндән ибарәт дейилдир, һәм дә бу
изаһатнын, ени аңлайышларын, гәйдә вә гануларын шакирдлэ-
рин шүүрунда дәрсин из бурахмасында, оларын мөһкәм бачарығ
вә вәрдишләр әлдә этмәсиндәдир. Белә бир тәләби тәмин этмәк
мәгсәдилә мүәллим синфә симасыз бир күтлә кими бахмамалы,
әксинә, о, һәр бир ушағы, онун мейиләринин, хүсуси сәчийәсини
көрмәлидир.

Юхарыда дейилдийн кими, ушағларын бә'зиләри чох диг-
гәтли, бә'зиләри аз дигтәтли олулар. Бә'зиләри тәбийятә вә я
риязийятә, бә'зиләри башга фәниләрдән биринә чох марағ кәс-
тәрир, бә'зиләриндә көрмә, бә'зиләриндә эшитмә дуйғусу гүв-
вәтли олу. Бә'зиләри суала тез чаваб варир, о бириләри суал
үзәриндә чох фикирләшмәйә мәчбур олу, бә'зиләри мүәллимнин
изаһатнын тез баша дүшүр, бә'зиләри исә кеч баша дүшүр вә с.

Бүтүн булар дәрә просесиндә нәзәрә алынмазса дәрсин мәз-
муну шакирдлэриң бир гисминә айдын олар, о бири гисми үчүг
аңлашылмаз галар.

Дәрсин мүвәфәғийәтлә кетмәси үчүн мүәллим бүтүн си-
нифлә фронтал ишини, ләзым кәлдикдә, тәк-тәк ушағларла
чалышмағла бағламалыдыр. Мүәллим синифлә фронтал ишлә-
йәркән тәк-тәк ушағлары нәзәрән гачырмадығы кими, тәк-тәк
ушағларла дәрседә мәшгул олдугда синифи дә унутмамалыдыр.

Хүсусилә дәрседә керидә галмыш шакирдлэри дигтәт мәркә-
зиндә сахламағ чох вәчиб мәсәләдир. Мүәллим дәрә просесиндә
һәр бир шакирди габиллийәтинә көрә фәалийәтә чәлб этмәли,
һәр бир шакирдин әлми аңлайышлары дүзкүн дәрк этмәсини
тәмин этмәлидир.

Дәрсин кедишиндә чидди фикир верилмәси ләзым кәлән мә-
сәләләрдән бири дә синифдә дәрсин әвәлиндән ахырына гәдәр
ишләмәк, чалышмағ әһвал-руһийәсинин ярадылмасыдыр. Әкәр

синифдә язылы иш верилмишсә, әлә бир вәзийәт әмәлә кәтирмә-
лидир ки, һәр бир шакирд язмағла мәшгул олсун, әкәр мүәллим
бу вә я башга материалы шәрт әдирсә һәр кәс ону дикләмәклә
мәшгул олсун, мүсәһибә апарырса һәр бир шакирд суаллара
чаваб ахтарсын, башгасынын чавабларына дигтәтлә фикир вер-
син вә с. Синифдә ишкүзар әһвал-руһийә һөкм сүрдүйү заман
дәрә йүксәк кейфийәтдә кечир, иттизам позулмур.

6. ШАКИРДЛЭРИН ӘВӘ ТӘЛИМ ИШЛЭРИ.

Һәр бир дәрседә адәтән дәрсин мәзмуну илә әләгәдәр оларәг
әвә тапшырығлар верилир. Шакирдләр әвә верилән бу тапшы-
рығлары еринә етирмәклә һәм синифдә өйрәндиклэри биләк,
бачарығлары мөһкәмләдирләр, һәм дә мүстәгил чалышмаға алы-
шарлар.

Бә'зән шакирдлэри гаршыдакы дәрә һазырламағ үчүн дә
әвә тапшырығ верилә биләр, ләкин бу тапшырығ әлә олмалыдыр
ки, шакирдләр ону мүстәгил оларәг ичрә этмәйә һазыр олсуч-
лар.

Әвә верилән тапшырығларын нөвләри мұхтәлиф олу. Бу,
фәнинн хүсусийәти вә програм тәләблэри илә мүййәнләшдир-
лир. Әв тапшырығларынын әсәс нөвү нөвзу илә әләгәдәр оларәг
дәрә китабындакы мәтнин охуюб һәфизәдә мөһкәмләндирмәкдән
ибарәтдир. Белә тапшырығлар бүтүн фәниләр үзәрә верилир. Әв
тапшырығларынын бөйүк бир гисми исә синифдә өйрәдилән бача-
рығ вә вәрдишлэри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә язылы вә әмәли
тапшырығлар шәклиндә верилир. Мәсәлән, риязийят үзәрә мисал
вә мәсәлә һәлли, граматик гәйдалара даир чалышмалар, физика
вә кимя үзәрә мәсәлә һәлли, чография үзәрә хәритә үзәриндә иш
вә с. Әв тапшырығларынын бир нөвү дә физика, кимя вә тәби-
ийәт дәрсләриндәки әмәли ишләрлә әләгәдәр олан тапшырығлар-
дыр,—битки үзәриндә мүсәһибә, моделләр вә я әлдә гәйырма
чиһаз һазырламағ. әвдә садә тәчрүбәләр кечирмәк вә с.

Әв тапшырығларынын нөвү вә һәчми програм тәләблэринә
әсәсән мүәллим тәрәфиндән мүййәнләшдирилир. Әв тапшырығ-
ларынын верилмәси ашағыдакы әсәс тәләбләрә чаваб вермәли-
дир:

а) һәр бир әв тапшырығы програм тәләблэриндән доған
мүййән мәгсәд дашымалыдыр;

б) һәр тапшырығ шакирдләрә айдын олмалыдыр, онун ичрә
әдилмә йоллары, әсәсән, синифдә мүәллим тәрәфиндән кәстәрил-
мәлидир. Әв тапшырығларынын ичрасы һагғында шакирдләрә
айдын тә'лимат верилмәси онун шакирдләр тәрәфиндән еринә
етирилмәсини асанлашдыр. Буна көрә дә әв тапшырығ ве-
рәркән ону баша салмаға, аз да олса, вахт айрылмалыдыр;

в) тапшырығ һәчми вә чәтниллийи әтибарилә шакирдлэрин
гүввәсинә мүвәфиғ олмалыдыр. Мүәллим тапшырығ верәркән
әвдә шакирдлэрин мүстәгил ишләмәлэри үчүн тә'мин әдилмиш

вахт нормасыны көзлэмэлдир. Бу исә биринчи синиф шакирдләрн үчүн бир саат, II синиф үчүн 1—1,5 саат, III—IV синифләр үчүн 1,5—2 саат, V—VI синифләр үчүн 2—3 саат, VII синиф үчүн 3,5 саат, VIII—X синифләр үчүн 3—4 саат мүййән эдилмишдир:

г) эв тапшырыглары шакирдләрн күндәликләрнә яздырмалыдыр;

г) тапшырыгларын ичрасы йохланылмалыдыр.

Эв тапшырыглары, адәтән, дәрсин сонунда верилир, чүнки мүүллимин тапшырыгла алагәдар оларәг вердий кәстәришләрн шакирдләр бүтүн һалларда дәрсин сонунда даһа яхшы баша дүшәрләр. Лакин эв тапшырыгынын верилмәси дәрсин сонунда салындыгда, о, бә'зән зәнкә дүшүр вә беләликлә тапшырыг гарышыгыг шәрәнтиндә верилир. Зәнкә вурулдугдан сонра шакирдләрн дигтәти, дағылыр, онлар тәнәффүс руһу илә яшайырлар; белә шәрәнтдә мүүллимин эв тапшырыглары һаггында вердий кәстәришләр чох заман һәдәр кедир, она гулаг әсан олмур. Буну нәзәрә алараг, сон заманлар әксәр методистләр эв тапшырыгларын дәрсин сон дәгигәсинә тәхирә салмамагы, ону ени билийн шәрһ этдикдән сонра вермәйн, ондан сонра исә мөһкәмләтмәк мәрһәләсинә кечмәйн тәклиф эдирләр.

Тапшырыгларын ичрасы элә тәшкил эдилмәлидир ки, шакирдләрн шәкси тәшәббүсләрнә вә мүстәгил чалышмаг бачарыгларыннын инкишафына көмәк этсин.

Эв тапшырыгларыннын шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә һәһм олмаг ләзымдыр. Эвә верилән күндәлик тапшырыглар еринә етирилмәйинчә дәрсләрдән йүксәк кейфийәт көзләмәк чох чәтиндир. Чүнки тапшырыглары мүкәммәл ичра этмәклә шакирдләр ени дәрә өйрәнмәк үчүн һазырлашмыш олурлар. Шакирдләрн тапшырыглар үзәриндә марагла, мәс'улийәт һисси илә ишләмәйә алышдырмаг ләзымдыр. Бу мәгсәдлә эвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәси үчүн, ата-аналарын көмәйлә, ләзымин шәрәнт яратмаг вә эвә верилмиш бүтүн тапшырыгларын ичрасынны мүнтязәм сурәтдә йохламаг ләзымдыр.

7. МҮӘЛЛИМИН АЙРЫ-АЙРЫ ШАКИРДЛӘРЛӘ ӘЛАВӘ ИШЛӘМӘСИ.

Тә'лим ишләрннин әсәс формасы дәрә олдуғундан мүүллимин тә'лим вәзифәсини синифдә һәһл эдир. Шакирдләрн эвә верилән тапшырыглары еринә етирмәдәри исә тә'лим вәзифәсинин һәһлини тәкмилләшдирир. Тә'лим ишләрннин, бир гайда оларәг, бу чүр тәшкил этмәклә бәрәбәр, мүүллимин, айры-айры шакирдләрлә әләвә ишләмәк зәрурийәти гаршысында галыр. Белә зәрурийәт һәр шейдән әввәл тә'лимдә керидә галан шакирдләр һаггында мейдана чыхыр.

Мүүллимин, юхарыда дейилдийи кими, керидә галан шакирдләрлә дәрә просесиндә—синифдә чох мәшгул олмалыдыр, онлары дигтәт мәркәзиндә сахламалы, онлардан тез-тез дәрә соруш-

малы, язы тахтасына чыхармалы вә с. Лакин бә'зән бу тәдбир кифәйәт әтмир вә мүүллимин керидә галан шакирдлә айрыча бир нечә мәшгәлә апармаг вә ону йолдашларына чатдырмаг мәчбурийәтиндә галыр. Бу әләвә мәшгәләләр мүүвәгтәти тәдбир олмаг үзрә нә гәдәр вахтында тәшкил эдилсә бир о гәдәр керилик һәммин шакирдлә көк салмаз вә тәзликлә арадан көтүрүләр. Керилийн һәчминдән асылы оларәг, бу мәшгәләләрн бә'зи шакирдләр үчүн 1—2 ай, башгалары үчүн исә 1—2 мәшгәлә мүддәтиндә тәшкил этмәк ләзым кәмир. Бу мәшгәләләрн тәшкил этмәдән әввәл шакирднн нәләрдән керидә галдығыны дәгиг мүййән этмәли вә мәшгәләни мөһнә о керидә галдығы саһә үзрә апармалыдыр. Беләликлә бу әләвә мәшгәләләр фәрди кечирилир вә шакирднн керилийн ләгв эдилдикдә, дағндырылыр.

Айры-айры шакирдләрлә иш апармаг тәкчә керидә галанларә дейил, эйни заманда габагчыллара да андир. Әһм, техника вә инчәсәнәтиң бу вә я башга саһәсилә чох марагланан, о саһәдә хүсуси талант кәстәрән шакирдләрлә дә айрыча мәшгул олмаг, марагландыглары саһәкә даир әләвә тапшырыглар вермәк, әләвә әдәбийәт кәстәрмәк һәммин саһәдә охудугларына даир рефератларынны тәшкил этмәк, онлары дигләмәк вә с. мүүллимин вәзифәсидир. Чүнки бу йолла шакирдләрдә олан талантын инкишафыны сүр'әтләндирмәк мүмкүндүр.

Лакин мүүллимин тәк-тәк ушагларла ишләмәси һеч бир заман синифлә апарачагы мәшгәләләрнн һесабына олмамалыдыр.

IX ФӘСИЛ

ТӘЛИМ ҮСУЛЛАРЫ

1. ТӘЛИМ ҮСУЛЛАРЫ БАГГЫНДА АНЛАЙЫШ.

Мұаллимни шакирдләрн билек, бачарыг вә вәрдишләр илә силаһландырмасы вә шакирдләрн буилара йийәләнемәси йолларына тәлимни үсуллары вә я методлары дейлир.

Методикада үсул термини илә бәрәбәр, һәм дә тәрә (приём) термини ишләдиләр. Тәрә үсулун ән хырда һиссәсидир ки, бу мүхтәлиф үсулларын ичәрисинә дахил ола биләр.

Тарих бою, тәлим үсуллары һәмишә тәлимни мәгсәд вә мәзуну илә сых әләгәдәр олмушдур. Орта әсрләрдә тәлимни мәгсәди ушаглардан феодадын әмрләринә сөзсүз табе олан итаәткар кәндилләр һазырламаг олдуғуна кәрә, тәлим дә доғматик үсулла кечилрди. Ушаглар баша дүшмәдән дейләнләрн бир әһкам, бир әмр кими гәбул эдирдиләр. Ингилабдан габаг бизим өлкәдә мәсчидләр янындакы мәктәпләрдә кечилән мәшғәләләр буна мисал ола биләр. Буржуазия әһалинин ибтидан савад кәсб әтмәсиндән өзү үчүн фәйда кәтүрдүйү вахт вә өз синфиндән мәмурлар вә капиталист истәһсалына рәһбәрлик эдән шахсләр етишдирмәк вәзифәсини гаршыя гойдуғу заман бу мәгсәдә уйғун олмаян доғматик үсулун әлейһинә чыхыр вә бир чох габагчыл үсуллар (иллаүстрасия, мүсаһибә, экскурсия вә с.) ирәли сүрүр. Лакин XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввалләриндә, йә'ни капитализм империализм мәрһаләсинә кечдийн вахт, чүрүмә процесн кечирдийн заман, буржуазия күтләләрн ибтидан билекләрдә дә саһиб олмасынын әлейһинә чыхыр вә, буна кәрә дә, бу мәгсәдә уйғун тәлим үсуллары тәклиф эдир.

Һазырда капиталист өлкәләриндәки мәктәпләрдә кәнч фәһлә вә кәндил нәслинә әлми билекләр вермәкдән артыг ону буржуазиянын мәнәфен үчүн ишләмәйә алышдырырлар.

XX әсрин әввалләриндә буржуазия зәһмәткеш ушагларынын билекдән мәһрум әтмәк, бош башлар вә ишләк әлләр һазырламаг мәгсәдилә «халг» мәктәпләринә «комплекс үсулу», «лаһийә

үсулу» дахил эдир. Бундан башга зәһмәткеш ушагларындан итаәткар нөкәрләр етишдирмәк мәгсәдилә буржуа «халг мәктәпләриндә» доғматик үсуллар да кениш ер тутур.

Сосялист чәмийәтиндә мәктәбин мәгсәди кәнч нәсилдән коммунизмин фәал гуручуларынын етишдирмәк олдуғуна кәрә тәтбиғ олуна тәлим үсуллары да бу мәгсәдә хидмәт эдир. Бизим мәктәпләрдә ушагларын шүүруну инкишаф эдирән, систематик билек верән, онларын фәаллығыны, мүстәгиллийини артыран тәлим үсулларына кениш ер верилр.

Беләликлә, тәлим үсулларынын сечилмәсиндә биринчи нөвбәдә тәлимни мәгсәди нәзәрдә тутулмалыдыр.

Тәлимни мәгсәдиндән башга үсулларын сечилмәсинә тәдрис эдилән фәннин дә хүсусийәти тәсир кәстәрир. Әдәбийәти бир чүр үсулла, физиканы башга, һесабы даһа башга үсулла кечмәк лазым кәлир.

Үсулларын сечилмәсиндә шакирдләрн яш сәвийяси дә мүәййән рол ойнайыр. Лаборатор мәшғәләсини биз X синифдә тәтбиғ әтдийимиз һалда, буну I синифдә тәтбиғ эдә билмәрик. Ибтидан мәктәдә мүһазирә үсулундан истифадә әтмәк олмаз, X синифдә исә дәрәс мүһазирә үсулу илә кечмәк олар.

Нәһайәт, үсулларын сечилмәсиндә бир саатлыг дәрсин мәгсәди дә рол ойнайыр. Мәсәлән, дәрсин мәгсәди тәкәрдырса, бир үсул, ени фактлар, ени һадисәләрә таныш әтмәкдирса, башга үсул ишләдиләр.

Совет мәктәбиндә ваһид бир үсул ишләдилмир. Биз үсулларын тәтбиғиндә универсаллыға йол верә билмәрик. 1925—1932-чи илләрдә бизим мәктәпләрдә үсуллар тәтбиғиндә универсаллыға йол верилмишди. 1926—1928-чи илләрдә «комплекс үсулу», 1928—1931-чи илләрдә «комплекс-лаһийә үсулу» универсал үсул кими бүтүн ибтидан мәктәпләрдә тәтбиғ олуна еканә үсул иди. Енә 1928—1932-чи илләрдә орта мәктәбин юхары синифләриндә вә техникумларда «лаборатор-бригада үсулу» белә универсал үсул кими тәтбиғ эдилрди. Совет Иттифагы Коммунист Партиясынын Мәркәзи Комитәси «Ибтидан вә орта мәктәдә тәдрис програмлары вә режим һаггында» 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында мәктәпләрдә универсал үсул тәтбиғ әтмәйи исләмишдир. Мәркәзи Комитә тәләб әтмишдир ки, мәктәдә билекләрин әсасыны шакирдләрә вермәк үчүн нөвбәнөв үсуллардан истифадә эдилсин.

Дедикләримизә екун вурараг, совет мәктәбиндә тәтбиғ эдилән үсуллара верилән гәләбләрн мүәййәнләшдирә биләрик. Бу тәләбләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Совет мәктәбиндә тәтбиғ эдилән үсуллар мәктәбин әсас мәгсәдинә уйғун олараг, шакирдләрн әлмәр әсасына йийәләнемәсини, онларын һәртәрәfli инкишафыны, мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг вә фәаллығынын инкишафыны тәмин әтмәлидир.

2. Үсулларын тәтбиғи шакирдләрн яш сәвийясинә уйғун олмалыдыр.

3. Дәрсин мәгсәди, мәзмуну, шакирдләрнин биләк сәвийәси, аваданлыг вә сәирәдән асылы олараг мәктәбдә мұхтәлиф үсуллар тәтбиғ эдилмәли; һеч бир үсулу универсал үсула чевирмәк ярамаз.

Бу тәләбләрн әсас тутараг, совет мәктәбиндә ашағыдакы үсуллардан истифадә олунур:

- 1) мұаллимн шәрһи;
- 2) мұсаһибә;
- 3) иллүстрасия вә демонстрасия;
- 4) экскурсия;
- 5) лаборатор мәшғәләси вә практик ишләр;
- 6) чалышмалар;
- 7) китаб үзәриндә иш.

2. МҮАЛЛИМИН ШӘРҲИ

Мұаллимн шәрһи мұәййән бир һадисәни, факты, ганунауығулуғу, ганун вә я гайданы ардычыл шәкилдә шифаһи сөз вәситилә шакирдләрә чатдырмасы вә мәнимсәтмәси демәкдир. Бу үсулдан тәлим ишиндә чох кениш истифадә олунур. Бу үсулуң әлверишли чәһәтләрн бүтүн фәниләрнн тәдрисиндә онун тәтбиғ эдилмәсинә сәбәб олмушдур. Бу үсулла гыса мүддәт әрзиндә кениш һәчмдә мә'луматы системлә шакирдләрә баша салмаг мүмкүндүр. Дәрсн бу үсулла кечәркән, мұаллим габагчадан һазырланмыш план үзрә һәрәкәт эдир вә шакирдләрнн ишиндән аз асылы олур. һалбуки, о бири үсулларда мұаллим ушағын ишләмәк сүр'әтиндән вә чавабындан чох асылы олдуғу үчүн даһа яваш ишләмәли олур.

Бу үсулдан дүзкүн истифадә этмәдикдә мәнфи нәтичә верә биләр. Бу үсулдан сун-истифадә этмәк ярамаз вә мұаллим өз нүфузундан истифадә эдәрәк, шәрһиндә дәлилләр вә сүбутларә мұрачнәт этмәсә, бу, догматизмә кәтириб чыхара биләр. О бири тәрәфдән, мұаллимнн шифаһи шәрһи шакирдләрнн ишына уйғун олараг тәтбиғ эдилмәдикдә онларын тез йорулмасына сәбәб олә биләр.

Шифаһи шәрһ әсасән 3 нөвдә тәтбиғ олунур: мұаллимнн нәгли, мұаллимнн изаһы, мәктәб мұһазирәси.

Мұаллимнн нәгли.

Нәгл этмә мұаллим тәрәфиндән башлыча олараг фактлар вә ичтиман, тәбиң һадисәләр, булар арасындакы заман алагәләрн кәстәриләрәк тәсвир вә шәрһ эдилән вахт ишләдилир. Мұаллимнн нәгли шакирдләр үчүн шифаһи шәрһнн ән йүнжүл нөвүдүр, чүнки бурада мұаллим һадисәләрн һәрәкәтдә, никишафда кәстәрдиһиндән шакирдләр она бөйүк бир марагла гулаг асырлар. Мәсалән, тарих мұаллими Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын нечә башланмасы вә давам этмәсинн, олдуғу кими шакирдләрә чатдыраркән, чография мұаллими бир кошфин тарихинн сөйләркән, әдәбийят мұаллими шаирнн тәрчүмейи-һалыны, әсәрнн мәзму-

нуну ушагларә чатдыраркән шәрһнн нәгл этмә нөвүндән истифадә эдир. Мұаллимнн нәгли әдәбийят, тарих, чография фәнләрндә даһа кениш ишләдилир. Лакин о бири фәнләрдә дә тәлим материалынын хүсүсийәтинә көрә бундан истифадә эдилир.

Мұаллимнн изаһы.

Мұаллимнн изаһы мұәййән гайда, ганун, теорем, һадисә вә мәсаләни дәлил вә сүбутларлә баша салмасы демәкдир. Мәсалән, һәндәсә теоремнн баша салмаг үчүн мұаллим мұәййән сүбутларә мұрачнәт эдир вә онларын көмәйн илә теоремнн исбат эдир. Яхуд физикадан һәр һансы бир ганунауығулуғу вә я чәбрдән дүстурлары садәчә нәгл этмәклә кечмәк олмаз, буну сүбут вә дәлилләрлә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Ботаника дәрсләрнндә бир биткинин хүсүсийәтләрн, яшамасы үчүн лазым олан шәртләр, анатомия вә физиолокия дәрсләрнндә бәдән үзвләрн арасындакы гаршылыгыла алағә, бу үзвләрнн дашыдығлары вәзифәләрнн нәгл этмә йолу илә дейил, изаһ этмә йолу илә баша салынур.

Мұаллим изаһдан ән чох физика, риязнийят, дил, кимия, тәбиийят, астрономия дәрсләрнндә истифадә эдир. Лакин әдәбийят, тарих фәнләрнндә дә мұаллим изаһата мұрачнәт этмәли олур. Мәсалән, шаирнн әдәби ярадычылығынн тәһлил эдәркән, мұаллим мұгайисәләр апарыр, ирәли сүрүлән мүддәалары сүбут эдән фактлар кәтирир, мұәййән характерләрн, типләрн изаһ эдир. Тарихдан мұәййән ичтиман-тарихи һадисәләрнн ганунауығулуғуну кәстәрмәк үчүн мұаллим ена сүбут вә дәлилләрә, тәһлил вә мұгайисәләрә мұрачнәт эдир.

Гейд этмәлидир ки, мұаллимнн шәрһинн изаһ вә нәгл нөвләрннә бөлмәймиз шәртдир вә тәкрүбәдә чох вахт булар бирликдә тәтбиғ олунур, чарпазлашыр: мұаллим мұәййән бир һадисәни нәгл әтдикдән сонра ону изаһ эдир вә я изаһат вахты айры-айры һадисә вә фактлары тәсвир эдир. Бу ики нөв арасында гәти сәрһәд йохдур, онлар чох вахт бир-биринн тәкмил эдир, икиснн бирлиғдә апарылыр.

Мұаллимнн изаһы вә нәгли синифдән вә материалдан асылы олараг, дәрсдә адәтән 5—25 дәғигә мүддәтиндә апарылыр.

Мәктәб мұһазирәси.

Орта мәктәбин юхары синифләрнндә мұаллимнн шәрһи, нисбәтән, узун мүддәтдә апарыла биләр. Бу заман мұаллим мұәййән ири мөвзуу фактик материаллар вә сүбутлар арасында шакирдләрә нәгл вә изаһ эдир. Нисбәтән бөйүк мөвзуун нағыл вә изаһатла даһа узун мүддәтдә шакирдләрә чатдырмаға мәктәб мұһазирәси дейилр. Бу, харичән али мәктәб мұһазирәсинә охшайырса да ондан фәрғлидир. Али мәктәбдә мұһазирәнин материалы нисбәтән кениш олур, она көрә ону ики академик саат әрзиндә сөйләмәк лазым кәлир. Орта мәктәбдә икә мұһазирәнин материалы али мәктәбдәки гәдәр кениш олмур, о 35—40 дәғигә мүддәтиндә кечилр. Али мәктәбдә мұаллим өз мұһазирәсиндә тәләбәләрнн даһа һазырлыгыла олдуғларыны вә сонрадан әдәбийят үзәриндә мүстәғил чалышмаға биликләрнн кенишләндирәчәкләрнн

назорә алараг, мөвзуун әсас вә даһа чәтин мәсәләләрини ишыг-ландырыр, орта мәктәбдә исе мұәллим програм материалны бүтөвлүкдә өз мұһазирәсиндә әһәтә эдир. Али мәктәбдә мұәллим адәтә, мұһазирәсини һеч бир суал-чавабла кәсмир, орта мәктәбдә исе мұәллим шакирдләрин диггәтини сәфәрбәрлийә алмаг, дейиләвләрини һечә баша дүшүлдүйүнү йохламаг үчүн бә'зи һалларда, ортада бир-ики суалла мұһазирәни кәсә билир. Адәтән, орта мәктәбдә мұәллим мұһазирәдә ирәли сүрүлән фикирләрини һечә баша дүшүлдүйүнү йохламаг вә онун әсас ерләрини шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләтмәк мәғсәдилә ахырда 6—7 дәгигә суал-чаваб әтмәли олур.

Бу фәргләринә көрә дә орта мәктәпләрдә кечирилән мұһазирә ади мұһазирә дейил, мәктәб мұһазирәси адландырылыр.

Мұһазирә дигләйичиләрдән даһа еткин диггәт вә һазырлыг тәләб эдир. Буна көрә дә буну әсасән орта мәктәбин VIII—X синифләриндә тәтбиг әтмәк мәсләһәтдир.

Лакин бә'зи мұәллимләр, хусусән әдәбийәт вә дил мұәллимләри өз дәрсләриндә мұһазирәдән сун-истиғадә эдир, бүтүн дәрсләрини бу үсулла гурур вә яхуд VI—VII синифләрдә дә мұһазирә охурлар. Бу, әлбәтдә дүзкүн дейилдир. Сов.ИКП МК мәктәб һаггындакы гәрарларында тәлими ушагларыни яшына уйғулашдырмагы вә һеч бир үсулу универсал үсул кими ишләтмәмәйи тәләб эдир. VI—VII синифләрини шакирдләри узун мүддәтли мұһазирә дигләмәйә психи чәһәтдән һазыр олмурлар. Она көрә шәрһи бу синифләрдә 25—30 дәгигәдән артыг алармаг ярамаз. Юхары синифләрдә дә шакирдләр бүтүн програм материалны анчаг мұһазирә шәклиндә гаврамаг үчүн һәлә етишмәмиш олурлар. Буну назорә алараг, орта мәктәбдә мұһазирә үсулуни башга тәлим үсуллары илә янашы тәтбиг әтмәк вә ондан сун-истиғадә әдләмәсинә йол вермәмәк ләзимдыр.

Истар мұәллимин нәгли вә изаһы вә истәрсә дә мұһазирәси сәмәрәли нәтичә вермәк үчүн мұәййән педагожи тәләпләрә уйғун кечирилмәлидир.

**Шәрһи мә-
муна верилән
тәләпләр.**

Мұәллимин шәрһи, һәр шейдән әввал, элми олмалы, йә'ни фәкт вә һадисәләрини, ганун вә гайдаларыни шәрһиндә элми дүрүстләк көзләнмәлидир. Шәрһи вахты шакирдләрә верилән биликләрини объективийи тә'мин олунмалыдыр. Бә'зән мұәллимләр билийи шакирдләрин сәвийәсинә уйғулашдырмаг үчүн, ушаг баша дүшмәз дейә, элми һадисәләри баяғылашдырырлар. Буна йол вермәмәлидир. Әлбәттә, шакирдләрини баша дүшмәси үчүн һадисә вә я гануну сәдә шәкилдә изаһ әтмәк олар, лакин бу заман һеч вахт элми тәһриф әтмәйә йол вермәмәлидир.

Мұәллим өз шәрһи заманы, ләзим көрдүкдә, хусусән юхары синифләрдә, дәрсликдәки материалдан әләвә фикир вә мисаллардан да истиғадә әтмәлидир. Мұәллимин өз шәрһиндә дәрсликдә көстәрилән фәктлардан әләвә һәятдән ени мисаллар кәтирмәси, өйрәтдийи биликләри сосялизм гуручулуғуну мұәй-

йән сәһәләри илә әләғәләндирмәси, хусусилә политехник тә'лим мәғсәди үчүн бу йолдан истиғадә әтмәси чох вәчиб мәсәләдир. Буну һеч дә програмдан кәнара чыхмаг кими баша дүшмәмәлидир. Буну анчаг изаһат үчүн дәрсликдә верилмиш сүбүтләра шифаһи шәрһи вахты даһа ени сүбүтлар әләвә әтмәк, әләвә олараг айдынлашдырычы фәкт вә һадисәләр чәлб әтмәк кими баша дүшмәк ләзимдыр. Мұһазирәдәләр көстәрир ки, белә олмадыгда, шакирдләр мұәллимин анчаг дәрсликдәки мә'луматы верчәйини билдикләриндән дәрси дигләмир, дәрсдә кәнар ишләрлә мәшғул олур, интизамы позурлар. Мұәллим дәрсләрә һазырлашаркән әләвә материал үзәриндә дүшүнмәли вә өз шәрһини дәрсликдә гейд әдләмәйән фәктик мә'луматла зәнкинләшдирмәлидир.

Лакин бу әләвә материаллар шакирдләри һәддән артыг йүк-ләмәмәлидир. О бири тәрәфдән, мұәллим әләвә чәлб әтдийи материалыни элми-сияси сафлыгына хусуси фикир вермәлидир, дәрсә әләвә олараг элә материал сечмәлидир ки, о, шакирдләрини ени тәсәвүрләрини зәнкинләшдирсин, онларыни әһләгына мүсбәт тә'сир әтсин, онларда материалист дүнякөрүшүнүн яранмасына көмәк әтсин.

Мұәллимин шәрһинә верилән мұһүм тәләпләрдән бири дә онун систематик вә ардычыл олмасдыр. Систематиклик вә ардычыллыг совет дидактикасынын әсас принципләриндәндир. Бу принцип тәк програм вә дәрсликләрдә дейил, һәм дә мұәллимин шәрһиндә иғадә олунмалыдыр. Мұәллим өз шәрһиндә элмин системини көзләмәклә бәрәбәр, ардычыллыға риәйәт әтмәлидир. Шәрһи вахты бу тәләбин позулмасы шакирдләрини шүүрунда элмин әсасларынын системсиз әкс олунмасына сәбәб олдуғу кими, мөвзуун баша дүшүлмәсини дә хейли чәтинләшдирир. Бу мәғсәдлә дәрсин планында шәрһини ардычыллыгыни әкс әтдир-мәк ләзимдыр.

**Шәрһи гуру-
лушу вә кечи-
рилмәси.**

Шәрһи гурулуш ә'тибарилә, әсасән үч һиссәдән ибарәтдир; онун кириш, әсас, екуи һиссәләри чур.

Кириш һиссәсиндә мұәллим дәрс китабларыни вә парта үзәриндәки артыг шейләри йығышдыртдыгдан сонра шәрһи әдәчәйи материалыни мөвзууну шакирдләрә э'лан эдир, шәрһини вәзифәләрини сөйләйир. Бу, шакирдләрини диггәтини һәмин мәсәлә әтрафына топламаға ярдым әтдийи кими, онларыни шәрһә марағыны артырыр.

Ғабагчыл мұәллимләр бә'зи мүрәккәб мөвзулары кечәркән шәрһини планыни да ғабагчадан язы тахтасындан асыр (буну 4—5 маддәдән ибарәт я язы тахтасында тәнәффүс вахты бир шакирдә яздырыр, я да һазыр язылмыш һалда язы тахтасындан асыр).

Әсас һиссәдә мұәллим мөвзуун материалыни ғабагчадан мұәййән әдләмиш план үзрә ардычыл тәрздә шәрһи эдир. Әкәр шәрһини планы язы тахтасындан асылмыш вә я орада язылмышдырса, мұәллим материалы шәрһи әдикчә, планын мұвафиг

маддэлэринэ ишарэ эдир. Бу тэрэин элверншли чэбэти ондадыр ки, ушаглар бу план үзрэ, мүүэллимни дедиклэрини излэмэйэ имкан тапырлар вэ бу, онларын шэрһи системлэ дэрк этмалэринэ көмөк эдир. Бу тэрэ һәмчинин юхары синифлэрдэ мүүэллимни шэрһинин планыны тутмагда шакирдлэрэ көмөк эдир. Шэрһин планыны тутмаг бачарығы исэ чоһ эһәмиййэтлидир.

Мүүэллимни шэрһи һәм индуктив вэ һәм дэ дедуктив йолла кедэ билэр, йэ'ни мүүэллим эввал мөвзуу анд фактлары вэ һадисалэри сөйлэйиб, сонра бир нэтичэ кими, мүүвафиг ганун вэ тэ'рифлэри чыхара билэр (индуксия), я да ганун вэ гайдалары, тэ'рифи сөйлэйиб, сонра һәмнин ганун вэ гайданы, тэ'рифи тэсдиг эдэн айры-айры һадисалэри, фактлары мисал шэклиндэ кэтирэ билэр (дедуксия). Биринчи йол, хүсусэн ашағы синифлэрдэ даһа элверншли сайылыр.

Даһа сонра, шэрһдэ тэркиб вэ тэһлил йолундан истифаде этмөк олар. Бундан физика, кимя, тэбиийят, тарих вэ дил дэрслэриндэ даһа кениш истифаде эдилир. Бу, мүүэллимни шэрһ вахты бир эшяны (машыны, маддэни, биткини, чүмлэни) өз тэркиб һиссалэринэ бөлмэсиндэн (тэһлил) вэ я һиссалэрдэн тама доғру кетмэсиндэн (тэркиб) ибарэтдир. Тэһлил вахты һиссэнни тамдан айрылдығыны вэ башга һиссалэрлэ элагэдэ олдуғуну шакирдлэрин унутмасасы үчүн тэһликдэн сонра тэркибэ кечмөк лазымдыр вэ я эксинэ.

Бир чоһ фәнлэрин тэдрисиндэ, хүсусэн эдабийят вэ тарих дэрслэриндэ, шэрһ заманы тарихилийн көзлэмөк, йэ'ни һадисалэр вэ фактлары өз тарихи ардычыллыгы илэ шэрһ этмөк лазымдыр. Белэ шэрһ шакирдлэрэ һадисэнин тэдричэн инкишафыны излэмөк үчүн имкан вердийн кими, ону даһа яхшы баша дүшмөк үчүн дэ шэраит ярадыр.

Шэрһ вахты мүүэллим, ери калдикчэ, шакирдлэрин кечмиш олдуғлары билликлэрэ тез-тез мурачнэт этмэлидир. Бу, математика, физика, кимя, дил кими фәннлэрдэ өз-өзүндэн айдындыр. Чүнки бу фәнлэрин тэдрисиндэ ени билликлэр кечилмиш билликлэрэ истинад этмэсэ, һеч ирэли кетмөк мүмкүн олмас. Мәсэлэн, дилдэн чүмлэ тэһлили вахты айры-айры нитг һиссалэрини тез-тез шакирдлэрин һафизэсиндэ чанландырмаг лазым олур.

Ени билликлэрин шэрһи вахты шакирдлэрин һафизэсиндэ кечмиш билликлэри чанландырмаг шүүрда асосиясыя элагалэринин яранмасына сәбәб олур, бу исэ ени билийн даһа яхшы баша дүшмөк үчүн көмөк этдийн кими, һафизэдэ мөһкәм галмасына да ярдым эдир. Бу методик тэрэ васитэси илэ эйни замандэ мө'лумдан мөһчула, асандэн чэтинэ гайдалары да еринэ етирилмиш олур.

Шэрһ вахты мүүгайсалэрдэн кениш истифаде этмөк яхшы нэтичэ верир. Мәсэлэн, чография мүүэллимни шэрһ вахты айры-айры республикаларда дэмир йоллары, сәнае шөһэрлэри, электрик стансиялары, каналлар вэ санрэдэн бәһс эдэ-эдэ онлары ингилабдан габагкы вазиййэтлэ мүүгайсэ эдир. ССРИ Конститу-

сиясы мүүэллимни биздэки үсул-идарэни капиталист өлкэлэриндэки үсул-идарэ илэ мүүгайсэ эдир вэ и. а. Бу чүр мүүгайсалэр өйрөнилдэн факт вэ һадисалэрин даһа мүкәммәл өйрөнилмэсинэ көмөк этдийн кими, шакирдлэрин идея-сияси тэрбийясинэ дэ яхшы 'ярдым этмиш олур.

Шэрһ эдэн вахт мүүэллим шакирдлэрин диггэтини мөвзуун эсас мәсәләринэ хүсуси чәлб этмәли, онларын үзэриндэ хүсуси даянмалыдыр. Тарихлэр, ени адлар, ени терминлэр сөйләнэркән онларын адыны язы тахтасында язмаг файдалыдыр. Бу йолла шакирдлэрин диггэти һәмнин мәсәләлэр үзэринэ хүсуси чәлб эдилир вэ шакирдлэр үчүн шэрһини ардыны динләмөк асан олур. Бәзи мүүэллимлэр шэрһ вахты мөвзуун мүүййән там мәнтиги һиссалэрини битирдикдэ, она гыса шәкилдэ екун вуруб, о бирн һиссәйэ кечир. Бундан бир методик тэрэ кими истифаде этмөк мәсләһәтдир. Мүүэллим изаһ эдәчәйи мөвзуу һисса-һиссә екулашдырдыгда шакирдлэр мүүэллимни ени мәсәләни изаһ этмәйэ башладығыны һисс эдәрәк, шэрһини сонуна доғру зәифләмиш диггәтлэрини ени мәсәләнини үзэриндэ топламаға чәһд эдилэр. Мәсәлән, чография мүүэллимни бир дәрсдә бир өлкәнин физики чографиясыны кечмәлидирсә, сәтнини гурулушуну, инглимини, чайларыны вэ с. кечдикчә һәр һиссәсини сонунда ону гысача екулашдырыр, сонра о биринэ кечир.

Енэ бу мәгсәдлэ шэрһ заманы мүүэллимни суаллар гоймасы вэ өзүнүн һәмнин суаллара чаваб вермәси дэ файдалы методик тэрәләрдәндир. Гоюлан бу суалларын чавабы шакирдләрден тәләб эдилмирсә дэ суалларын гоюлушу шакирдлэрин диггәтини шэрһ эдиләчәк материал әтрафында топламаға чоһ көмөк эдир. Даһа сонра, мүүэллим айры-айры мүддәалары биринчи, икинчи вэ с. дейэ айырырса, бу да эсас мәсәләлэрин даһа габарыг шәкилдэ гавранмасына көмөк эдир. Мәсәлән, мүүэллим 1905—1907-чи иллэр ингилабынын мәғлубиййәт сәбәблэрини шэрһ эдәркән, бу сәбәблэри, биринчи, икинчи, үчүнчү вэ и. а. дейэ гейд этсә, бу һәмнин сәбәблэри даһа айдын дәрк этмәйэ көмөк эдәр.

Умумиййәтлэ, шэрһ заманы данышылан материалын шакирдлэр тәрәфиндән яхшы баша дүшүлмэсини тә'мин этмөк мүүэллимни эсас гайгысыны тәшкил этмәлидир. Бунун үчүн юхарыда гейд эдилән тәрәләрлэ бәрәбәр, мүүэллим лазым калдикчә ени вәсантдән истифаде эдәрәк өз шэрһини мүүвафиг шәкиләр кәстәрмәклэ айдынлашдырыр.

Шэрһи даһа чанлы вэ то'сирли этмөк мәгсәдилэ, ери калдикчә бәзән эдәби парчалардан истифаде этмөк файдалыдыр. Хүсусән, эдабийят тарихи, ССРИ Конституциясы, чография дэрслэри буна кениш имкан верир. Мүүэллим ери калдикчә һадисә, шәхс вэ тәһлил һаггында чанлы тәсәввүр оятмаг үчүн шэрһини ичәрисиндэ мүүвафиг эдаби парчаны бәдин тәрзәдә охуюр. Лакни бундан суи-истифаде этмәк олмас, чүнки шакирдлэрин диггәти дәрсини эсә мөвзуундан яйына билэр.

Нəһайət, мұаллим əсас һиссəни битирдикдән сонра, шәрһин сонунда, сөйлəдиклəринə екуи вурмалыдыр. Шәрһин бу екуи һиссəсиндə мұаллим мөвзуун əсас фикирлəрини бир даһа хусуси гейд əдир, əсас нəтичəни ифадə əдир вə белəликлə, шакирдлəрдə материалы мустəгил олараг даһа əтрафлы өйрəнмəк үчүн сə'й доғурмаға чалышыр.

Мұаллимни нитг вə һәрəkəтлəринə верилən тəлəблəр.

Шәрһи вахты мұаллимни нитгинə вə һәрəkəтлəринə дə мұəййən тəлəблəр верилір. Мұаллимни нитги садə вə айдын олмалыдыр. Узун чүмлəлəрдən, баша дүшүлмəsi чəтти олан ифадəлəрдən чəкинмəк лəзымдыр. Мұаллимни нитги əдəби олмалы, түфəйли сөзлəрдən («баханда көрəрик ки», «һансы ки», дөнə-дөнə «демəк ки» вə с.) азад олмалыдыр.

Нитгин темпи нə сүр'əтли, нə дə чох яваш олмалыдыр. Яваш нитг динлəйичилəри дарыхдырыр, сүр'əтли нитги исə баша дүшмəк, ондакы фикри излəмəк чəтти олур. Она көрə дə мұаллим шәрһини ади данышыг темпи илə апармалыдыр.

Шәрһи эмосионал олмалыдыр. Мұаллим изаһыны вə шәрһини союгганлыгыла битərəф мөвгедən апармамалыдыр: ери кəлдикчə, өз һəйəчаныны көстəрмəли, данышыгы һадисəйə гаршы өз һүси-тəвəччөй вə я нифрəтнини ифадə этмəлидир. Хусусən, тарих вə əдəбийəт дөрлəриндə мұаллим шәрһи вахты бəшəрийəтти тərəггиси, зəһмəткеш халгын рифаһи уғрунда чалышанларə мəһəббət вə əксинə, истисмарчы дүняя нифрəт доғуран эмосионал һадисəлəр һаггында данышаркən, буну сəсиндə, ифадəсиндə дə шакирдлəрə чатдырмаға чəһд этмəлидир.

Мұаллим шәрһи вахты сəсини интонасиясына фикир вермəлидир. Əкəр гəзəбли бир шей һаггында данышырса, буну өз сəсилə дə һисс этдирмəлидир. Һəмчинни севинчли, үрəк ачан бир һадисəдən бəһс əдəркən шакирдлəр буну мұаллимни сəсиндə дə һисс этмəлидирлəр.

Ери кəлдикчə, мұаллим өз шәрһиндə мəнтиги вургуларə ер вермəлидир: мұһүм бир мəсалəни, тарихи, ады демəмишдən əвəл, диггəти чəлб этмəкдən өтрү, мұəййən пауза (фасилə) вермəлидир.

Шәрһи заманы мұаллимни мимикасынын (үз һэрəkəтлəринини) вə жестикуляциясынын (ал һэрəkəтлəринини) мəзмуну баша салмаг, ону асанлыгла гаврамаг үчүн мұəййən əһмийəти вардыр. Мəсалən, узагы көстəрəркən, алинн узаға доғру узатмаг, юварлаг шей һаггында данышан вахт əли илə дə бу юварлыгы ифадə этмəк баша дүшмəйи асанлашдырдыгы кими, ушагларын диггəтинини дə тез йорулмасынын гаршысыны алып. Бу дедиклəримиздən һеч дə белə сəһв нəтичə чыхармамалыдыр ки, куя мұаллим синифдə өзүнү артист кими апармалыдыр. Əлбəттə, мұаллимни артист кими һэрəkəт этмəsi мəслəһət дейил, чүнки о заман шакирдлəрин дəрсдə диггəтлəри яһына билəр, лəкин мұаллим өзүнү һадисəлəри һиссиз данышан машина дə охшатмамалыдыр.

Мұаллимни синифдə отурараг данышмасы дə мəслəһət дейилдир. Данышыг вахты һəмишə бир ердə дурмаг əлверилли олмдыгы кими, кəзишмəк дə яхшы дейилдир. Əкəр биринчидə шакирдлəрни диггəти узун мүддət бир ердə чəлб олундуғу үчүн тез йоруларса, икинчи һалда ушагын диггəти мұаллимни кəзинмəsiнə яһыныр. Одур ки, дəрс дейən заман орта вəзийəти көзлəмəк лəзымдыр: данышан вахт əсасən даянмаг вə һəрдən бир ери дəйишмəк мəслəһəтдир.

Мұаллимни шәрһи вахты шакирдлəри иши.

Мұаллимни шәрһи заманы шакирдлəрини иши нəдən ибарət олмалыдыр? Бə'зи мұаллимлəр шәрһи вахты шакирдлəрдən һеч бир иш көрмəдən, садəчə динлəмəйи тəлəб əдирлəр. Бу заман мұаллим харичən динлəмəк үчүн шəрант ярадырса дə, лəкин һələ шакирдлəрини фəал сурəтдə динлəмəлəрини тə'мин этмир. Һалбуки, мұаллим шакирдлəри шәрһи заманы фəал сурəтдə динлəмəsiни тə'мин этмəйə чалышмалыдыр. Мұаллимни шәрһини диггəтлə излəмəк үчүн юхары синифлəрдə шакирдлəр мұаллимни ифадə этдийи гаууылары, гайдалары, тəрифлəри өз гаралама дəфтəриндə гейд этмəли, мұаллимни язы тахтасында чəкдийи шəкиллəри, схемлəри өз дəфтəринə көчүрмəли, яздыгы адлары, тарихлəри гейд этмəлидир: Шакирдин һеч бир шей этмəдэг садəчə динлəмəsi мұаллимни алдада билəр.

Юхары синифлəрдə (VIII—X синифлəрдə) мұаллимни шәрһини конспектнин тутмағы дə тəдричən шакирдлəрə өйрəтмəк лəзымдыр. Динлəнəнин конспектнин тутмаг чəтти, лəкин əһмийəтли бачарыгдыр. Бу бачарыгы орта мəктəб шакирдлəринə, VIII синифдən э'тибарən, тəдричən вермəйə башламаг мəслəһəтдир. Бу мəгсəдлə шакирдлəрə алагəдар мəслəһəтлəр вермəк лəзымдыр.

О бири тərəфдən, шәрһи садəчə динлəркən, гаврама процесиндə анчаг эшитмə дуйғусу иштирак əдир. Бу йолла элдə эдилən билликлəр исə яддан тез чыха билəр. Шакирд динлəйəркən бə'зи гейдлəр апардыгда гаврамада даһа чох һисс үзвү иштирак əдир вə ядда галма процеси дə яхшылашыр.

Умумийəтлə, тə'лимдə вə хусусən мұаллимни шәрһи процесиндə шакирдлəрини диггəтини сəфəрбөрлийə алмаг, ону кəнара яһынмагдан горумаг чох мұһүм мəсалəдир. Шакирдлəрин һамысынын диггəтини шәрһи эдилən мəсалəлəр үзəриндə сахлап билмəмəк шәрһи эдилən материалы онларын шүүруна чатдырмамаг демəкдир. К. Д. Ушинскинин образлы олараг дедийи кими, «Диггəт, руһумузун элə бир екəнə гапысыдыр ки, шүүрумузда олан һэр бир шей мүтлэг бурадан кечир; демəли, тə'лимни һеч бир кəлмəsi бу гапыдан кечмəдən ушагын руһуна дахил ола билмəэ. Айдын мəсалəдир ки, ушагы бу гапыны ачыг сахламаға алышдырмаг, биринчи дərəчəли əһмийəтли бир ишдир, тə'лимни бүтүн мұвəффəгийəти буна наил олмаг үзəриндə гурулур»¹.

¹ К. Д. Ушински, Сечалимши педагожи əсэрлəри, Азəршəр, 1953, сəһ. 183—184.

Бу мұаллимдән шәрһә яхшы һазырлашмағы тәләб этдийн кими, шәрһ заманы шакирдләр ғаршысында мәсәләләр ғоймағ, онларын фикри фәаллығыны оятмағ, лазыми ғейдләр апармағ, шәкилләр чәкмәк кими һәрәки активлийини ишә чәлб этмәйн тәләб әдир.

Шәрһ вахты мұаллимни диггәти данма синифдә олмалыдыр: о кимни динләдийини, кимни дәрәдә башға ишлә мәшғул олдуғуны көрмәли вә вахтында, шәрһи даяндырмадан, диггәти яһынанлары динләмәйә дә'вәт этмәлидир. Бунун үчүн ән сәмәрәли йол шакирдләр синифдә бикәр бурахмамағдыр. Чүнки синифдә шакирдләрнин башға ишлә мәшғул олмасы, чох заман мұаллимни онлары мәшғул этмәмәсиндән ирәли кәлир.

Бу юхарыда көстөрилән педагожи тәләбләри көзләмәк вә ғейд әдилән йол вә тәрәләрдән истифадә этмәклә мұаллим шәрһи кейфийәтини йүксәлтмәйә вә шакирдләрнин шәрһ заманы фәал чалышмасына наил ола биләр. Бунун үчүн исә мұаллим өз шәрһи үзәриндә мүнәзәм чалышмалы, ону тәкмилләшдирмәйә чәһд этмәлидир. К. Д. Ушински языр: «Нағыл этмәк мәһарәткә мұаллимләр арасында аз тәсәдүф олунур, бунун сәбәби онун надир бир төбни истә'дад олмасында дейил, әксинә, онун үчүндүр ки, һәттә истә'дадалы адам белә, өзүндә педагожи чәһәттән дүзкүн нағыл этмәк мәһарәти тәрбийә этмәк үчүн чох чалышмалыдыр»¹.

3. МҮСАҢИБӘ ∞

Мүсаһибә суаллар әсәсында шакирдләрнә мә'лум фәкт вә я һәдисәләрдән нәтичәләр чыхармаға тәһрик этмәк, бу йолла онлара ени биликләр вермәк вә һәмчинин кечилмиш биликләри онларын һәфизәсиндә чанландырмағ, дәрриләшдирмәк вә үмумиләшдирмәйә дейиләр.

Мүсаһибә үсулунун әһәмийәти, һәр шейдән әввәл, ондан ибарәтдир ки, о шакирдләрнин дәрәдә фәаллығыны тә'мин этмәйә көмәк әдир.

Өз мәғсәд вә гурулушу ә'тибарилә мүсаһибәләр мұхтәлиф олур. Онлардан ән чох тәтбиғ әдилән ени билик вермәк мәғсәдилә апарылан әврестик мүсаһибә вә биликләри мөһкәмләндирмәк үчүн апарылан тәкрарлама мүсаһибәси илә таныш олағ.

Эврестик
мүсаһибә.

Эврестик мүсаһибә шакирдләрә суаллар вермәклә онлары мүстәғил нәтичәләр чыхармаға, айры-айры гануналары вә ганунауйғунлуғлары мүстәғил сурәтдә тапмаға тәһрик әдән мүсаһибәдир. Бу заман суаллар әлә гоюлуғ ки, шакирдләр өз көһнә биликләри әсәсында ени биликләри (гайдалары, ганунауйғунлуғлары, теоремни исбатыны) өзләри тапыр, бир нөв «хәшф» әдирләр». Вахтыла буну гәдим юнан философу Сократ мәһарәтлә тәтбиғ этмишдир. Сок-

рат тәләбәләрини фикриләшмәйә тәһрик әдән суаллар верә-верә, онлары айры-айры мүддәалары тапмаға тәһрик әдирди. Буна көрә дә әдәбийәтдә бу үсулуң бир ады да Сократ үсулуғдур.

Бу үсулуң мәһийәтини айдыңлашдырмағ үчүн бир нечә мисәл көтәрәк. Мұәләим һәндәсәдән кечилмиш олан теоремләрә истинад әдәрәк ени теоремни исбатыны шакирдләрә чыхартдыра биләр. Мәсәлән, бешбучағлығын сәтһини тапмаға анд теоремни исбатыны шакирдләрә чыхартдырмағ үчүн мұәләим язы тахтасында бир бешбучағлы чәкир вә сонра ону һансы хәттләрлә белүб үчбучағлылар әлдә этмәк мүмкүн олдуғуна анд суал верир. Шакирдләр фикриләшиб тапыр вә язы тахтасында бешбучағлыдан мұвафиғ хәттләр чәкиб үч әдәд үчбучағлы алырлар. Бундан сонра мұәләим шакирдләрнин үчбучағлығын сәтһини тапмаға анд олан биликләринә әсәсләнарағ, мұвафиғ суаллар ғоймағла бешбучағлығын сәтһини тапмағ гайдасыны шакирдләрнин өзләринә тапдырыр. Сонра бу гайда илә 6, 8 бучағлығын вә с.-нин сәтһини тапмағ һағгында үмуми теоремни шакирдләрә тапдырмаға мұвәфәғ олур.

Ана дилиндән «ләр» вә «лар» шәкилчиләрнини тәтбиғ олунмасы гайдасыны суаллар васитәсилә ушағларә тапдырмағ олар. Бунун үчүн мұәләим шакирдләрә бир груп «ләр» шәкилчиси илә бир груп да «лар» шәкилчиси илә чәмләнән сөзләр яздырыр вә буларын үзәриндә шакирдләрнин мұшаһидәсини тәшкил әдир. Сонра шакирдләрнин диггәтини һәр ики груп сөздә «ләр» вә «лар» шәкилчиләриндән габағ кәлән сәнтләрә, (онларын иңчә вә я галын сәнт олмасына) чәлб әдәр. Бу чүр ярдымчы суалларла һәмни гайданы шакирдләрнин өзүнә тапдырмыш олур.

Бу мисәллардан көрүнүр ки, бурада нәтичә шакирдләрә һазыр шәкилдә верилмир, гоюлан суаллар васитәсилә онларын өзләринә тапдырылыр.

Ғейд этмәлидир ки, бу үсулдан яһың о вахт истифадә этмәк олар ки, чыхарылачағ ени нәтичәләри әсәсләндырмағ үчүн зәрури олан биликләр шакирдләрә я көһнә дәрәләрдән мә'лум олсун, я мұшаһидә вахты айдыңлашсын вә яхуд да о барәдә онларын мұәййән һәпти тәчрүбәләри олсун. Чүнки ушағлар мұвафиғ нәтичәләри—гайданы, гануну, ганунауйғунлуғу анчағ билдикләри фәкт вә һәдисәләри мұғайисә этмәк, бу әсәсдә индуксия, тәһлил вә б. к. мұһакимә ишләтмәк әсәсында тапа биләрләр. Мұвафиғ фәктлар вә һәдисәләр ушағларә мә'лум олмәсә, әврестик мүсаһибәни тәтбиғ этмәк мүмкүн дейилдир. Әкс тәғдирдә дәрә «тапмача» оюнуна чеврилмиш олар.

Эврестик мүсаһибәнини бир мүрәккәб чәһәти вардыр: белә мүсаһибәдә әдәтән габағчыл, ити фикирли шакирдләр фәал иштирак әдир, орта вә керидә галән шакирдләр исә мүсаһибәдә пасивлик көстөрирләр. Мүсаһибәдә бүтүн синифни ишләмәсинә наил олмағ мұәләимдән мәһарәт тәләб әдир. Бу зәиф чәһәтинә баһмаярағ, ени билик верән мүсаһибә ушағларда фикри фәаллығ оятмағ, онлары мүстәғил фикриләшмәйә тәһрик этмәк үчүн чох

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, 1963, сәһ. 203.

алверншлидир. Шакирдлэр билийн өзлэри тапдыгда ону узун мүддэт дэ һафизалэриндэ сахлар вэ она даһа мөһкэм инанарлар. Она көрэ бу үсулдан кениш истифада этмэйэ чалышмаг лазымдыр.

Бу чүр мұсаһибэ илэ шакирдлэрэ биликлэри «тапдырдыгдан» сонра мұаллим шифаһи шэрһи үсулу илэ мұсаһибэйэ гыса екуи вурмалы вэ бу васитэ илэ ени өйрөниллэнлэри системэ салмалыдыр.

Төкэрарлама мұсаһибэси.

Мұсаһибэни бу нөвүнүн маһийәти ондан ибарәтдир ки, мұаллим мұәййән билийн, һадисәни, факты, гануну ушаглара башга үсулларла өйрәтдикдән сонра, шакирдлэрлэ өйрәндиклэрини төкәрар этдирмәк, даһа да дәринләшдирмәк вэ онлары системэ салмаг мөгсәдилэ суал-чаваб апарыр.

Бундан, хүсусән төкәрар дәреләриндэ, ени билийн кечәндән сонра дәрсин мөһкәмләдилмәси пилласиндэ кениш истифада эдилдир. Бу мұсаһибэ вахты шакирдлэр ени бир шей тапмырлар: вахтилэ өйрәндиклэрини һафизалэриндэ чанландырыб ифада эдилдир, системэ салырлар. Лакин төкәрарлама мұсаһибэсиндэ синифа ачмаг кечилмиш биликлэри, олдугу кими һафизәдэ чанландырмагы тәләб эдән суаллар вермәк кифайәт дейил, дүшүнмәйә мәчбур эдән суаллар да вермәк лазымдыр. Бу заман шакирдлэри өйрәнмиш олдуглары фактлар, һадисәлэр, ганун вэ гайдалар арасында мұгайисәләр апармаға тәһрик эдән суаллар вермәк хүсусән алверншлидир. Я. А. Коменски дейир ки, ким яхшы мұгайисә этдирсә, о, яхшы да өйрәдир. К. Д. Ушински исә тәһлимдэ мұгайисәлэрин әһәмийәтини хүсуси гейд эдәрәк шакирдлэри өйрәдилән факт вэ һадисәлэрин кечмишдэ өйрәндиклэри илэ мұгайисәсинә тез-тез сөвг этмәйн ирәли сүрүрдү. Әкәр мұаллим шакирдлэрин өйрәдилән ени шейлэр вэ һадисәлэрлэ онларын көһнәдән билдиклэри шейлэр вэ һадисәлэр арасында охшарлыг вэ фәрглэр тапмасына һанл оларса, демәк, өйрәдилән һәм ени вэ һәм дэ көһнә билдиклэрин ушаглар тәрәфиндән даһа айдын баша дүшүлмәсинә һанл олмушдыр. Чүнки ики шей арасында охшарлыг тапмаг, о демәкдир ки, һәр ики шей чидли тәһлил эдилмиш вэ һәһайәт, деталлар арасында охшарлыг тапылмышдыр. Элчә дэ ики шей арасында фәрг тапмаг да онларын һәр икисини дегиг сурәтдэ тәһлил этмәк әсасында мүмкүндүр. Беләликлә, һәр ики һалда шейлэр вэ я һадисәлэр тәһлил әсасында яхшы өйрәнилмиш олур. Мұгайисәни әсас әһәмийәти дэ ушаға тәһлил этдирмәк, ону фәал дүшүнмәйә тәһрик этмәкдир. Буну һазәрә алараг, төкәрар вахты суал-чаваб васитәсилә охшар вэ фәргли шейлэрин, һадисәлэрин бир-бирлэри илэ мұгайисәсиндән кениш истифада этмәк лазымдыр.

Төкәрар мұсаһибэсини дэ сонунда мұаллим өз шәрһи илэ ушагларын вердиклэри чаваблары екунлашдырыр, системэ салыр.

Һәр ики нөв мұсаһибэ мұаллимдән яхшы һазырлыг тәләб эдилдир. Мұаллим габагчадан суалларын кейфийәтини, верилән суалларын системини мұәййәнләшдирмәли вэ чавабы алынмави суала ярдымчы суаллар вермәк үчүн һазыр олмалыдыр.

Мұсаһибэ вахты суалларын гоюлушуна верилән тәләблэр.

Истор эвристик мұсаһибэ вэ исторсә дэ төкәрарлама мұсаһибэсиндэ суалларын дүзкүни гоюлушу бөйүк рол ойнайыр.

Суалларын гоюлушуна һә кими педагожи тәләблэр верилдир?

Әввәлән, суал шакирд үчүн айдын олмалы вэ шакирд ондан һәләр сорушулдугуну дүрүст билмәлидир. Суалы яхшы баша дүшмәк чавабын тапылмасыны хейли асанлашдырыр. Она көрә дэ мұаллим шакирдлэрини суалы яхшы баша дүшмәсинә фикир вермәлидир. Бу мөгсәдлэ мұаллим үмуми характер дашыян суаллардан чәкиммәлидир. Мәсәлән: «Электрик һаггында нэ билдирсән, даныш» дейә шакирдә мұрачигәт этмәк дүзкүни дейил; ушаг электрик һаггында чох шей билэр, о, мұаллимни суалындан электрикә анд ондан мөһа нэ сорушулдугуну билмәлидир.

Даһа сонра, суал дүшүндүрүчү олмалыдыр, йә'ни ушагы дүшүнмәйә тәһрик этмәлидир. Бу мұнасибәтлэ чавабы «һә» вэ я «йох»-дан ибарәт олан вэ чавабы, нечә дейәрлэр, өз ичәрисиндә олан алтернатив суаллара ер вермәк лазым дейилдир. Мәсәлән, «һаванын чәкиси вармы?» Баллидир ки, бу суал шакирдлэри дүшүнмәйә сөвг этмир, онлар мүмкүн олан ики чавабдан бирини («вар» вэ я «йох») дүшүнмәдән сечиб дейә биләрлэр. Суал шакирди фикирләшмәйә сөвг этмәлидир.

Суалларын гоюлушуна верилән тәләбләрдән бири дэ одур ки, сәһв чаваб вермәйә тәһрик эдән суаллара ер верилмәмәлидир. Мәсәлән, «Ай күнәшдән нечә дөфә бөйүкдүр?» вэ я М. Ф. Ахундов «Өлүләр» әсәрини нэ вахт язмышдыр?» суалларында, билдйимиз кими суал сәһв верилмишдир. Бә'зән мұаллимлэр белә суаллардан шакирдин билийн нэ дәрәчәдә шүүрәлә мәннимсәсини йохламаг мөгсәди илэ истифада эдилрлэр. Лакин шакирдин тәфәккүрүнү сәһв йола сөвг эдән белә суалларын верилмәси мәсләһәт дейилдир.

Нәһайәт, мұрақкәб суаллара, хүсусән ашагы вэ орта синифләрдә, йол верилмәмәлидир. Мәсәлән, «Биринчи Пйотр нэ кими ислаһатлар апармыш, буиларын синифи маһийәти нәдир вэ әлейһинә кимләр чыхыш этмишдир?» Бу чүр 3 мәртәбәли суал верилмәси шифаһи сорғу заманы шакирд үчүн чәтинлик тәрәдир. Мәктәбин юхары синифләриндә вэ һәмчинин имтаһан билетләриндә белә суаллара йол вермәк олар, чүнки юхары синиф шакирдлэри диггәтлэрини мұхталиф мәсәләлэр әтрафында белә билдикләриндән вэ билет шакирдин көзү габагында олдугундан шакирдин суаллары яддан чыхармасы тәһлүкәси арадан көтүрүлүр. Лакин ашагы вэ орта синифләрдә шифаһи суал-чаваб вахты шакирд верилән бир нечә суалы ядда сахлая билмәдийиндән бу, онун чавабларына мәнфи тә'сир көстәрә билир. Үмумий-

Ятла суалын узун чүмлөлөрлө ифаде олунмасы яхшы дейилдир. Узун чүмлөлө суал шакирддин фикрини эсас масала үзөринде мэркээлешмөйө гоймур.

Мүсаһибөни апарылмасы техникасына калдикда, мүаллим суалы эввалча бүтүн синифе вермөли, сонра исе һәмни суалын чавабыны истодийи шакирдден (анчаг ол галдыранлардан йох) сорушмалдыр. Белә олмадыгда, йә'ни эввал шакирди галдырыб сонра суалы вердикда, ердә галан шакирдләр өзлөрини суалдан азад эдилмиш саяраг, онун үзөринде дүшүнмүрләр.

Верилмиш суал үзөринде бүтүн шакирдләрдин дүшүнмәси үчүн вахт верилмөлидир, белә ки, һәм яваш, һәм дә ити дүшүнән шакирдләр фикирләшмәк үчүн мачал тапсынлар.

Шакирд эсас суала чаваб верә билмөдикдә, мүаллим она ярдымчы суаллар вермөлидир. Бунун үчүн мүаллимден мөһарәт тәләб олунур. Верилән ярдымчы суал элә олмалыдыр ки, ушағын фикрини дүзкүн чаваб вермөйө йөнәлтсин. Әкәр ушаг ярдымчы суала да чаваб верә билмирсә, о заман һәмни шакирдден сорушағы давам этдирмәк ерсиздир. Бә'зи мүаллимләр чаваб верә билмөйән ушагдан чаваб алынчаг гәдәр әл чәкир вә ярдымчы суаллары онун үзөринә «ягдырырлар»; бу заман синиф дарыхыр, шакирдләр арасында интизамсызлыг әмәлә кәлир вә ушаглар дәрсә фикир вермөйөб, башга ишләрлә мөшгул олулар.

Верилән сәһв чавабларын шакирдин өзү тәрәфиндән дүзәлдилмәсинә чалышмаг ләзимдыр. Әкәр шакирд сәһв чаваб верирсә, она «сәһв эдирсән, фикирләш, сәһвини дүзәлт, ярымчыг чаваб вердикдә—«бүтүн масәләләрн әһәтә этмәдди, даһа нә сөйләйә биләрсән?»—дәйә мүрачнәт этмәлидир. Шакирд бу заман да чаваб верә билмәсә, башга шакирдден сорушамаг ләзимдыр.

Шакирдләр чаваб верәркән мүаллим өзүнү тәкнили апармалы, чаваба мүдахилә этмәмәли, хүсусән, шакирд сәһв чаваб верәндә, ону дәрһал кәсмәмәлидир. Мүаллим шакирдин данышығыны тез-тез кәсиб дүзәлдәркән вә хүсусән бу заман һирсләнч ачыгланаркән шакирдин даһа да чашмасына, билдйини дә «итирмәсинә» сәбәб олур. Буну нәзәрә алараг, мүаллим мүсаһибә вахты өзүнү тәкнили апармалы, кичик сәһвләри дәрһал дүзәлтмөйә чалышмамалы вә шакирдин сәһвләрини өзүнә дүзәлтдирмөйә чәһд этмәлидир.

**Шакирдин
чавабына
верилән
тәләбләр.**

Шакирдләрдин чавабына калдикдә, ашағы синифләрдә чавабын бүтөн олмасыны тәләб этмәк зәруридир; йә'ни шакирдә «Гушлар һансы фәсилдә исти өлкәләрә көчүрләр?» суалы верилрсә, онун «Пайызда» чавабы илә кифәйәтләнмәмәли, чавабы «Гушлар исти өлкәләрә пайыз фәсиндә көчүрләр»—кими бүтөн вермәйи тәләб этмәк ләзимдыр. Бунун ушагда итти инкишаф этдирмәк үчүн әһәмийәти вардыр. Юхары синифләрдә исе шакирдин суалдакы сөзләри тәкәрр әтмәсини тәләб этмәмәк олар. Ләкин бу синифләрдә чавабын мазмунча долгун олмасына, ша-

кирдин өз чавабыны эсәсләндирмәсына хүсуси фикир верилмәлидир.

Ибтидан вә еддилик мәктәбдә сәһв чаваб верән шакирдләрден йолдашларынын вердийи дүзкүн чавабы тәкәрр әтмәйи тәләб этмәк ләзимдыр. Юхары синифләрдә исе буна һәр заман әһтиятч олмур: шакирдден йолдашынын вердийи дүзкүн чавабы нә дәрәжәдә баша дүшүб-дүшмәдийини сорушамаг кифәйәт эдәр. Суала бүтүн синиф дүзкүн чаваб вермөдикдә, мүаллим өзү бу һагда мә'лумат вермөлидир.

Мүсаһибә вахты интизамын позулмасынын габағыны алмаг ләзимдыр; ериндән чаваб вермәк, чаваб верә билмәйән йолдашына пычылдамаг синифдә интизамы позур. Белә һалларла мүбаризә этмәк ләзимдыр. Бунун үчүн исе бүтүн мүаллимләрдин синифдә шакирдләрә ваһид тәләбләр вермәси эсасдыр.

4. ИЛЛУСТРАЦИЯ ВӘ ДЕМОНСТРАЦИЯ

Мәктәбдә тә'лимни әянилийи ән чох иллустрасия вә демонстрация үсулларында ифаде олунур. Иллустрасия—синифә шәкил, схем, модел вә я әшяны кәтириб кәстәрмәкдир, демонстрация исе тәчрүбә кәстәрмәкдир. Иллустрасия материалы статикада (йә'ни дәйишмәдән) кәстәрмөйә, демонстрация исе материалы динамикада (йә'ни материалда вә я һадисәдә әмәлә кәлән дәйишликкләри) кәстәрмөйә дейилир.

Иллустрасия вә демонстрация мәктәбдә мүаллимни шәрһи кими мүстәгил ишләнир, бу, адәтән мүаллимни изаһы нағылы вә я мүсаһибәси илә янашы тәтбиг олунур. Ләкин бу, һеч дә иллустрасия вә демонстрациянын бир тә'лим үсулу кими, әһәмийәтнин азалтмыр.

Ушагларын билийи асанлыгла гаврамасы вә мөһкөм мәнимсәмәси үчүн бу үсулларын һәр икиси тә'лимдә бөйүк әһәмийәтә маликдир. Хүсусән, политехник тә'лимни һәятә кечирилмәсилә алағәдәр олараг, үмумийәтлә әянилийи вә, о чүмләдән дә, иллустрасия вә демонстрация үсулларынын мөвгәи кенишләнир. Иллустрасия вә демонстрация шакирдләр үчүн тә'лимни инәмлы олмасына, верилән билликләрни шакирдләрдә әгидәйә чеврилмәсинә яхшы шәрәит ярадыр вә беләликлә онларда диалектик-материалист дүнякөрүшүнүн ярамасына хидмәт эдир.

Иллустрасия. Дәрсдә кәстәрилән иллустратив материал 5 нөвдә олур:

1) тәбии шәкилдә әшя—мәсәлән биткини, металы, кичик һейваны вә саврәни синифә кәтириб, бу шәйләрдин үзөриндә дәрс кечмәк;

2) әшянын модели—мәсәлән, физика фәнини үзрә бухар машинанын моделини, зоолокиядан бәдәнин дахили гурулушуну кәстәрән модел үзрә дәрс кечмәк;

3) әшя вә я һадисәнин шәкли—бундан демәк олар ки, бүтүн фәниләрдә кениш истифаде олунур. Шәкилләр рәнкли вә рәнксиз ола биләр.

Бунун бир формасы да мўаллимни язи тахтасында шәкил чәкмәсидир. Мўаллимни материалы изаһ эдә-эдә ери кәлдикчә шәкил чәкмәси, бир чох һалларда, һазыр шәкилдән истифадә этмәйә нисбәтән даһа әлверишли олур. Чүнки мўаллим язи тахтасында шәкил чәкәркән шакирдләр һадисәләрин әмәлә кәлмәси сьрасыны чәкилмәкдә олан шәкил үзрә изләйә билирләр. Белә шәкилләр ушагларын дәрә мәнимсәмәсини хейли асанлашдырыр;

4) схематик материаллар—бу, үмуми мәфһум алтында диаграмлар, чәдвәлләр вә схемләрдән истифадә этмәк нәзәрдә тутулур. Схематик материаллар образлы тәсәввүрдән мүчәррәд тәфәккүрә кечмәк үчүн яхшы шәрәнт ярадыр. Буларын үмумиләшдирмә, фәргләри сечмә, нөвләрә айрыма вә бу кими тәфәккүр процесләрини асанлашдырмаг үчүн чох бөйүк әһәмийәти вардыр. Хүсүсән политехник тәһсиллә алағадар олараг техники чһазларын, әләтләрин, айры-айры машин һиссәләринни чһакисини «охумаг», схем вә чертйож асасында һәмин гурғу вә я шей һаггында долгун тәсәввүр әлдә этмәк бөйүк әһәмийәт кәсб әдәр;

5) символлик әяни вәсант—бурая чоғрафия вә тарих дәрсләриндә тәтбиг әдилән сьясә, итгисәди, тарихи, һәрби-топографик хәритәләр дахилдир. Буларда шакирдләрә һаггында мә'лумат вериләчәк ерләр символлик шәкилдә кәстәрилар.

Тә'лим процесиндә, ери кәлдикчә я әшнини өзү, я да онун модел, шәкли, схемә кәстәрилар.

Тә'лим заманы бир чох һалларда әшянын моделини вә я схемини кәстәрмәк онун өзүнү кәстәрмәкдән даһа әлверишли олур. Чүнки әсл объектдә вә шәкилдә, бә'зән, деталлар процесини мәһийәтини кизләдир вә диггәти әсәс мәсәләләрини үзәриндә топламагә мане олур. Мәсәлән, бухар машинына бахаркән онун анчаг үмуми гурулушуну, ишнини кәрмәк олар, ләкин ичәрисиндә кедән процесини кәрмәк вә ушагларә баша салмаг олмаз. Бухар машинын садәләшдирилмиш моделини ян хәсийини вә яхуд схемини кәстәрәкән шакирдләрини диггәти дәрһал әсәс мәсәләләрә, йә'ни машинын ичәрисиндә кедән процесә чәлб олунур. Әлчә дә бәдәнини өзүнә дейил, ган дөвранынын схеминә бахыб ган дөвранынын мәһийәтини анламаг олар.

Әлбәттә, бурадан әшянын өзүнү кәстәрмәкәк кими саһа нәтичә чыхармамалы. Бурадан чыхан дүзкүн нәтичә будур ки, мүрәккәб бир шейини өзүнү кәстәрмәкдән габаг онун моделини вә схемини, сонра исә онун өзүнү кәстәрмәк ләзимдыр. Әйрадиләси әлә шейләр дә вардыр ки, (мәс.; минераллар, металләр вә с.) онларын нә схемини, нә дә шәклинин фәйдасы вар, онларын анчаг өзләрини шакирдләрә кәстәрмәк ләзимдыр.

Әяни вәсантин бир нөвү дә пайлама материалдыр ки, бу заман әяни вәсант тахтадан асылмыр, о шакирдләрә пайланыр.

Әяни заманда синифдә 4—5-дән артыг әяни вәсант кәтирмәк мәсләһәт кәрүлмүр. Чүнки шакирдләрини диггәтинини һәммин мәһ-

дуддур, онлар әяни заманда чохлу әяни вәсант үзәриндә диггәтләрини топлая билмирләр.

Әяни вәсантини мўаллим синифдә нә заман кәстәрмәлидир? Изаһатдан габаг. һәлә ләзим олмадығы һалда онун орталыгдә ачыг галмасына әйтияч йохдур. Белә вәзийәт шакирдләрини диггәтинини яйылмасына сәбәб ола биләр. Әяни вәсант шәрһ вахты, ери кәлдикдә кәстәриләрәк изаһ әдилмәлидир. Дәрәдән сонра исә бә'зи һалларда вә имкан дахилиндә схемини, шәклини ики-үч күн әриндә синифдә галмасы мәсләһәтдир. Чүнки ушаглар әдәтән әяни вәсантлә яхындан таныш олмагә, һәттә бә'зән әлләри илә дә тохунмагә чән атырлар.

Әяни вәсантини кәстәрәкән шакирдләрини диггәтинини әсәс әләмәт вә чәһәтләрә йөнәлтмәк ләзимдыр. Бә'зән шәкил вә әшя үзәриндә мусәһибә апарараг суаллар вәситәсилә шакирдләрини диггәтинини кәстәрилән объектдә ләзимини истигамәтә йөнәлтмәк ләзим кәлир. Бүтүн шакирдләрини иллүстратив материалы яхшы кәрмәләрини тә'мин этмәк ләзимдыр. Она кәрә әяни вәсантини бир гәдәр йүксәкдә тутмалы вә я асмалы, ону кәстәрәкән мўаллим ян тәрәфдә дурмалы, габагыны кәсмәмәлидир. Чисм вә шәкил кичик исә парталарын арасы илә кәзиб ону шакирдләрә кәстәрмәк ләзимдыр.

Демонстрация. Тәчрүбәләрини кәстәрилмәси, кимя, физика вә тәбئيәт дәрсләриндә кенш тәтбиг олунур. Тәчрүбә кәстәрмәк ушагларда истәһсалат вә тәбئيәт һадисәләри һаггында айдын тәсәввүр оятмаг, һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә алағаләрини өйрәтмәк вә верилән биликләри шакирдләрә даһа дәриндән баша салмаг үчүн бөйүк әһәмийәтә маликдир. Тәчрүбәләр айры-айры ганунауиғуилуглар һаггында шакирдләрдә даһа мөһкәм инәм ярадыр, дәрсләрини марағлы кечмәсинә кәмәк әдир вә үмумийәтлә тә'лимә һәвәс оядыр.

Тәчрүбәләр лаборатор шәрәнтиндә кәстәрилсә, даһа яхшыдыр. Чүнки бу заман тәчрүбә кәстәрилән хүсүсән стол һүндүр олдуғундан тәчрүбәләр һамыя айдын кәрүнүр, тәчрүбә вәсантини һәр дәфә дашымаг ләзим кәлир. Синиф шәрәнтиндә кәстәрилән тәчрүбәни шакирдләрини һамысынын кәрә билмәси үчүн язи столунун аяглары алтына тахта вә я кәрнич гоймагла, ону 25—30 сантиметр юхары галдырмаг ләзим кәлир.

Тәчрүбәләр айдын олмалыдыр; она кәрә өйрәнилмәси нәзәрдә тутулмайя һадисәләри тәчрүбәдән кәнар әтмәйә чалышмаг ләзимдыр. Тәчрүбә кәстәрилән чһаз садә олмалы, тәчрүбә илә алағәси олмайя һәр чүр артыг шейләр ондан чыхарылмалыдыр.

Бу мүнәсибәтлә чохлу тәчрүбә кәстәрмәк үчүн уйғунашдырылмиш универсал чһазларын тәтбиги әлверишли дейилдир.

Тәчрүбә кәстәрилән чһазын гурулушу шакирдләрә изаһ әдилмәлидир. Чүнки шакирдләр чһазын гурулушуну әввәлчәдән баша дүшмәсәләр, тәчрүбәнини кедишиндән баш чыхармаз-

лар. Буна көрө дө тэчрүбөнни кедишини даһа айдын көстөрмөк үчүн чиһазын схемини язы тахтасында чөкмөк мәслаһәтдир.

Бә'ән, муәллимләр мөвзу һаггында габагчадан изаһаты тэчрүбөсиз верир, сонра иһә тэчрүбә көстөрирләр, бә'ән дө тэчрүбөнни көстәрә-көстәрә изаһат верирләр. Бә'ән һалларда әввәлчә тэчрүбә көстөрирләр, сонра шакирдләрни этдикләри мүшаһидә әсасында нөтичаләр чыхарырлар. Бу тәрзләрин һәр бирини дәрси һүсусийәтинә көрө муәллим тә'һини әтмәлидир, ләкин, нечә олурса-олсун, тэчрүбөнни изаһ әдә-әдә көстөрмәлидир.

Көстөрилән тэчрүбөнни шакирдләр тәрәфиндән фәал мүшаһидә олунмасыны тә'һини әтмәк ләзимдыр. Чалышмалыдыр ки, шакирдләр тэчрүбөнни схемини вә я шәклинни өз иһ дәфтәриндә чөксинләр. Бу мүнәсибәтлә муәллимни язы тахтасында чөкдийи шәкилләр бу иһдә онлара көмөк әдәр.

Иллүстрасия вә демонстрасия үсулунун тәтбиғи мәктәбин ки-фәйәт гәдәр әһини вәсәнтлә тә'һини олунмасыны тәләб әдир. Мәктәбин рәһбәри вә муәллимләр бу тәһизатын гәйғисына гәлмәлидыр. Әһини вәсәнт олмадыгда, габагчыл муәллимләр өз дәрсләриндә әдә гәйғурма әһини вәсәнтдән истифадә әтмәйә чалышырлар. Бунун үчүн онлар габагча шакирдләри бу иһә чәлб әдир. Шакирдләрин өз әлләри илә әһини вәсәнт һазырламасы онларын нәзәри биликләри дә яхшы өйрәнмәсинә көмәк әдир вә политехники һазырлығлары үчүн яхшы шәрәит яратмыш олур.

Демонстрасиянын бир нөвү дә кино көстөрмәкдир. Кино тә'һим иһиндә әвәзәдилмәз гүдрәтли вәсәнтдир.

Хүсусән, политехник тә'һимни тәтбиғи илә әләгәдәр оларәг истеһсалат вә техника илә шакирдләри таныш әтмәкдә кинонун әһәмийәти бөйүкдүр. Истеһсалаты һәр заман экскурсия илә көстөрмәк мүмкүн олмур. Бу заман кино көмәйә кәлир. Көстөрилмәси имкан харичиндә олан об'екти вә һадисәләри дә мултипликасия лентләри илә кино вәсәнтәсилә көстөрмәк олур. Мәсәлән, домна вә мартен собаларынын ичәрисиндә кедән просесләри, рүшәйми юмурта ичәрисиндә, тохумун торпаг алтынды инкишафыны мултипликасия лентләри вәсәнтәсилә әсәлтыгла көстөрмәк олур. Кино, һадисәләри һәрәкәтдә көстөрир. Она көрә тә'һим һәятә яхылашдырыр. Тә'һим үчүн һүсуси уйғунлашдырылмыш филмләрдән башга бу мөгсәд үчүн «Элм вә техника» кино журналындан дә истифадә әтмәк олар.

Бу үстүлүләрнин нәзәрә әләраг, һәр бир орта мәктәбин кино апараты илә тә'һини әдилмәсинә һәл олмағ ләзимдыр.

Ләкин мәктәбдә кино чиһазынын олмасы ки-фәйәт дейилдир. Муәллим кино көстөрмәйи дә бачармалы вә бу иһә юхары синиф шакирдләрини чәлб әтмәлидир. Бундан әләвә мәктәбдә кино көстөрмәк үчүн гаранлығлашдырыла билән һүсуси отаг олмәлидыр.

Кино сәсләдирсә, муәллимни изаһат вермәси ләзим дейилдир, сәсиздирсә, ери кәлдикчә, муәллим гыса изаһат вермәлидир. Ла-

Муәллим кинону көстөрмәйи дә бачармалы вә бу иһә юхары синиф шакирдләрини чәлб әтмәлидир. Кинону көстөрмәдән габаг муәллим бахылачағ һадисәләр, нәләрә һүсуси фикир вермәк вә с. һаггында кириш сөһбәти кечирир. Кинодан сонра иһә гыса екуи сөһбәти кечириб мүшаһидә әдилән һадисәләр үзәриндә шакирдләрин диггәтини бир даһа чәлб әдир.

Кино илә бәрәбәр әһини вәсәнт сифәтилә аллоскопдан, диа-филмдән истифадә әтмәк ләзимдыр. Буларын кинодан фәргин ондадыр ки, һадисә вә я чисм һәрәкәтдә көстөрилмир, айры-айры кадрларла верилир. Бир дә булар сәсиз олурлар. Она көрә мутләг муәллимни шәрһин илә бирликдә көстөрилмәлидир.

5. ЭКСКУРСИЯЛАР

Экскурсиялар (вә я тәһзәзәһләр) тә'һимдә әһинилийи ифадә әдән үсуллардан биридир. Экскурсия әтраф мүһитдә әһия вә һадисәләри тәһини һалында өйрәнмәйә дейилир. һадисәни, әһини синифә кәтириб өйрәнмәк мүмкүн олмадыгда экскурсия әһтинч доғур. Экскурсия дәрсдә өйрәнилмиш биликләрини һәятдә—тәбиәттә, истеһсалатда нечә ифадә олундуғуну, нисанларын бу биликләрдән нечә истифадә әтдикләрини көстөрмәкдә бөйүк рол ойнайыр.

Экскурсия үсулуну мәктәбдән вә синифдән кәнар тәдбирләрә әләгәдәр олан экскурсиялардан фәргләндирмәк ләзимдыр. Мәктәбдән вә синифдән кәнар тәдбир сәчийәси дашыян экскурсиялара бүтүн шакирдләрини чәлб олунмасы мәчбури дейилдир. Экскурсия үсулу иһә програм материалынын синифдә дейил, синифдән кәнарда—заводда, электрик станциясында, колхоз фермасында, ТТС ә'мәлатханасында, чай кәнарында, мешәләрдә, тарихи абидәләр янында, музейләрдә вә с. кечилмәси демәкдир. Башга сөзлә бу тәһини об'ектин янында кечилән дәрсләр.

Экскурсиялар об'ектләрә көрә мүхтәлиф нөвләрә бөлүрләр:

1. Тәбиәт экскурсиялары—тәбиәт вә чоғрафия фәннәләри илә әләгәдәр оларәг мешәйә, баға, чай кәнарына вә булар кими башга об'ектләрә апарылан экскурсиялардыр.

2. Истеһсалат экскурсиялары—физика, химия, тәбиәт фәннәләри илә әләгәдәр оларәг завода, фабрика, электрик станциясына, ТТС-ә, колхоз вә совхоз истеһсалатына кедилән экскурсиялардыр.

3. Тарих экскурсиялары—тарих фәнни илә әләгәдәр оларәг тарихи абидәләрә, тарих музейләринә, айры-айры тарихи шәхсийәтләрини ады илә әләгәдәр олан әвләрә, биналар апарылан экскурсиялардыр.

4. Әдәбийәт вә иһчәсәнәт экскурсиялары—әдәбийәт вә рәсм фәннәләри илә әләгәдәр оларәг, әдәбийәт музейинә, язычынын яшадығы әвә, театр музейинә, иһчәсәнәт сәркиләринә апарылан экскурсиялардыр.

Тәдрис планында IV—IX сınıфда экскурсиялара һәр сınıф үчүн 6 күн вахт айрылмышдыр. Програмларда да һансы мөвзулар үзрә экскурсиялар тәшкилини мәсләһәт көрүлмәси һаггында көстәреш вардыр. Һәр фәни мұаллими сınıф үчүн айрылмыш экскурсия күнләрини вә әләчә дә әтраф мұһитдәки экскурсия объектләрини нәзәрә алараг өз фәни үзрә экскурсиялары планлашдырыр. Бу планлар мәктәбини дәрә һиссә мүдириндә топланыр вә бу әсасда һәр сınıф үзрә экскурсияларын тарихи вә объектләрини көстәрән үмуммәктәб планы тәртиб олуиур. Шүбһәсиз, политехник тә'лимлә әлағадар олараг химя, физика вә тәбиғят фәнләринә бу планда әсас ер вермәк ләзимдыр.

Биркүилүк экскурсиядан даһа сәмәрәли истифадә әтмәк мәғсәдилә, мүмкүн олдуғу заман, бир объектдә экскурсияны икки фәни үзрә тәшкил әтмәк ләзимдыр. Бу чүр мүрәккәб экскурсиялар вахта гәнаәт әтмәк һөгтейи-нәзәриндән әлверишли олдуғу хими, әлими һануиларын истиһсалатда гаршылыгы әләгә вә вәһдәттә нечә тәтбиғ олундуғуну шакирдләрә көстәрмәк үчүн дә гиймәтлидир. Белә экскурсиялар үчүн вахты вә объектнү дүзкүн сечмәк чох мұһимдыр. Вахт вә объект әлә сечилмәлидир ки, экскурсиянын мұәййән әдилдийи вахт һәр икки фәндән кечилмиш програм материалы үзрә һәммин истиһсалатда мұшәһидә апармагә имкан олсун.

Экскурсиялар дашыдығы методик вәзифәләр әтибарилә 3 чүр ола биләр:

I. Илк танышлығ экскурсиялары. Програмын бөйүк бәһсинә башлаған вахт мұаллим үмумийәтлә һәммин бәһсдә айдылашдырылачағ мәсәләләр һаггында шакирдләрдә үмуми тәсәввүр яратмағ вә һәммин мәсәләләрә марағ оятмағ үчүн онлары экскурсия апарә биләр; белә экскурсиялар илк танышлығ экскурсияларыдыр. Мәсәлән, зоология мұаллими «Кәнд тәсәррүфәт һейванлары» мөвзууну башлаған вахт шакирдләри һейвандарлығ фермасына апарарағ, айры-айры чинс һейванларла таныш әдә биләр. Физика мұаллими «Механика» бәһсинә башлаған вахт яхындакы заводун вә РТС-ин механикы сехинә экскурсия тәшкил әдиб шакирдләрә бурада механикы ишләр һаггында илк анлайыш верә биләр.

II. Мөвзуну кечмәк просесиндә апарылған экскурсиялар. Бу чүр экскурсиялар програмын бөйүк бәһсләрини кечәркән ортада экскурсия әһтияч доған вахт тәшкил әдиләр. Белә экскурсиялар програм бәһсини кечилмиш мөвзуларына даһа яхшы баша дүшмәк вә мөһкәмләтмәйә көмәк әддийи хими, шакирдләри кәләчәкдә кечилчөк мөвзулары даһа яхшы гаврамағ үчүн дә һазырлайыр.

III. Екун экскурсиясы. Бу, програмын кечилән бөйүк бәһсинә екун вурмағ, кечиләнләри шакирдләрини һафизәсиндә яхшы мөһкәмләтмәк мәғсәдилә апарылған экскурсиядыр.

Сайдығымыз бу экскурсияларын ери кәлдикичә һамысындан истифадә әтмәк мүмкүндүр.

Экскурсиянын кечирилмәси.

Экскурсиянын тәшкили вә кечирилмәсинә кәлдикичә, бу, экскурсия һазырлығ, экскурсиянын кечирилмәси вә экскурсиянын екунлашдырылмасы мәрһаләләриндән ибарәт олур.

Экскурсия һазырлығ. Экскурсияны мұтәшәккәл кечирмәк үчүн она яхшы һазырлығ апармағ ләзимдыр. Экскурсиянын бу һазырлығ мәрһаләсиндә мұаллим экскурсиянын конкрет мәғсәдини мұәййәнләшдирер, габагча өзү экскурсия әдилчөк объектә кедиб, онула яхшы таныш олур, шакирдләрини кәтирилмә вахтыны мұәссисә мүдиринә илә разылашдырыр.

Һазырлығ мәрһаләсиндә көрүлән ишләрдән бири дә ушағларә экскурсия һаггында габагчадан ләзими мә'лумат вермәкдир. Бу мәғсәдлә шакирдләрә экскурсияда нәләр көрәчөкәлри изәһ әдилер вә орада нәләрә хүсуси фикир вермәләри, габагча әвдә һансы мөвзулары нәзәрдән кечирмәләри, сәһәр мәктәбә кәләркән өзләри илә нәләр кәтирмәләри (мәсәлән, ер газмағ үчүн ләпатка, чүчү вә с. шейләр топламағ үчүн гуту вә с.) тапшырылыр. Әкәр экскурсия чох вахт алачагса, шакирдләр бу һагда вәлидейиләринә хәбәр вермәли, өзләри илә емәк кәтирмәлидирләр вә с. Нәһайәт, кимин экскурсия заманы нә иш көрәчөкәйи габагчадан мұәййән әдилмәлидир. Мәсәлән, мешойә кедән заман кимләрин һәшәрәт, кимләрин ярағ, кимләрин чичәк вә с. топлаямағы онларә габагчадан дейилмәлидир.

Мұаллим экскурсиянын планыны габагча тутмалы вә бу планда һансы объектләрини нә кими сыра илә көстәрилчөкәйини, һансы програм материалы илә вә нечә әләгә ярадачагыны вә с. гейд әтмәлидир.

Экскурсиянын кедиши. Экскурсия белә тәшкил олунур: шакирдләр экскурсия еринә кәлдикичә сонра нәзәрдә тутуламуш план үзрә объектнү көстәрилмәси башланыр. Экскурсия заманы мұәссисә ишчисями, йохса мұаллими изәһәт вермәлидир? Экскурсия вахты мұаллимин изәһәт вермәсини даһа дүзкүн һесаб әтмәлидир. Чүнки мұәссисә ишчисинин (мұһәндисин, аграномун) програмдан хәбәри олмая биләр, она көрә дә онун изәһи програмла әләгәсиз апарылмыш олар. Изәһәти мұаллим апардығы заман бу әләгәни нәзәрдә тутар вә экскурсия даһа сәмәрәли кечәр. Бунун үчүн мұаллимин экскурсия объектинә яхшы бәләд олмасы шәртдир.

Экскурсия вахты көстәрилән объектләрә бүтүн шакирдләрини бахмасы үчүн интизамын бөйүк әһәмийәти вардыр. Шакирдләрин мұаллимин янындан узағ кетмәмәсини тә'мин әтмәк ләзимдыр. Әкс һалда, экскурсия садәчә тамаша, кәзинтийә чевриләр. Она көрә экскурсияны башлаяркән интизам һаггында шакирдләрә мөһкәм тәләб вермәк ләзимдыр. Көстәрилән объектнү һамынын мұшәһидә әтмәси үчүн бүтүн шакирдләр мұаллимин әтрафында ярым даирә шәклиндә топланмәлидирләр. Мұаллим илә объектнү көстәрә-көстәрә изәһ әтмәлидир. Мұаллимин изәһи гыса олмәлидир.

Эскурсия заманы шакирдларин, үмумийятла, гейд апармасы лазым дейил, чүнки язмаг үчүн шэрант йохдур. Лакин б'эн рэгэм ма'луматыны, садэ схемларин чакилмасини тэлэб этмэк лазымдыр. Эскурсия заманы мүэссисе рэббэрлэринин ичазеси илэ сонрадан синфдэ үзэриндэ ишлэнэчэк материал топламаг файдалыдыр.

Эскурсиянын екунлашдырылмасы. Эскурсия апарылдыгдан сонра она екун вурмаг лазымдыр. Екун мактабда вурулур. Екуни вурулмасы мүхтэлэф шакилда ола билэр: кэтирилэн материаллары лабораторияда тэһил этмэк, һербари вэ коллекциялар дүзэлтмэк, көрүлэнлэрин шаклини чэкмэк, язлы тэсвир этмэк вэ с. Бу ишлэрин бир чохуну эв тапшырыглары вэ синфдэнкэнэр, дэрнэк тэдбирлэри васитэсилэ ичра этдирмэк олар. Белэ эмэли ишлэрдэн алавэ мүэллим «Бу эскурсиядан нэ өйрөндик» мөвзуида синфдэ мүсаһибэ апармалыдыр.

Эскурсиялар мүтэшаккил кечирилдикдэ тэ'лимни кейфийятини йүксэлтмэк вэ шакирдлэрдэ билийэ һавэс догурмагда бөйүк рол ойнайыр.

6. ЛАБОРАТОР ВЭ ПРАКТИК МЭШГЭЛЭЛЭР.

Лаборатор мөшгэлэлэрини әһемийәти.

Лаборатор мөшгэлэлэр мүэллимни рэббэрлийи алтында шакирдлэрин синфдэ, мактаб кабинәсиндэ хүсуси чһазларла вэ я өлчү аләти илэ мүөййән бир һадисәни вэ я ашаны өйрәнмәси демәкдир. Лаборатор мөшгэлэлэр физика, химя, тәбийят дәрсләриндә тәтбиг эдилир. Лаборатор мөшгэлэлэрини әһемийәти ондадыр ки, әввәлән, шакирдлэр тәчрүбәни өзлэри апардыглары үчүн алдыглары биллик онларын шүурунда даһа мөһкәм ер тутур, онлар билийэ даһа мөһкәм инаныр вэ буна көрә дэ чыхарылан элми гануулар, ганунауйгунлугларын доғрулуғунда тезликлә әгидә кәсб эдилрлэр. О бири тәрәфдән, лаборатор мөшгэлэлэр, тәбийят, физика вэ химянын тәдриси илэ әлагәдар олараг, шакирдлэрин практик вәрдишлэр әлдэ этмәсинә кәмәк эдир. Ушаглар өзлэри тәчрүбә гурур, чһазлар вэ өлчү аләтлэри илэ рафтар этмәйи өйрөнир вэ бу саһәдә файдалы һәяти бачарыг вэ вәрдишлэр кәсб эдилрлэр.

Лаборатор мөшгэләнин бир әһемийәти дэ шакирдлэрин мүстәгил чалышмаға, мүстәгил нәтичәлэр чыхармаға тәһрик этмәсиндәдир. Бу үсул шакирдлэрә мүстәгил чалышмаг бачарығы вэ мүстәгил дүшүнмәк габилийәти, мүшаһидәчилик вәрдишлэри кәсб этдирир, онларын ярадычылыг, тәшәббүскарлыг габилийәтлэрини инкишаф этдирир. Бир чох кәнч ихтирачылар ихтирачылыг ишинә мөһз лаборатор мөшгэләлэри сайәсиндә тәһрик олунмушлар.

Лакин лаборатор мөшгэләлэри бүтүн мөвзулар үзрә һәятә кечирилә билмәз. Әввәлән, бунун үчүн чһазларын вэ өлчү аләтлэринин чох олмасы лазымдыр ки, бу да бир чох һалларда чәтинликлә баша кәлир. О бири тәрәфдән, бу үсул үзрә тә'лим

чох ағыр темплә кедир. Програм мөвзуларынын һамасыны бу үсулла кечмәк олмәз.

Химя, физика вэ тәбийят фәнилэри үзрә һәр синфдә кечирилмәси мәчбури сайылан лаборатор мөшгәләләр вэ практик ишләр һәмни фәнилэрини програмында мүөййән эдилмишдир. Бу фәниләрдән дәрә дейән мүәлимләр програмда гейд эдилмиш лаборатор мөшгәләлэри һәятә кечирмәйә борчлудурлар.

Лаборатор мөшгәләләрдә политехник мазмуну чохалтмаг, мөшгәләләрдә истәсәл характерли ишлэрин көрүлмәсини тә'мин этмәк лазымдыр. Чалышмалыдыр ки, физикадан лаборатор мөшгәләләр шакирдлэрә өлчү аләтлэри илэ рафтар этмәк, электромонтаж вэ радиомонтаж вәрдишлэри ашыланмасыны тә'мин этсин; химядан лаборатор мөшгәләләр шакирдлэрә химя габлары вэ чһазлары илэ рафтар этмәк, мүөййән химйәви гургулары дүзәлдә билмәк, гыздырмаг, сүзмәк, газлары топламаг, бәрк чһимлэри парчаламаг кими вәрдишләр, ән чох ишләдилән химйәви маддәлэри танымаг бачарығы ашыласын; тәбийятдан лаборатор мөшгәләлэри шакирдлэрә торпағын тәркиби вэ кейфийәтини мүөййән этмәк, минерал күбрәлэри танымаг, тохумлары сечиб чешилдәмәк, ешикләрдә тохум әкмәк, шитиллэри сейрәлтмәк, микроскопдан истифада этмәк вэ с. бачарыг вэ вәрдишләр версин.

Лаборатор мөшгәлэлэрини формалары.

Лаборатор ишләр адәтән шакирдин ичра әтдийи тәчрүбә шаклиндә апарылыр. Лакин бунун гыса вэ узун мүддәтли мүшаһидә шаклиндә апарылан формалары да олур. Микроскоп алтында чанлылары мүшаһидә этмәк гыса мүддәтли, бир фәсил вэ я бир ил мүддәтиндә һава, битки вэ һейван үзэриндә мүшаһидә апармаг узун мүддәтли мүшаһидәйә мисал ола билэр. Бир чох һалларда әввәл тәчрүбә тәшкил эдилир, сонра узун мүддәтли мүшаһидә апарылыр; мөсәлән, мүхтәләф шэрантдә тохум әкилир, чалаг эдилир, вэ с. сонра онларын үзэриндә мүшаһидәләр апарылыр.

Лаборатор мөшгәләдә шакирдлэрин апардыглары тәчрүбәләр ики вәзифә дашыя билэр: 1. Мүәлимни әтдийи тәчрүбәлэрини тоқрар эдилмәси, 2. шакирдлэрин тәчрүбә эдиб мүстәгил нәтичә чыхармасы вэ практик мөсәлә һәлл этмәси. Дәрсин дидактик вәзифәсиндән асылы олараг, буыларын һәр икисинин өзүнә көрә файдасы вардыр.

Бу мөшгәләлэрини тәшкилинә кәлдикдә, буылар ики чүр апарылыр: фронтал вэ сәпәли.

Эйни һөвлү чһазларын мигдары синфдәки шакирдлэрин мигдарына бәрәбәр олдуғдә, о заман һәр шакирдә бу чһаздан бирини вермәклә синфдәки бүтүн шакирдлэрини әйни иш көрмәси, әйни тәчрүбә гурмасы тә'мин эдилир ки, буна фронтал (бүтүн чәһнә үзрә) лаборатор мөшгәләси дейилир. Әкәр белә имкан олмәсә, һәр шакирдә башга-башга тәчрүбә гурмаг тапшырығы верилир, вэ шакирдлэр ири програм мөвзу дахилиндә фәрди иш

апарырлар. Буна ишин сәпәли тәшкили дейлир. Бир чох һалларда чыхыш йолу тапмаг үчүн иши бригада (манга) формасында тәшкил эдиләр. Мәсәлән, мәктәбдә эйни чһаздан 5 әдәд варса, синиф 5 бригадая (мангая) бөлүнүр вә бригадая эйни иш тапшырылыр. Чһаз аз оlanda бригадаларын да ишини сәпәли гурмаг олар.

Әлбәттә, фронтал мәшғәләләр даһа гиймәтлидир. Чүнки бу заман, әдәтән, бүтүн шакирдләр тәчрүбәдән эйни нәтичә алыр вә тәчрүбә даһа инандырычы олур. Бундан башга белә мәшғәләләр рәһбәрлик этмәк мұәллим үчүн дә асан олур. Иш сәпәли тәшкил эдилдикдә һәр бригадая айрыча рәһбәрлик этмәк лазым кәлир. Иш сәпәли тәшкил эдиләркән, мөвзуларын бир-биринә яхын олмасына чалышмаг лазымдыр. Мәсәлән, бәрк чисимләрин хүсуси чәкисини тә'йин этмәк бир бригадая, маеләрин хүсуси чәкисини тә'йин этмәк башга бригадая тапшырылыр вә я һәр бригадая мұхтәлиф мае вериллир вә онун хүсуси чәкисини тапмаг тапшырылыр.

Әкәр лаборатор мәшғәлә бригадалар үзрә гурулмушдурса мұәййән шәртләри көзләмәк лазымдыр: бригаданын тәркиби 4—5 нәфәрдән артыг олмамалыдыр, чүнки бригадала шакирдләрини сайы артыг оларса, бә'зи шакирдләр ишсиз галарлар. Бригаданын ичәрисиндә иши әлә бөлмәк лазымдыр ки, шакирдләрин һәр бири нөвбә илә тәчрүбәни ичра этсин, бири тәчрүбәни ичра әдәркән ердә галандар она көмәк этсинләр. Бригаданын һәр бир үзви тәчрүбәнин схемини чәкмәли вә лазыми гейд апармалыдыр. Бригаданын тәркиби бүтүн мәшғәләләр үчүн данми олмамалыдыр. Нәһайәт, иш коллективлә көрүлсә дә гиймәтләндирмә фәрди олмалыдыр.

Лаборатор
мәшғәләсинә
мұәллимни
рәһбәрликни.

Лаборатор мәшғәлә нечә кечириллир вә мұәллимни бу мәшғәләләрдә рәһбәрликни нәдән ибарәтдир? һәр шейдән әввәл, лаборатор мәшғәлә үчүн габагчадан мұәллим лазыми һазырлыг көрмәлидир. Чһазлар йохланмалы вә анчаг

сәләмәт чһазлар пайланмалыдыр. Тәнәффүс вахты синфин нөвбәтчисә вә кабинетини фәаллары чһазлары столлар үстүнә дүзмәлидирләр.

Мұәллим көрүлчәк иши үчүн верәчәйи тә'лиматы габагчадан план шәклиндә һазырламалыдыр. Шакирдләрин тәчрүбәләри дүзкүн апармасы үчүн бу тә'лиматын чох бөйүк әһәмийәти вардыр. Тә'лимант мұсаһибә йолу илә шифаһи верилә билдийи хими, һәр шакирдә (бригадая) дә язылы шәкилдә тәгдим олуна биләр. Иш сәпәли апарыларса, язылы тә'лимант әруридир. Чүнки бу вахт һәр шакирди (бригаданы) айрылыгдә тә'лимантландырмаг лазым кәлир ки, буну да шифаһи апармаг чох вахт алыр. Тә'лимантда ишин мөвзуу, мөгсәди гейд эдиллир. Бә'зән чһазын гурулушу вә иш принципни шакирдләрә хатырладылыр. Бундан сонра көрүлчәк иш ардычыллыгы илә язылыр вә я ә-

йилир, нәләрә чаваб вермәк, нәләрини шәклини, схемини чәкмәк лазым олдугу гейд эдиллир.

Тә'лиматы яхшы дәрк әтдикдән сонра шакирдләр ишә башлайырлар. Мұәллим исә столларын вә я сырларын арасында көзәрәк айры-айры шакирд вә я бригадалара, ери кәлдикчә көмәк эдиллир; онларын ишләринә истигамәт вериллир. Әкәр бир шакирдин иши мұәййән сәбәбә көрә даянмышса, она фәрди көмәк көстәриллир. Әкәр бүтүн шакирдләр эйни мәсәләдә чәтинлик чәкирдәрсә, о заман мұәллим синфин ишини даяндырыр вә үмуми нәһәт вериллир, сонра шакирдләр иши давам әтдирдиләр.

Лаборатор мәшғәләнин сонунда мұәллим ишләрини йохладыгы шакирдләрә гиймәт вериб синиф журналына языр, башгаларына исә әвдә онларын дәфтәрләринә бахдыгдан сонра гиймәт вериллир.

Практики
ишләрин
кечирилмәси.

Политехник тә'лимни тәтбиғи илә әләгәдәр олараг, шакирдләри практик ишләрә вә истеһсал әмәйинә һазырламаг мөгсәдилә, мәктәбдә әмәк мәшғәләлери кечиллир. Бу әмәк мәшғәләләри, мә'лум олдугу kimi, I—IV синифләрдә әл әмәйи дәрсләри, V—VII синифләрдә тә'лим ә'мәләтханасы вә тәдрис тәчрүбә сәһәсиндә практик мәшғәләләр вә VIII—X синифләрдә истеһсалат әсәслары үзрә конд тәсәруфатына, машинишүнәслыгә вә электротехника анд практикумлар шәклиндә кечириллир. Бундан әләвә шакирдләрин практик ишләри риязийят дәрсләрилә әләгәдәр олараг ер өлчмә ишләриндә, зоология дәрсләри илә әләгәдәр олараг чанлы кушәдә тәтбиғ олунур.

Шакирдләрин практик ишләри, мұхтәлиф олдугу kimi, онларын тәшкили дә нөвбәнәвдүр. Лакин буларын үмуми чәһәтләри чохдур ки, биз онларын үзәриндә даянчагыг. һәр шейдән әввәл, практик ишләрини шакирдләр тәрәфиндән көрүлмәси үчүн онларын һәмни ишә әләгәдәр нәзәри биллийә малик олмасы лазымдыр. Мәсәлән, тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндәки әкмә вә бечәрмә ишләринә башламаздан әввәл шакирдләр һәмни ишләрини нәзәри әсәсларыны ботаника дәрсләриндә кечмәлидирләр.

Даһа сонра, шакирдләрин көрдүкләри ишләрини фәйдалы, мәһсулдар характер дашымасы да мұһүм шәртдир. Шакирдләрин мәктәб ә'мәләтханасында, завод сехиндә вә я тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә көрдүкләри практик ишләр фәйдалы мәһсулун әлдә эдилмәси илә нәтичәләнмәлидир.

Нәһайәт, бу ишләрин ичрасы вахты тәһлүкәсизлик вә сәһиййә тәләбләри мұтләг көзләнмәлидир.

Практик ишләр V-дән юхары синифләрдә, әдәтән, ики саатлыг мәшғәләдә тәшкил олунур. VIII—X синифләрдәки практикүмлар исә бә'зән 4—5 саатлыг иш kimi кечиллир.

Мәшғәлә башланмаздан әввәл иш әләтләри вә аваданлыг һазыр олмалыдыр ки, онларын ахтарылыб кәтирилмәсинә артыг вахт сәрф эдилмәсини.

Практики ишләр, мұаллимнің ғыса тәліматы вә я мұсаһибәсч илә башланыр. Бу тәлімат вә мұсаһибәдә мұаллим шакирдләрнн көрүлөчөк практикн ишләрлә алагәдар олан мұвафиг нәзәри биликләрннн ашкара чыхарыр вә көрүлөчөк ишләр һаггында изаһат верир. Чох вахт бу изаһат мұаллимнн һәмнн ишнн практикн олараг ичра әтмәси илә янашы кедир. Мәсәлән, чалагын гайдасыны изаһ әдиркән мұаллим, буну практикн олараг бир чалаг әмәлийяты үзәрнндә апарыр. Сонра шакирдләр, ишнн характернндон асылы олараг, мангалара вә я группара айрыла биләр. Һәр манганын (группун) конкрет ишнн мұәййәнләшдириләр, әләтләрнн пайланыр вә шакирдләр ишә башлайырлар. Мұәллим исә шакирдләрнн ишннн мұшаһидә әдир, сәһяләрннн тәсһнн әдир, лазым кәлирсә, ичранын техникасыны әмәли олараг кәстәрнр. Иш ичра әдилдикдән сонра мұәллим ону тәһвил алыб гиймәтләндириләр. Әләтләр тәһизләниб, сәлигә илә еринә гокулур.

Мәктәб әмәлатханаларындакы ишләр дә тәхминән бу гайда илә, мұәллимнн иш һаггындакы тәліматы вә практикн нүмунә үзәрнндә ғыса изаһаты илә башлайыр.

Шакирдләр үзәрнндә мұәллимнн рәһбәрлийннн яхшы тәмннн әтмәкдән өтру програм бу практикн ишләрнн ярым синифләрлә апармагы тәклиф әдир. Беләликлә, практикн мәшғәләләр вахты мұәллимнн рәһбәрлийн алтында 15—20 нәфәр шакирд ишләйир.

Юхары синифләрннн практикумлары ени нөв иш олдуғундан буиларын тәшкили сәһәсиндә һәләлик ени-ени йоллар ахтарылар. Бәэн мәктәбләр һәфтәдә бир дәфә синфи мұәййән заводун мұвафиг сәхннә апарыр вә бурада шакирдләр устанын рәһбәрлийн алтында дәзкәһ вә я чиһәзлә ишләйир; бәэн мәктәбләр мәктәбдә авто-синиф тәшкил әдиб бир чох мәшғәләләрнн бурада тәшкил әдир. Кәнд ерләрнндә исә бу мәшғәләләр МТС әмәлатханаларында, колхоз гаражында, фермада вә тарлада тәшкил олунур.

7. ЧАЛЫШМАЛАР

Тәлим просесиндә мұәллим шакирдләрнн анчаг биликләрлә силаһландырмыр, әйнн заманда шакирдләрә бачарыглар вә вәрдишләр дә ашылайыр. Тәдрис програмларында шакирдләрә верилөчөк биликләрлә янашы олараг, бачарыг вә вәрдишләрнн дә һәчмнн мұәййәнләшдирилмишдир.

Тәлимдә вә әләчә дә инсаннн күндәлик һәятында бачарыг вә вәрдишләр чох бөйүк рол ойнайырлар. Язмаг, шифаһи һесапламаг, шәкил вә чизки чәкмәк, мәсәлә һәлл әтмәк, әмәк әләтләрнндә ишләмәк, мусигн әләтләрнндә чалмаг, физкултура һәрәкәтләрннн ичра әтмәк вә с. буиларын һамысы шакирдләрдән бачарыг вә вәрдиш тәләб әдир.

Бачарыг вә вәрдишләр нәзәри биликләрнн даһа яхшы мәннм-сәннләмәсинә көмәк әдир. Бачарыг вә вәрдишләр, әләтән, әләрнн, әәлә һиссиннн иштиракы илә әмәлә кәлир. Билийн газан-

магда, дәрк әтмәкдә исә әзәлә вә тохунма һиссиннн бөйүк ролу вардыр. Бунун физиоложн әсасыны бөйүк рус физиологлары И. М. Сеченов вә И. П. Павлов айдын кәстәрмишләр. И. М. Сеченов әзәлә ишннн баш бейннн фәәлийәтиндә олдуғча бөйүк ролу олдуғуну гейд әдәрәк, әзәлә ресептуруну «чайнаглар» адландырмышдыр. Академик И. П. Павлов исә бу һагда языр: «Беш харичи анализатора биз йүксәк дәрәчәдә ичә анализатор олан һәрәкәт апаратыны әләвә әтмәлийнк; бу һәрәкәт апараты һәрәкәтнн һәр бир моментннн, һәрәкәтдә иштирак әдән бүтүн һиссаләрнн вәзийәт вә истигамәтннн мәркәзи синир системннә сингәлизә әдир»¹.

Әзәлә анализаторундан әләвә әлдә бир чох башга мұһүм анализаторлар топланмишдыр. Биз әлләрнмиз вәситәсилә чисмнн бәрклийннн вә күмшаглығынн, һамар вә кәлә-кәтүрлүйүнү, созулуғуну вә истилийннн вә с. һисс әдирк. Әл чисмләрнн формасы вә бөйүклүйүнү дәрк әтмәкдә, мәкән тәсәвврүнү дәһннләшдирмәкдә көмәк әдир. Беләликлә, әлләрн ишә саларкән ушағын бир чох һисс үзвү әйнн заманда фәәлийәт кәстәрнр. Һәр бир һисс үзвләрнннн биркә фәәлийәти баш бейндә мұвафиг мәркәзләрнн бир-бирилә гаршылығлы мұнасибәтдә фәәлийәт кәстәрмәсинә сәбәб олур. Академик И. П. Павловун шакирдләрнндән академик К. М. Быковун дедийн кими, «Әсл һәгннәтдә әзәлә һәрәкәти олмадан нә тәбиәти дәрк әтмәк, нә хүсусән ону әмәк просесиндә дәйншдирмәк олар, нә дә тәрбийә просесиндә мүкәм-мәлләшдирмәк олар»¹.

Материалистик физиоложннн бүтүн бу әсәслары ушағларда вәрдиш вә бачарыглар яратмаг вә онлары мүнтәзәм ишә салмағын зәһнн никишаф үчүн нә гәдәр бөйүк әһәмийәтә мәлик олдуғуну айдын сурәтдә кәстәрнр.

Әлин идрак просесиндә иштиракы шакирд үзәрнндә тәлим вәситәләрннн зәнкннләшдириләр вә мәннмсәннлән билийнн дүрүст олмасына, ядда мөһкәм галмасына көмәк әдир.

Бачарыг вә вәрдишләр башлыча олараг әйнн фәәлийәти дәфәләрлә тәкрат әтмәк вәситәсилә әмәлә кәлир. Шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләрнн ярадылмасы үчүн чалышмалардан истифадә олунур.

Үмүмтәһсил фәһкәләрнн үзрә чалышмалар әсәсән ашағыдакы группара бөлүнә биләр: 1) шифаһи чалышмалар; 2) язылы чалышмалар; 3) график ишләр; 4) техникн чалышмалар; 5) әмәк чалышмалары; 6) бәдән тәрбийәсч чалышмалары.

¹ Академик И. П. Павлов. Һейванларын али синир фәәлийәтннн объектнн өйрәнмәйә дәир ийрәнмишлик тәҷүбә, 1947, сәһ. 134 (русча).

¹ Академик Павловун физиоложнн тәлим проблемләрннә һәср олунмуш әлмн сессия, стенографик һесабат, ССРН Әмәләр Академиясынын нәшрн, 1960, сәһ. 43. (русча).

**Шифаһи
чалышмалар.**

Шифаһи чалышмалар аз-чоһ бүтүн фәниләрнә тәдрисиндә олса да дилләр вә риязийятнә тәдрисиндә олдуҗа бөйүк ер тутур. Дил дәрсләриндә бурая мәтнә дүзкүн вә сүр'әтлә охуя билмәк, ше'ри ифадалә охуя билмәк, дүзкүн вә салис данышмаҗ, үмумийәтлә фикирләрнә дүзкүн ифада эдә билмәк вәрдишләрнә вә с., риязийят үзрә шифаһи һесаблама вәрдиши вә с. газанмаҗ үчүн апарылан чалышмалар дахилдир.

Язы ишләрнә.

Язы ишләриндән дил, әдәбийят вә риязийят фәниләрнә тәдрисиндә кениш истифада олунур. Булардан әлава физика вә кимя үзрә мәсәлә һаллиндә дә язылы ишләр тәтбиг олунур. Мәктәбдә шакирдләр әсас үч нөв язы иши үзәриндә чалышырлар: үзүнү көчүрмә язылары, тәтбиг этмәк язылары вә ярадычылыҗ язылары.

Үзүнү көчүрмә язылары өйрәдилән һәрф, рәғәм, сөз вә ишараләри дәфәләрлә язмаҗ, мәтнә үзүнү көчүрмәкдә ифада олунур ки, булардан да хүсусән I вә II синифләрдә истифада эдилер. Булардан бә'зи һалларда юхары синифләрдә дә истифада олунур. Мәсәлән, чәбрдән көк, кәср, логарифма ишараләрнә, рәсмхәтт үзрә коллаграфик язылары шакирдләр дәфәләрлә яза-яза вәрдиш кәсб эдилрләр.

Бә'зи һәрфләри дүрүст вә көзал яза билмәйән юхары синиф шакирдләрнә булары бир-ики сәтр яздырмаҗ мәсләһәтдир. Шүбһәсиз, белә үзүнү көчүрмә языларыны кениш миҗасдә тәтбиг этмәк ләзым дейилдир, чүнки бу язылар механики ишдир вә булардан сун-истифада эдилсә, шакирдләрнә ишә марағыны сөндүрә биләр. Ләкин зәрури көрүлдүкдә, тәтбиг эдилмәлидир.

Тәтбиг этмә язылары өйрәнилмиш ганун вә гайдаларын тәтбигнә анд язылардыр. Дил мұаллими өйрәдилмиш орфография вә грамматика гайдаларына, план вә ичмал тутмаҗа анд язылы тапшырыҗлар верир; физика, кимя мұаллими айры-айры физики ганун вә гайдаларын кимйәви дүстур вә гайдаларын тәтбигнә анд мәсәләләр һәлл этдирир; риязийят мұаллими айры-айры риязи гайдаларын, әмәлиятнә тәтбигнә анд мисаллар һәлл этдирир, шакирдләрнә өйрәдилмиш һесаб, чәбр гайдаларына, һәндәсә теоремләринә анд мәсәләләр үзәриндә чалышдырыр. Бүтүн булар тәтбиг этмә язы нөвүнә андир.

Белә языларыны әһәмийәти даһа бөйүкдүр. Бу язылар үзәриндә чалышмаҗла шакирдләр мұвафиҗ бачарыҗ вә вәрдишләр кәсб этмәклә бәрәбәр, һәм дә тәтбиг эдилән гайда вә ганунлары даһа яхшы баша дүшүр, ону мөһкәм ядла сахлайыр. Чалышма-лыдыр ки, тәтбиг этмә языларының материаллары даһа чоһ һәят-дан көтүрүлсүн, сосялизм гуручулуҗу илә сых әлағәдар олсун.

Ярадычылыҗ язылары башлыча олараҗ әдәбийят дәрсләричлә өзүнү көстәрир ки, бу да верилмиш мөвзу вә я сәрбәст сечилмиш мөвзулар үзрә ишә язмаҗдә ифада олунур. Белә ишә язылары шакирднә ярадычылыҗ габиллийәтинә, язылы ниттинә, өз фикринә сәрбәст ифада этмәк бачарығыны инкишәф этдирмәк үчүн

чоһ әһәмийәтлидир. Бу ярадычылыҗ языларына һазырлыҗ шакирддән көркин иш тәләб эдир. Она көрә булары тез-тез тәтбиг этмәк олмәз.

Ярадычылыҗ язы ишләрнә нөвүнә риязийят, физика вә кимядан шакирдләрнә өзүнә мәсәлә гурдурмаҗы да дахил этмәк олар.

Мәктәбдә язы ишләрнә тәтбиги һаҗғында ашағыдакы үмуми гайдалара рияйәт эдилмәлидир:

1) Шакирдләрнә бүтүн язы ишләрнә йохланылмәли вә тәсһий эдилмәлидир. Чүнки язы йохланмамыш галса, сәһвләр көк сала биләр.

2) Бурахылмыш орфография сәһвләри шакирднә өзүнә дүзәлтдирилмәлидир. Шакирднә бир даһа һәмий сәһвән бурамамамы үчүн бунун хүсуси әһәмийәти вардыр.

3) Мұаллимләр истәр дил вә әдәбийятдан, истәрсә дә риязийят, физика вә кимядан олан бүтүн язы ишләриндәки дил вә орфография сәһвләрнә ислаһ этмәлидирләр.

4) Мәктәбдә ваһид орфография режиминә көзләмәлидир. Мәктәбдә вурулән бүтүн ә'ланларын вә чыхан дивар гәзетләринә савадлы язылмәсына фикир вермәк ләзымдыр.

График ишләр. Чалышмаларын башга бир нөвү график ишләр-дир. График ишләрә шәкил, диаграм, чәдвәл,

схем, план, хәритә вә чизки чәкмәк дахилдир. Бүтүн бу чалышмалар шакирдләрнә билийиннә шүүрлу олмәсына, мөһкәм ядла галмәсына көмәк этдиги кимя, файдалы вәрдишләрнә дә ашылаимәсына хидмәт эдир. Әкәр ботаника, физика, кимя, чография мұаллими, ери кәлдикчә, өйрәтдиги әшә вә һадисәләрнә шәклини, схеминә чәкдирәрсә, бунунла онлар шакирдләрнә билийи шүүрлу вә мөһкәм мәнйисәнмәсинә тә'мин этмиш оларлар.

Әлчә дә дил, чография, тарих, физика, кимя вә башга дәрсләрдә мұаллимнә шакирдләрә мұвафиҗ чәдвәлләр төртиб этдир-мәси, диаграмлар чәкдирмәси, чография вә тарих мұаллимнә хәритәләр чәкдирмәси, контур хәритәләр үзәриндә чалышдыр-мәси тә'лим ишиндә чоһ файдалыдыр.

Буна көрә бүтүн фәниләрнә тәдрисиндә, ери кәлдикчә, шакирдләрнә график ишләр үзәриндә чалышдырмаҗдән истифада этмәлидир. Мұаллим шакирдләрнә гәйд дәфтәрләриннә сәлиғәли апарылмәсына вә кечилән биликләрлә әлағәдар олараҗ бурада ләзым олан шәкилләрнә чәкилмәсинә нанл олмәлидир.

Булардан башга хүсуси рәсмхәтт (чертйож) дәрсләриндә шакирдләр чизки савадына йийәләнирләр. Шейни чизкисинә чәкмәк вә чизкинә охумаҗ политехник тә'лимдә бөйүк әһәмий-йәтә маликдир. Чизкидән баш ачмайн фәһлә мұасир истәһса-латда ишләйә билмәз. Буна көрәдир ки, М. И. Калинин фәһләр-ләрнә истәһсалатда сәмәрәли ишләмәси үчүн онлара орта мәк-тәбдә чизки савадынә верилмәсинә зәрури мәсәлә кимя ирәли сүрмүшдүр. Мұаллимләр чизки ишләрнә ичрасында доғиҗлик вә көзәллиҗ тәләб этмәлидирләр. Чүнки бурада һәр бир хәттин, һәр бир нөгтәнин мәнәсы вардыр. Чизки ишләрнә кейфийәт-

ли ичрасы үчүн шакирдлөрин мүййөн чизки васапти илэ та'мин олунамасына чалышмаг лазымдыр. Шакирдлөрө хусуси чизки перосу, туш, пәркар, хәтткешдөн истифада этмәк вәрдишлөри ашыламаг лазымдыр.

**Техника
вә әмәк
чалышмалары.**

**Практик ишләр
ондан бәһс эдилмир.**

**Бәдән тәр-
бийәси чалыш-
малары.**

**Чалышмалар йолу илэ эйни һәрәкәтлөрин тәкрары нәтичәсиндә
яраныр.**

**Чалышмаларын
тәтбиғи һаггында
методик кәстә-
ришләр.**

дыр. Нәзәри мә'луматсыз бирдән-бирә һәрәкәтлөрин ичрасына башламаг чалышмаларда механикиликлә нәтичәләнәр.

Чалышмаларда тәдричилик вә ардычылык көзләнмәлидир. Бу мәсәләдә садәдән мүрәккәбә гайдасына әмәл этмәк, ени вәрдишләри кечмишдә газанылмыш вәрдишләр үзәриндә әсәсләндирмаг лазымдыр.

Чалышмалар мүйтәзәм олмалыдыр. Чалышмаларын арасында бөйүк фәсиләләрин верилмәси вәрдишин позулмасына сәбәб олур. Нәтта ән ихшы пиано чаланлар вә идман усталары белә 2—3 күн тәмрин этмәдикдә, онларын әлдә этдикләри вәрдишләр зәифләйир.

Чалышмалар арасындакы фәсиләләрин сәмәрәли бөлүмәсинә хусуси фикир вермәк лазымдыр. Әкәр мүййөн вәрдишин әмәл кәлмәси үчүн йүз чалышма тәләб эдилирсә, буну һәр күн 25 дәфә олмаг үзрә 4 күн әрзиндә апармагданса, бир-биринин ардынча 20 күн әрзиндә һәр күн 5 дәфә апармаг даһа әлвершидир.

Чалышмалар заманы шакирдлөрин фәрди хусусийәтләринин нәзәрә алмаг лазымдыр. Шакирдлөрин гүвәтли вә зәиф чәһәтини, марағыны нәзәрә алмагла, иши даһа мүйвәффәгийәтлә ичра этмәсинә наһ олмаг мүмкүндүр. Чалышмаларда һәр шакирдин бурахдығы фәрди сәһвләрин мүйаллим тәрәфиндән һесаба алынмасы вә сонрадан һәр шакирдин өз сәһвини ләғв әтмәси үзәриндә чалышдырлмасынын бөйүк мә'насы вардыр.

Бачарыг вә вәрдишләри яратмаг техникасына кәлиичә, әввәлчә мүйаллим чалышма һаггында изаһат вермәли вә эйни

заманда ичра әдиләчәк һәрәкәти өзү бир нечә дәфә нүмунәви ичра эдиб кәстәрмәлидир.

Бундан сонра мүйаллим һәмийн һәрәкәти өз тәркиби һиссаләринә бөлмәли вә һәр һиссәнин үзәриндә шакирдләри чалышдырмалыдыр. Мәсәлән, китаб чилдләмәкдә—онун сәһифәләрини сәлиғәйә салмаг, сәһифәләри бирләшдирмәк, чилд үчүн кардонләр кәсмәк, онлары бирләшдирмәк, кағызлары чилдә мөһкәмләтмәк вә с. кими айры-айры әмәлийәтин һәр бириндә шакирдләрдә вәрдиш яратмаг лазымдыр.

Шакирдләр һәмийн һәрәкәтләри илк дәфә ичра әдәркән чохла сәһвләр бурахачаглар. Мүйаллим бу сәһвләри һәр дәфә тәсһиһ этмәли, иши вә я һәрәкәти дүзкүн ичра әдинчәйә гәдәр онлара тәкрар әтдирмәлидир.

Мүййөн пилләдә шакирд дүзкүн ичра әдәчәкдир. Яваш-яваш да олса шакирд һәмийн фәалийәти сәһвәсиз ичра әдәчәкдир. Бу заман фәалийәт бачарыг шәклинә дүшмүш олур.

Бундан сонракы вә сонунчу иш һәмийн дүзкүн һәрәкәтини сүрәтнин артырмаг, йә'ни бачарығы вәрдиш шәклинә салмагдыр ки, бу да дәфәләрлә тәкрар нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

8. ДӘРСЛИК ВӘ КИТАБ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

**Китаб үзәриндә
чалышмағын
әһәмийәти.
Оху материалла-
рынын нөвләри.**

Шакирдләр билийи башлыча олараг үч мүйүм мәнбәдән алырлар: мүйаллимин чалыш сөзү (шәрһи, изаһи, мүсаһибәси вә с.), тәбиәт вә чәмийәтдәки һадисәләр вә об'ектләр (бу һадисә вә об'ектләри мүйәһидә этмәк, бунларын үзәриндә тәчрүбә апармаг, иллүстратив материаллары мүйәһидә этмәк вә с.), бир дә китаб. Билик мәнбәи олмаг үзрә, китаб чоһ бөйүк әһәмийәтә маликдир. Бәшәрийәтин әлдә әтдийи биликләр китабларда чәмләнмишдир.

Шакирдләр китабдан билийи, адәтән, мүстәғил алырлар, она жәрә дә һәр заман о, билик мәнбәинә мүрачнәт эдә билир, ондан истәдикләри билийи ала билирләр. Китаб шакирдин көрүш дәрәсини кенишләндирир: мүйаллимни вердийи тапшырыг үзрә вә я өз тәшәббүсү илэ охудуғу китаблардан шакирд ени-ени фактлар, һадисәләр өйрөнир, бу вә я башга һадисә вә әшя һаггында алмыш олдуғу мә'луматы кенишләндирир. Китаб үзәриндә ишләмәклә шакирдлә мүстәғил чалышмаг бачарығы икишаф эдир.

Китабдан истифада әтмәйин бир әһәмийәти дә өйрөнлән биликләрини мөһкәмләндирилмәсидир. Биликләри даһа мөһкәм ядда сахламаг үчүн шакирд дәнә-дәнә китаба мүрачнәт әтмәли олур, ону тәкрар-тәкрар охумагла орада изыланларын мәзмунуну һафизәсиндә мөһкәмләндирир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, мүйаллим шакирдләри китаб үзәриндә ишләтмәли вә китабла ишләмәйин йолларыны онлара өйрәтмәлидир.

Мүәллим шакирдләре ытаб үзәриндә ишләмәйин йолларыны өйрәтмәйин гайгысына хусуси галмалыдыр. Чүнки башлы-башына бураыхылан шакирд, мүәллимни рәһбәрлийин олмадан, ытаб үзәриндә ишләмәк гайдаларыны чох кеч өйрәнә билдр.

Шакирдләр мәктәбдә вә мәктәбдән кәнарда бир чох нөвдә оху материалы үзәриндә ишләмәли олурлар: дәрслик, әсас оху материалы кими, һәр бир шакирд тәрәфиндән һәр күн истифадә эдилән оху материалыдыр. Бундан башга шакирдләр чалышмалар мәчмуәсиндән, мисал вә мәсәләләр ытабындан истифадә эдиләр.

Орта мәктәбдә истифадә эдилән оху материалларындан бири дә илк мәһбәләрдир: азычларыны, мәркәсим-ленинизм классикләринни әсәрләри, азылы архив сәһәлләри вә с.

Даһа сонра, айры-айры фәннләр үзәрә шакирдләр дүгәт вә мәдүмат ытаблары үзәриндә ишләйриләр.

Оху материалларындан бириси дә гәзет вә журналлардыр. Нәһайәт, шакирдләр дәрәдән кәнар вахтларда әдәби техникки вә с. ытаблар мүгәллә эдиләр.

Оху материалы үзәриндә шакирдләрин сәмәрәли сурәтдә чалышмасыны тәмин әтмәк үчүн һәр шейдән әввал онларын оху техникасына яхшы йийәләнмәсинә найл олмаг ләзимдыр. Нөччәләмәктә вә я чох агыр темплә охуяи шакирдән оху дугуну яхшы дәрк әдәчәйини көзләмәк чәтиндир. Анчаг сүр'әтлә охумагы бачаран шакирд охунан мәтнин мәзмунуну яхшы гаврая биләр.

Изаһат гираәт. Ләкин төк сүр'әтлән охумаг, мәтнин мәзмунуну яхшы баша дүшмәк үчүн кифайәт дейиләр. Бунун үчүн шакирди мәти үзәриндә ишләтмәк ләзимдыр. Шакирдләрә охунан материалы дәрк әтмәк бачарыгы вермәк үчүн ибтидан мәктәбдә изаһлы гираәтдән кениш истифадә эдиләр.

Изаһлы гираәтдә габагча мүәллим мәтни, һекайәни, мәгаләни бүтөвтүктә охуяр, сонра мәтидән там парча көтүрүб ону бирикки шакирдә охутдуруп вә һәммин парчанын мәзмунуну суал-чапәбәә ушагларә айдынлашдырыр. Бундан сонра икинчи вә үчүнчү вә с. парчаларә кечир. Беләликлә, һәр парча охунуб изаһ эдиләр. Бунлардан сонра мүәллим бүтүн һекайәни вә я мәтнин бирикки шакирдә охутдуруп; нәһайәт, бүтөв һалда шакирдләрә нәгл әтдирир. Әкәр мәтидә ушаглар үчүн алашылмаян сөз вәрдирсә, мүәллим габагча һәммин сөзләрин үзәриндә хусуси даянараг, онларә изаһ эдилр. Ләзим кәлирсә, һәммин сөзләри язы тахтасына языр вә шакирдләрин дүгәт дәфтәринә яздырыр. Белә ки, мәтнин мәзмунуну шәрһ әдәгкән ушаглар үчүн алашылмаян сөз галмыр.

Көрдүйүмүз кими, бу үсулла кедән гираәт шакирддә охунан мәти һаггында там алашылма олмасыны тәмин эдилр. Ибтидан мәктәбдә ана дили дәрсләриндә вә әләчә дә IV синифдә тарих, тәбиийәт вә чография дәрсләриндә шакирдләрин мәти үзәриндә бу чүр ишләмәси онларын юхары синифләрдә башга фәннләр

үзәрә дә дәрс ытабларыны охуяр аламаларына көмәк эдилр. Ләкин ибтидан мәктәбдә апарылан бу ишлә шакирдләрин ытабдан истифадә әтмәк бачарыгына йийәләндийини дүшүнмәк сәһвдир.

Мәтнин охуяр баша дүшмәк, мәтидә әсас фикирләри сечмәк гәдричлә әлдә эдилән чәтин бачарыгдыр. Шакирдин яшы артыгча төкбашына бу габиллийәти әлдә әдәчәйини көзләмәк бир чох һалларда мүвәфғәйийәтсизлийә кәтириб чыхарыр. Орта вә юхары синифләрдә дә бу ишә мүәллим рәһбәрлик әтмәлидир. Бундан башга гәйд әтмәлидир ки, һәр фәнни үзәрә мәтнин баша дүшүлмәси хусуси бачарыг төләб эдилр. Бу бачарыгы һәр фәнни мүәллим өзү шакирдләрә ашыламамыдыр. Бунун үчүн һәр бир мүәллим өз фәнни үзәрә вахташыры ытаб үзәриндә ишләмәк йолларыны шакирдә өйрәтмәйә борчлудур.

Һәр бир мүәллим дәрәкән, шакирдләрин дәрсликдә төсәдүф әдәчәкләри ени терминләри, чәтин баша дүшүлән ифадәләри изаһ эдилр. Бәзән дәрслик синифдә шакирдләрә ачдырыр вә һәммин чәтин ерләри охутдуруп тәһлил әтдирир, нәтичәләр үзәринә онларын диггәтнин чәләб эдилр.

Бу мәсәләдә әв тапшырыгы верәркән мүәллимни тәһлимагы дә бөйүк рол ойнайыр. Мүәллим әв тапшырыгыны верәркән анчаг сәһифә көстәрмәк йох, о сәһифонни үзәриндә нөчә ишләмәк йолларыны дә һәр дәфә көстәрмәлидир. Йә'ни әв тапшырыглары вериләркән охуначаг парчадан нәләри гәйд әтмәк, нәләрә хусуси фикир вермәк, һансы суалларә чавабы һарадан тапмаг вә с. һаггында шакирдләрә изаһат верилмәлидир.

Әв тапшырыгы верәркән мүәллим охунун мәгсәдини шакирдләрә айдын баша салмамыдыр. Мәсәлә бундадыр ки, шакирд ытабы һәмнишә эйини мәгсәдлә дейил, мүхтәлиф мәгсәдләрә охуяр. Шакирд мәтнин үмуми танышылыг үчүн, ядда сахламаг үчүн, әзбәрләмәк үчүн, материалдакы айры-айры һадисә вә фактлары кечмиш материалларла мүгайнә әтмәк үчүн, һазырладагы мәрузә вә ытабдан ләзыми материал сечмәк үчүн, әдәби тәһлил вә с. үчүн охуя биләр. Бунларын һәр бириндә шакирдин оху материалына янашмасы мүхтәлиф олур. Онда көрә әв тапшырыгыны—«буну охуяр»—дәйә вермәк дүзкүн дейил, нә мәгсәдлә охунмасыны дә демәк ләзимдыр. Бундан башга шакирдләри дә өйрәтмәк ләзимдыр ки, ытабы охумага башларкән ону нә мәгсәдлә охуячагларыны өзләринә айдын әтсинләр. Бу заман оху шүурла олар, мәгсәд даһа тәһликлә әлдә эдиләр.

Бунларла янашы оларәг һәр бир фәнни мүәллим өз фәнни үзәрә дәрәс ытабынын мәтнин үзәриндә ишләмәк йолларыны шакирдләрә өйрәтмәк мәгсәдилә, вахташыры дәрәдә вә дәрәдән кәнар вахтларда изаһлы гираәт үсулундан истифадә әлә биләр. Ләкин бу заман тәһлил әдиләчәк парчалар ибтидан мәктәбдәки нә нисбәтән бөйүк көтүрүлүр; мәти абзас-абзас охунур вә ушаг-

лардан онун асас мәнәсы сорушулур, натамам изаһ әдилән фикирләр мӯаллим тәрәфиндән тамамланар. Сонра бир-ики шакирд мәтнин мазмунуну бүтөв нағыл әдир.

Шүбһәсиз бу, мӯаллимдән вә шакирдләрдән алава вахт алыр, ләкин файдалы вә лазымдыр.

План вә ичмал туттурмаг. Шакирдләрди охуруглары мәтнин планыны тутмаға алышдырмаг лазымдыр. Орта мәктаб дәрәликләри гыса, ичмал шәкиндә язылдығы үчүн бу китабларын ичмалыны чыхармаг чәтиндир. Она көрә, адәтән, дәрә китабындан охунан парчанын ичмалыны чыхармаг шакирддән тәләб әдилмир. Ләкин юхары синифләрдә онун планыны тутмағы шакирдләрдән тәләб әтмәк олар вә лазымдыр. План тутмаг мәтнин айры-айры бүтөв парчаларында ән башлыча фикирләрди бир-ики чүмләдә язмаг шәкиндә ифадә олунур.

Юхары синифләрдә шакирдләрди дәрәликдән алава китаб үзәриндә ишләдәркән онун конспектнин тутмағы онларә өйрәтмәк лазымдыр. Бу мүнәсибәтлә мәктәбин юхары синифләриндә мүхтәлиф чалышмалар тәшкил әдилир.

Мәтнин башлыча фикирләрини ашкара чыхармаг үчүн чох әһәмийәтли вәситәләрдән бири мәтнә анд габагча суаллар вермәк вә шакирдләрә мәтнә охуяндан сонра бу суалларә чаваб вермәйи тапшырмагдыр. Буну даһа чох ашағы синифләрдә тәтбиғ әтмәк мәсләһәтдир.

Шакирдләрди әвдә китаб охуруглары вахт туттуруглары план вә ичмалларә синифдә музакирә әтмәк вә бу заман айры-айры шакирдләрдин план вә ичмалындакы мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрди ашкара чыхармаг шакирдләрә план вә ичмал тутмағы өйрәтмәк үчүн файдалыдыр. Бә'зи мӯаллим өзү габагчадан мӯаййән мәтнин нүмунәви ичмалыны тутараг, буну нечә туттуругуну шакирдләрә баша салыр ки, бу да енә файдалыдыр.

Китаб үзрә дәрә һазырламағын гайдалары. Шакирдләрә китаб үзәриндә ишләркән ашағыдакы гайдаларә рияһәт әтмәйи өйрәтмәк лазымдыр:

1) Дәрәс китабдан өйрәнәркән шакирдди учадан йох, «сүрәйндә» охумасы мәсләһәтдир. Учадан охунан заман шакирд тез йорулур, онун сүрәти азалыр вә мәтнә баша дүшмәси чәтинләшир. Ләкин иятти никишаф әтдирмәк мәгсәдилә верилән мәтнә учадан охумаг лазымдыр. Мазмунуну өйрәнмәк үчүн верилән мәтнә исә, явашдан охумаг мәсләһәтдир. Адәтән ашағы синифләрди шакирдләрди китабы учадан охуялар. Нә буна, нә да фәрди хәсусийәтләринә көрә бә'зи юхары синиф шакирдләрдин китабы учадан охумаларыны гадаған әтмәк лазым дейилдир. Ләкин онларә тәдричән китабы сәссиз охумаға алышдырмаг лазымдыр.

2) Шакирди алышдырмаг лазымдыр ки, материалы өйрәнмәйи башларкән әввалчә мәтнә башдан-аяға гәдәр охусун, сонра парча-парча, даһа диггәтлә деталларына фикир верәрәк охусун. Ниссә-ниссә мәнә дәрәк әдилдикдән сонра шакирд китабын тап-

шырыг ниссәсиндә язылан суалларә чаваб вермәлидир. Бүтүн бунлардан сонра шакирд мәтнә өз-өзүнә нағыл әтмәлидир. Бу сонунчуну әһәмийәти чохдур. Бир чох һаллардә шакирдләр өзләрди да әвдә «өйрәнмиш олдуглары» материал үзрә синифдә мӯаллимә чаваб верә билмәдикләринә тәәччүб әдилрәр. Бунун сәбәби китаб охуяркән шакирдин ону өйрәнмәк пилләсинә гәдәр йох, таныш олмаг пилләсинә гәдәр чәтдырмасыдыр. Шакирд мәтнә охуяркән мазмун она таныш кәдир, ләкин китаб кезүпүн габагында олмайнда ону нағыл әдә билмир. Енә бунун нәтичәсидир ки, бә'зи шакирдләр синифдә китабы ачыб ерләриндән яхшы чаваб вердикләри һалда, язы тахтасынын габагына чыханда даныша билмирләр. Бу сәһви ушагларә изаһ әтмәли вә наил олмалыдыр ки, шакирдләр әв тапшырыгларынны һазырләяркән мәтнә таныш олдугдан сонра китабы өртүб өйрәндикләрини өзләринә вә я йолдашларына данышсынлар.

3) Китаб үзрә дәрә һазырляяркән шакирдин дәрәс китаб дили илә йох, өз сөзләрди илә данышмасына, китабдакы мисалларә мӯвафиг өзү фикирләшиб мисаллар тапмасына наил олмаг лазымдыр. Бунула биз, шакирдин билйиндәки формализмлә әзбәрчиликлә мӯбаризә әтмиш олуруг вә онун мәтнә даһа яхшы баша дүшүб ифадә әдә билмәсини тә'мин әдирик.

Шакирдин нечә өйрәнмәси мӯаллимнә нечә сорушмасындан чох асылыдыр. Әкәр мӯаллим шакирдин чавабларында китабдакы мисалларә тә'мин олунурса, о заман шакирд өзүндән алава мисаллар фикирләшиб өйрәнмәйи мәчбур олур.

4) Шакирдин мәтнә үзәриндә чалышаркән китабдакы чәдвәл, схем, хәрәтәдән истифадә әтмәсинә наил олмалыдыр. Китабы охуяркән мӯвафиг ериндә шәкилдән, схемдән, чәдвәлдән истифадә әдилирсә, өйрәнмә фәал йолларә кәдир, биләк шүүрлу мәнәмсәнир вә ядда галма просеси яхшылашыр.

Китабын архитектоникасы дәрәк әтдирмәк. Китаб үзәриндә ишләмәйи йолларыны өйрәдәркән китабын архитектоникасыны да шакирдләрә баша салмаг әһәмийәтлидир.

Һәр китабын өзүнә мәхсус гурулушу олур. Китабда титул сәһифәси, айры-айры фәсилләр, ярым фәсилләр, параграфлар вә с. олур. Даһа сонра, китабда бә'зи сөзләр гара шрифтлә, бә'зиләри курсивлә йығылыр, бә'зи дә сейрәк йығылыр. Бүтүн бунлар китабын архитектоникасыны тәшкил әдир. Бунларын мәнәсыны шакирдләрди билмәси мәтнин мазмунуну яхшы дәрәк әтмәләринә көмәк әдир, охунун шүүрлу олмасына ярдам әдир. Одур ки, һәр бир фәни мӯаллимнә өз дәрә китабы үзрә бунларә шакирдләрә изаһ әтмәлидир. Чүнки мүхтәлиф дәрә китабларынын архитектоникасы арасында фәргләр олур. Бә'зи дәрәликләрдә тәрифләр курсивлә, бә'зиләриндә гара шрифтлә йығылыр. Бә'зи дәрәликләрдә исә гайда вә тәрифләр алава оларәк гара хәтт чәрчивәсинә алыныр. Бунларын һамасыны һәмнә дәрә китабы үзәриндә шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр.

Бүтүн бу юхарыда сайдыгларымызы шакирдлэрэ өйрөтмөклэ мўаллим нэтичэ э'тибарла шакирдлэрини китаб үзэриндэ сэмэрэли йолларла чалышмасына наил олуру.

**Лүгөтдөн
истифада.**

Шакирдин истифада этдийн бир мәнба дә лүгөт вә ма'лумат китабчаларыдыр. Шакирдлэрини китаб үзэриндэ мүстәгил чалышмасы үчүн буларын әһәмийәти чохдур. Буларын һәяти әһәмийәти дә вардыр: һәятда биз тез-тез бу китаблара мүрачһәт этмәли олуруг. Ма'лумат китабчалары вә лүгөтләрдән истифада этмәйин йолларыны шакирдлэрэ өйрөтмөк лазымдыр. Лүгөтдән истифада этмәйи өйрөтмөк үчүн лүгөтин гурулушуну шакирдлэрэ изаһ этмөк лазымдыр. Лүгөтин алифба сырәсилә дүзүлмәсини, бу принципини китабда, һәр сәһифәдә вә сөзләр сырәсында нечә ифада олунамасыны, лүгөтин һәр сәһифәсиндә сүтууларын башындакы сөзлэрини нә үчүн изылмасыны шакирдлэрэ өйрөтмәлидир.

**Илк мәнбәләр
үзрә иш.**

Юхары синиф шакирдлэри бә'зи фәннләр үзрә илк мәнбәлэрэ мүрачһәт этмәли олурулар. Шакирдлэрэ бу мәнбәләрдән истифада этмәйи өйрөтмөк лазымдыр. Тарих вә әдәбийят мўаллимлэри бә'зән шакирдлэрэ марксизм-ленинизм классиклэринин әсәрлэриндән истифада этмөк һаггында көстәриш верирләр. Мәсәлән, Л. Н. Толстоюн ярадычылығыны кечәркән әдәбийят мўаллими шакирдлэрэ В. И. Ленинни Толстой һаггындакы мөгаләлэриндән парчалар охумағы тапшыра биләр. Тарихдән мўаллим Коммунист партиясынын тарихина, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәсинә данр В. И. Ленинни бә'зи әсәрлэрини шакирдлэрэ охутдура биләр.

Даһа сонра, әдәбийят мўаллими айры-айры язычыларын әсәрлэрини охутдуруу, тарих мўаллими бә'зән шакирдлэрини айры-айры сәһәллэри (мәсәлән, гәрарлары) охумасыны лазым көрүр.

Бу тапшырыглары верән замән мўаллим яда сахламалыдыр ки, бу илк мәнбәләр мәктәблиләр үчүн изылмыш әдәбийят дейилдир. Онларын дили вә фикирлэри шакирдлэрини сөвийһәсиндән йүксәкдир. Она көрә дә шакирдлэри белә мәтнләр үзэриндә ишләмәйә габагчадан һазырламаг, охунан мәти һаггында габагчадан изаһат вермәк, баша дүшүлмәси чәтин олан сөзлэри, фикирлэри габагчадан айдынлашдырмаг лазымдыр.

**Шакирдлэрини
мүталәсинә
рәһбәрлик.**

Шакирдләрдә мүталәһә, билиһини китаб вә ситәсилә артырмаға һавәс оятмаг һәр мўаллимин вачиб вәзифәлэриндән биридир. Охунан әдәбийят һаггында коллектив сөһбәт апармаг, мўзакирә тәшкил этмөк шакирдләрдә китаба мараг доғурмаг үчүн файдалы иш үсулларыдыр.

Шакирдлэри охутдулары китаблара анд мўәййән гейдләр апармаға алышдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн һәр шакирд өзүнә, хүсуси гейд дәфтәри дүзәлдир вә бурада һәр охунмуш китабын мўаллифини, китабын адыны, гыса мәзмуну (нә барәдә бәһс

олундуғу) вә я мүсбәт вә мәнфи гәһрәманларын адыны, китабда хошуна калән чәһәтлэри языр.

**Гәзет вә журналлар
үзэриндә иш.**

Шакирдлэрэ охутдурулан әлава әдәбийятдан бири дә гәзет вә журналлардыр. Гәзет вә журналлар охумаг шакирдлэрини көрүш даирәсини кенншләндирир, онларын сияси мәфкурә тәрбиһәсинә көмәк әдир. Һәр фәнни мўаллими өз фәннилә әлағадар, шакирдлэрини күндәлик гәзетләрдән ләзими мөгаләләр охумасына наил олмалыдыр. Мәсәлән, физика мўаллими ени ихтиралар һаггында, әдәбийят вә тарих мўаллими айры-айры язычылар, тарихи шәхсләр, әдәби, тарихи һадисәләр һаггында нәшр олуномуш гәзет вә журнал мөгаләлэрини охутдурмалыдыр. Охунан гәзет вә журнал мөгаләлэри һаггында синифлә үмуми сөһбәтләр апармаг, бә'зән һәмни мөгаләлэри коллектив сурәтдә охуюб мўзакирә этмөк, шакирдлэри охумаға һавәсләндирән вәситә кими чох файдалыдыр.

Х ФЭСИЛ

ПОЛИТЕХНИК ТЭ'ЛИМИН СИСТЕМИ ВЭ ЙОЛЛАРЫ

Совет мэктаби гуручулуугунун индики мэрһалэсиндэ политехник тэ'лимин эсас вэзифэлэри Сов.ИКП XX гурултайынын гэт'намалэриндэ көстөрилмишдир. ССРИ халг тэсэррүфатынын алтынчы бешилдик планы һаггында Сов.ИКП XX гурултайынын вердийи директивлэрдэ дейилэр ки: «Үмүмтэһсил мэктебиндэ политехник тэ'лим инкишаф этдирилсин, мүасир сэнэе вэ кэнд тэсэррүфаты истеһсалатынын эн мүһүм саһалэри ила шакирдлэрин таныш эдилмэси тэ'мин олунсун. Тэ'лимни ичтимаи-файдалы эмэклэ сых алагалэндирилмэси тэ'мин эдилсин, бөйүһөн нэсл эмэйэ коммунистчэсинэ мүнасибэт руһунда тэрбийэ эдилсин»¹.

Бу көстэришлэри һаята кечирмэк үчүн мэктеблэринимиздэ мүэйһөн ишлэр көрүлмүш вэ көрүлмэкдэди. VII фэсилдэ көрдүйүмүз үзрэ политехник тэһсил үмүми тэһсиллэ алагадар вэ онунла биркэ олараг һаята кечирилди. Она көрө политехник тэ'лимни эсас йоллары үмүми тэһсил фэвилэринин тэ'лими үсуллары илэ бу вэ я дикэр шэкилдэ алагадардыр. Лакин политехник тэһсилни өзүнэ махсус мээмуну олдугундан, онун һаята кечирилмэсинин йоллары вэ васитэлэрини айрыча шэрһ этмэк лаямдыр.

Һазырда бизим мэктеблэринимиздэ политехник тэ'лимни системи мүэйһөн эдилмишдир. Политехник тэ'лимни эсас системи вэ үмүми йоллары ашағыдакылардан ибарэтдир:

1. үмүми тэһсил фэвилэриндэн политехник тэ'лим мэгсэдилэ истифада эдилмэси;

2. I—IV синифлэрдэ ал эмэйн вэ V—VII синифлэрдэ эмэк мэшгалэринин тэшкил эдилмэси;

3. VIII—X синифлэрдэ практикумларын вэ я истеһсалат эсасларын кечирилмэси;

4. истеһсалат экскурсияларынын тэшкили.

5. VIII—X синифлэрдэ шакирдлэрин истеһсалат тэчрүбэсини кечирилмэси;

6. политехник тэ'лим үзрэ синифдэн кэнар вэ факултатив тэбирлэрин тэшкили.

Бунлары бир-бир шэрһ эдэк.

Үмүмтэһсил фэвилэриндэн политехник тэ'лим мэгсэдлэри үчүн истифада эдилмэси.

Тэдрис планһа дахил эдилмиш үмүмтэһсил фэвилэриндэн (физика, химя, биология, риязийят, рэсмхэтт, итисади чография) политехник тэ'лим мэгсэди үчүн кениш бир сурэтдэ истифада этмэк политехнизмни һаята тэбиги үчүн эн мүһүм вэ зэрури йоллардан биридир. Мэ'лумдур ки, политехник тэһсил маһз үмүми тэһсил

эсасында шакирдлэрэ мүвэффегийэтлэ верилэ билэр; үмүми тэһсилэ истинад этмэдэн политехник тэһсил вермэк тэшэбүсү политехнизм идеяларыны тэбриф этмэкдэн башга бир шей дейилди. Экэр политехник тэһсилни тэлэби үзрэ шакирдлэрэ истеһсалатын эли-техники эсасларына даир, электрик, истик вэ механики энержинин эсас истеһсалат вэ истифада эдилмэси йоллары һаггында, эн чох йыйлымыш машинларын гурулуш вэ иш принциплэри барада билик верилмэси нэзэрдэ тутулурса, бу вэзифэни һэр шейдэн эввал физиканын тэдрисиндэ һаята кечирмэк олар; белэ ма'лумат маһз шакирдлэрин физика үзрэ элдэ этдиклэри биликлэр эсасында дэрк эдилэ билэр. Она көрө да инди табагчыл физика мүаллимлэри, ени програмларын тэлэби үзрэ, өз дэрслэриндэ электротехниканын, радиотехниканын, энергетиканын вэ с. бэ'зи мэсалэлэри илэ шакирдлэри таныш эдиллэр. Онлар өз дэрслэриндэ мүвафиг мөзулары кечэркөн шакирдлэрэ автомобил, трактор, торначы дэзкаһы хими машинларын гурулуш вэ иш принциплэринин эли эсасларыны өйрөдир, бу машинлардан сэнэе, кэнд тэсэррүфаты вэ нөглийтда истифада эдилмэсини онлара көстэрилэр. Хүсусилэ автомобил, трактор вэ с. дахили яначаг мүһэрриклэри, электрик мүһэрриклэри, мүһүм рабитэ васитэси олан радио, телефон, телеграфы өйрөнмэк инди мэктеблэринимиздэ физика тэдрисиндэ эсас ерлэрдэн бирини тутур.

Политехник тэ'лимдэ химя дэрслэринин да ролу бөйүклүр. Экэр химйэви маддэлэрин эсас истеһсалат йолларыны, һэмчинни онларын сэнэе вэ кэнд тэсэррүфатында башлыча истифада гайдаларыны билмэк политехник тэһсил мээмунунун мүэйһөн үнсүрүнү тэшкил эдирсэ, буну, һэр шейдэн эввал, химя дэрслэриндэ еринэ етирмэк олар. Химя дэрслэриндэ химйэви сэнэени хүсусийэтлэрини өйрөнмөйэ, химйэви маддэлэрин истеһсалатда, о чүмладэн кэнд тэсэррүфатында, торнагы күбралэмэкдэ, зэрэр веричилэрлэ мүбаризэ апармагда ойнадыгы ролу көстөрмөйэ инди хүсуси дигтэт верилди.

Экэр биткичилик вэ һейвандарлыг үзрэ кэнд тэсэррүфатынын эсасларыны өйрөнмэк политехник тэ'лимдэ бир вэзифэ хими

¹ Сов. ИКП XX гурултайынын директивлэри, Азэрнашр, 1956, с.һ. 63—64.

гаршыда дурусса, айдын мәсәләдир ки, буну әввәлчә биолокиянын тәдрисиндә өйрәнмәк мүмкүндүр. Биолокия (ботаника вә зоология) биткичилик вә һейвандарлыкта тәтбиг әдилән сәмәрәли йолларын элми әсасларыны өйрәдир.

Рәсмхәтт дәрсләриндә шакирдләрнин машин һиссәләринин чизкиләрини чәкмәсинә, чәкилмиш чизкиләри «охумағы» бачармасына хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Игтисади чография дәрсләри истеһсалатын энержетика, металлуркия, машингайырма, кимя сәнәеи, биткичилик, һейвандарлыг, инашаат, нәглият кими башлыча саһәләрини, буиларын халг тәсәррүфатында тутдуғу ери шакирдләрә баша салыр; бунула бәрәбәр бу дәрсләрдә шакирдләр айры-айры истеһсалатын игтисади әһәмиийәти, сосялиствәсинә тәшкили принципләри, истеһсал вәсәтләри вә мөһсулдар гүввәләри, хаммал мәнбәләри, әмәк мөһсулдарлыгы вә халг тәсәррүфатынын планлашдырмасы мәсәләләри илә таныш әдиләрдир.

Үмүмтәһсил фәнләринин политехник вәзифәләри бунула битмир. Бу фәниләри тәдриси просесиндә шакирдләр бир сыра әмәли вәрдишләр вә практик бачарыглар газанырлар. Физика вә кимя үзрә апарылан лаборатор ишләр, физика үзрә бир сыра өлчү чиһазлары, о чүмләдән амперметр, вольтметр вә с.-ни өйрәнмәк вә онлардан истифада әдә билмәк, риязият үзрә узунлуг, саһә вә һөчм өлчмәк бачарыглары вә өлчү әләтләриндән истифада әтмәк вәрдишләрә газанмаг шакирдләрини кәләчәк әмәли фәалийәти үчүн чох вачибдир.

Үмүмтәһсил фәнләринин әтрафлы өйрәнилмәси политехник тәһсил үчүн зәмин яратдығы кими, онлардан политехнизм мәгсәдләри үчүн истифада әдилмәси, истеһсалат вә техника илә бағланмасы бу фәниләри тәдрисини һәятә яхынлашдырыр, она көрә дә шакирдләр бу фәниләри даһа чох марагла өйрәнирләр.

Лакин ону да демәк лазымдыр ки, үмүмтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәдләри үчүн истифада әдилмәси һәр вә гәдәр садә иш кими көрүнсә дә мүәллимләрдән бөйүк сә'й вә ишә чидди янашмаг тәләб әдир.

Бу мүйүм вәзифәсини еринә етирмәк үчүн һеч олмәзсә ашағыдакы тәләбләрә рияйәт әтмәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, әлм истеһсалат вә техникада мүхтәлиф формаларда тәтбиг әдиләр. Үмүмтәһсил фәнләринин тәдрисиндән политехник тәһсил мәгсәдләри үчүн истифада әтдикдә, элмин истеһсалатла әләгәдәр олан бүтүн формаларыны тәфәррүәтилә изаһ әтмәк мүмкүн дейилдир.

Мүәллим бу әләгәнин анчаг әсасларыны көстәрә биләр. Белә олмадыгда иш файдадан артыг зәрәр верә биләр. Әкәр элми гаунуларын истеһсалат вә техника илә олан әләгәләри һаггында мүәллим шакирдләрә мүфәссал бир сурәтдә мә'лумат вермәйә чалышса, дәрсин һәчми һәддән артыг шишәр, шакирдләр әләвә

тә'лим материалы илә йүкләнәрләр. Бу вә я башга тәбиәт гаунуну шакирдләрә өйрәдәркән, ондан техника вә истеһсалатла нечә истифада әдилмәсини изаһ әдәркән—башга сөзлә, истеһсалат вә техниканын элми әсасларына анд гаунулары изаһ әдәркән чалышмалыдыр ки, шакирдләрә верилән мә'лумат онларын баша дүшәчәкләри сәвийядән артыг олмәсына вә дәрә һәддидән артыг йүкләнмәсини. О бири тәрәфдән, бу тәдбирин еринә етирилмәси үмүмтәһсил фәнләри тәдрисини сәвийәсини ашағы салмамалыдыр.

Үнутмаг олмәз ки, үмүмтәһсил фәнләринин тәдрисиндә, һәр шейдән әввәл, элми биликләрини, һәмчинин бу биликләрдә әләгәдәр бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәм мәннимсәнилмәси вәзифәси һәлл әдилмәлидир. Бунсуз, һеч бир политехник тәһсилдән данышмаг олмәз. Мәсәләнин дүзкүн һәлли мөһз фәннин үмүмтәһсил вәзифәләрини мүкәммәл бир сурәтдә еринә етирмәклә бәрәбәр, онун политехник тәһсил вәзифәсини дә еринә етирмәйә чалышмагдан ибарәтдир.

Үмүм тәһсил фәнләринин тәдриси политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән вә гәдәр файдалы олса да, мәсәләни һәлл әтмәк үчүн кифайәт дейилдир. Политехник һазырлыг шакирдләрини садә әмәк әләтләри илә рәфтар әтмәк вәрдишләринә, һәмчинин чох ййылмыш машинлары идарә әтмәк бачарыгына ййәләнмәсини нәзәрдә тутур. Белә бир тәләбин еринә етирилмәси үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси просесиндә дейил, мөһз физики әмәк мөһсәләриндә мүмкүн ола биләр. Она көрә дә сон илләрдә мәктәпләрин тәдрис планына I—IV сифиләр үзрә әл әмәйи, V—VII сифиләр үзрә ә'мәләтхана вә тәдрис-төчрүбә саһәләриндә практик мөһсәләләр әләвә әдилмишидир. Мөһз тәдричән мүрәккәбләшән физики әмәк мөһсәләләри просесиндә шакирдләри физики әмәйә, әмәк әләтләрини вә машинлары ишләдә билмәйә, мөһсулдар әмәкдә иштирак әдә билмәйә һазырламаг мүмкүндүр. Бу мүйүм педагожи тәдбир ибтидан сифиләрдә әл әмәйи тә'лиминдән башлайыр.

Әл әмәйи тә'лиминин политехнизм саһәсиндәки вәзифәси, шакирдләрә, гүввәләринә мұвафиғ—кағыз, кардон, парча, ағач, мәфтил вә б. материаллар үзәриндә иш апармағы өйрәтмәкдән, отаг, тәрәвәз вә бәзәк биткиләринә гуллуғ әтмәк бачарығы газандырмагдан ибарәтдир.

IV сифи битирән шакирдләр, әл әмәйи програмынын тәләбләринә мұвафиғ олараг, китаб чилдләмәк, иш голуғу дүзәлтмәк, палтара садә ямаг вурмаг, парча үзәриндә садә тикиш тикмәк, бычгыламаг, йонмаг, мыхламаг, йолу илә ағачдан садә шейләр гайырмаг, ән чох ййылмыш тәрәвәз биткиләри әкмәк вә онлары бечәрмәк, ада довшаны вә эв гушлары бәсләйә билмәк вәрдишләринә ййәләнмиш олмалыдырлар.

I—IV сифиләрдә газанылмыш бу бачарыг вә вәрдишләр он-

лары V—VII сınıфларда кечәчәкләри, нисбәтән мүрәккәб әмәк мәшғәләләринә һазырлайыр.

Мәктәб ә'малатханасы вә тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә V—VII сınıфлар үзрә апарылан әмәк мәшғәләләри политехник тә'лимдә мүнүм тәдбирдир. Ә'малатханада вә тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә политехник тә'лим тәләбләринә уйғун оларағ, шакирдләрә сәдә әмәк алатләри илә ишләйә билмәк бачарығлары, кәнд тәсәрруфат биткиләрини бечәрмәк бачарығлары верилір.

Мәсәлә, ә'малатханада практик мәшғәләләр програмына нәзәрдә тутдуғу үзрә, мәктәбләр нәздиндә тәшкил әдилмиш чиликәрлик вә дүлкәрлик ә'малатханаларында V—VII сınıф шакирдләри тахтаны бычғылама, йонма, онда бурғу илә дәлик ачма, кәсмә, һиссаләрини мых вә ышығанла бирләшдирмә кими сәдә харратамығ вәрдишләри кәсб әдир, тәбәғә металы әйиб бирләшдирмә, металы кәсмә, йонма, һамарлама, пәрчим вәситәсилә бирләшдирмә вәрдишләринә йиғәләнир вә кәһайәт металл вә тахтадан гурашдырма вәситәсилә шейләр һазырлайыр вә электротехника дән ән сәдә әмәлийәт үзәриндә ишләйир.

Бу газанылымыш бачарығ вә вәрдишләри тәтбиғ әтмәклә шакирдләр ә'малатханада, физика вә химия лабораторияларында истифадә әдилә билән чифаалар, дәрсләрдә демонстрация әтмәк үчүн яраян модел вә әйин вәсәнтләр, спорт шейләри, ә'малатханада, пионер отағында вә үмумийәтлә мәктәбдә истифадә әдилә билән шейләр, о чүмләдән мәктәб мебели һазырламағ үзәриндә ишләйирләр. Тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә икә V—VII сınıф шакирдләри тәрәвәз, тахыл, техника биткиләр вә мейвә ағачлары әкир вә бечәрирләр.

Сон вахтлар политехник тә'лими һәятә кечирмәк мәғсәдилә мәктәбләрини әксәрийәтиндә ә'малатханалар вә тәдрис-тәчрүбә сәһәләри ярадылымышдыр. Бу ә'малатханаларда ил боғу мүнүгәзм сурәтдә апарылан әмәк мәшғәләләрини нәтижәсиндә шакирдләр бир сыра әмәк вәрдишләринә йиғәләнишләр. Бир чох шәһәр вә хусусән кәнд мәктәбләри нәздиндә тәшкил әдилмиш олан тәдрис-тәчрүбә сәһәләриндә апарылан әмәк мәшғәләләри даһа мазмунлуғур.

Шаумян районундаки (Бақы шәһәри) 64 нөмрәли едниллик мәктәбин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә апарылан практик мәшғәләләр бир чох мәктәбләр үчүн сәчнйәвидир. Бу мәктәбин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә шитиллик, тәчрүбә ләкләри, мейвә бағы вә күллүк бөлмәләри вардыр. Тәчрүбә ләкләриндә V—VII сınıф шакирдләри ботаника програмы әсәсиндә мүхтәлиф тәрәвәз, дәли вә техника биткиләр үзәриндә иш апарыр, бу биткиләри бечәрмәйи өйрәнирләр.

Балакән районунун Гатех кәнд орта мәктәбинин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә хейли әмәли ишләр көрүлүр. Тәбијят-химия мұаллимләринин рәһбәрлийи илә сәһәдә йүзләрлә мүхтәлиф мейвә ағачы вә килә мейвә биткиләри әкилмиш, күллүк салымышдыр. Сәһәнин хусуси бөлмәсиндә тахыл, түтүн, гарғыдалы,

тәрәвәз вә бостан биткиләри етишдирилір. Бурада диггәтә лайығ чәһәт ондан ибарәтдир ки, шакирдләр районда етишдирилән дәли, емлик вә тәрәвәз биткиләринин йүксәк мәһсулдар нөвләрини бечәрмәйи өйрәнмәклә мәктәби битирдикдән сонра кәнд тәсәрруфат истеһсалатында сәмәрәли ишләмәк үчүн ләзым олан әсәс вәрдишләри вә биликләри газанырлар. Бу чүр мисаллары инди республиканын йүзләрлә мәктәбиндән кәтир-мәк олар.

Мәктәбләрдә әмәк мәшғәләләри кетдикчә өзүнә даһа мөһкәм ер тутур. Лакин мәсәлә мәктәбләрә һәр һансы бир әмәк мәшғәләси дахил әтмәклә дейил, әмәк мәшғәләләрини политехник тә'лим тәләбләринә уйғун оларағ гурмағдадыр. Кировабәд шәһәри 6 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәси көстәрир ки, ә'малатханада апарылан ишләрдә сәдәдән мүрәккәбә принципнә чидән әмәл олуғур. Белә ки, шакирдләр ә'мал олунан материалын нөвләрини, хусусийәтләрини вә аламәтләрини, истифадә әдилән алатләрини гурулушуну өйрәнирләр, иш процесиндә чизки вә әскизлә мүрәккәб формалы шейләр гайырырлар. Сумгайыт шәһәри мәктәбләринин тәчрүбәләри көстәрир ки, мұаллимләр ә'малатханаларда апарылан әмәк дәрсләринин тәкчә мәһсулдарлығына дейил, һәм дә мазмунуна, үсул вә тәшкилат формасына диггәт етирдикдә даһа сәмәрәли нәтижәләр алығур.

Әмәк тә'лимини тәкчә мазмун ә'тибарилә дейил, һәм дә ону дидактик чәһәтдән дүзкүн тәшкил әтмәк, ону һәгигәтән политехник тә'лим мәғсәдләринә табә әтмәк шәртдир. Чүнки белә олмәзсә, әмәк тә'лими пешә өйрәтмәк истигамәти ала биләр.

Пешә өйрәтмәйи характерик хусусийәти ондан ибарәтдир ки, орада әмәк әмәлийәти, бир гайда оларағ механик шәкиллә өйрәдилір. Орада шакирд устаныны әмәк әмәлийәтигә тәғлид әтмәк әсәсиндә өйрәнир; пешә тә'лиминдә шакирдә нә әмәк процесләрини эли әсәсләри шәрһ әдилір, нә дә истифадә олунан машын вә алатләрини гурулуш принципләри, ә'мал олунан материалын хәссәләри һағғында мә'лумат верилір. Белә тә'лимдә шакирдин зәһни фәалийәти чох аз иштирак әдир. Әксинә, әмәк тә'лими политехник әсәсдә гурулдугда орада, һәр шейдән әввәл шакирдләрә әмәк процесләринин эли әсәсләрини, машын вә алатләрини гурулуш вә иш принципләрини, ә'мал олунан материалын физики вә химийәви хәссәләрини айдынлашдырмағ ләзым кәлир. Бу заман элә әтмәк ләзымдыр ки, әмәк механики дейил, шүүрлә дәрк әдилән бир фәалийәт олсун, шакирдин газандығы әмәк бачарығ вә вәрдишләри онун зәһни фәалийәти илә әләғәләндирилмиш олсун.

Политехник тә'лим системиндә әмәк мәшғәләләринин тәшкил ашағыдаки педагожи тәләбләрә чәвәб вермәлидир:

1. Шакирдләрини әмәк мәшғәләләриндә сәрф әтидикләри, әмәк һәр шейдән әввәл, мәһсулдар олмалыдыр, әнлә, мәктәб вә совет чәмийәти үчүн файда вермәлидир. Сәрф әдилән әмәк нәтижәсиндә һәсил олунан шейләрини фәйдалы олдуғуну көрдүкдә шә-

кирдлөр эмөк мөшгәләләриндә марагла иштирак, эдир, верилән эмөк тапшырыгларыны һәвәслә еринә етирирләр.

2. Эмөк мөшгәләләриндә шакирдләр сәрф этдикләри эмәйи дәрк этмәлидирләр, йә'ни шакирдләрин әлдә этдикләри эмөк бачарыг вә вәрдишләри онларын зейни фәалийәтләри илә әләгәләндирилмәли; эмөк просесинин өзүнү шакирдләр маһийәт ә'тибарилә баша дүшмәлидирләр. Эмәйин дәрк эдилмәси илә эмөк тапшырыгларыны еринә етирәркән әлми биликләрдән истифада әтмәк, ә'мәл олуан материалларын хәссәләрини вә истифада эдилән истеһсал әләтләринин гурулушу вә иш гәйдәләрини билмәк, материалларын ә'мәл эдилмәсинин вә эмөк тәшкилинин мұасир үсулларыны баша дүшмәклә шәртләнир. Шакирдләрин сәрф этдикләри эмәйи дәрк әтмиш олмасынын бир әләмәти дә ондан ибарәтдир ки, бу эмөк ярадычы сәчиййә дашыыйр; йә'ни шакирдләр эмөк тапшырыгларынын сәдәчә ичрачысы олмурлар, верилән эмөк тапшырыгларыны еринә етирмәк үчүн ләзим олан планлашдырма, һесаблама, чизки вә эскизләрдән истифада эдир, әввәләрдә газанмыш олдуглары бачарыглары тәкмилләшдирмәйә чалышырлар. Мәһз бу йолла газанылан эмөк бачарыгы вә вәрдишләриндән шакирдләр мұхтәлиф шәрантдә вә мұхтәлиф эмөк тапшырыгларынын еринә етирилмәси үчүн истифада эдә биләрләр.

3. Эмөк мөшгәләләриндә шакирдләрин сәрф этдикләри эмөк сәмәрәли тәшкил эдилмәлидир, чүнки онларә йүксәк техника эмөк мөдәнийәти мәһз бу шәрантдә ашылана биләр. Эмәйин сәмәрәли тәшкил эдилмәси иш ерләринин дүзкүн мұййәнләшдирилмәсини, эмөк әләтләринин яхшы сахланмасыны, материалын әһтиятла сәрф эдилмәсини, иш пәхтыннан дүзкүн истифада эдилмәсини, чизки вә башга график сәһәләрдән истифада эдилмәсини, әлчү әләтләринин бачарыгла ишләдилмәсини, тапшырыгын сәлигә илә еринә етирилмәсини вә бүтүн ишин дүзкүн планлашдырылмасыны тәләб эдир.

4. Эмөк мөшгәләләриндә шакирдләрин эмәйи тәрбияләндиричи олмалыдыр. Эмөк мөшгәләләри мәктәблиләрдә эмәйи сәвки һиссини доғмасы вә инкишафына, шакирдләрин тәшәббускар вә интизамлы олмаларына, инадкарлыгла чәтин тапшырыгларын әһдәсиндән кәлмәйә сәй кәстәрмәләринә, онлардә мәс'улийәт һиссини инкишафына, шакирдләр арасында достлуг вә коллективлик мұнасибәтләринин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт әтмәлидир.

5. Эмөк мөшгәләләриндә шакирдләрин сәрф этдикләри эмөк һәм сәчиййә вә һәм дә һәчм ә'тибарилә онларын яш хусусийәтләринә уйғун олмалыдыр.

Эмөк тә'лими үзрә ә'мәләтханаләрдә тәшкил эдилән практик мөшгәләләрин ади дәрсләрә нисбәтән бә'зи хусусийәтләри олдуғуну гәйд әтмәлийик.

Ә'мәләтханаләрдә шакирдләр тапшырылан ишләр үзәриндә фәрди ишләдикләринә кәрә синиф ики һиссәйә бөлүнүр: он-

лардан бири бир мұәллимин рәһбәрлийи алтында чилинкәрлик, о бири башга мұәллимин рәһбәрлийи алтында дүкәрлик ә'мәләтханасында ишләйир. 8—10 саатлыг мөвзу битдикдән сонра, онлар ерләрини дәйишдирирләр.

Эмөк тә'лиминин бир хусусийәти дә ондан ибарәтдир ки, практик мөшгәләләр, бир гәйда олараг, гоша дәрсләрлә апарылыр (чәдвәлдә эмөк мөшгәләләринә гоша саат верилир), чүнки эмөк тапшырыгларынын ичрасыны йохлайыб, ени тапшырыг һаггында тә'лимәт вермәк вә бу тапшырыгы ичра әтмәк үчүн 45 дәгигәлик дәрә кифайәт әтмир.

Практик мөшгәләләрин билаваситә тәшкилине вә апарылмасына кәлиңчә, ону демөк ләзимдыр ки, бу дә дидактиканын үмуми әсәсләрына истинад эдир, ләкин спесияфик ә'мәләтхана шәрантиндә кечирилир.

Эмөк мөшгәләләри үзрә нөвбәти дәрсә һазырлашан эмөк мұәллими гаршыдакы дәрсин дидактик вәзифәләрини, шакирдләрә өйрәдиләчөк политехник билик вә бачарыгларын сәчиййә вә һәчминин мұййәнләшдирмәлидир; һәмни дидактик вәзифәләри еринә етирмәк үчүн ләзим олан әләтләр, материаллар, чизкиләр, тә'лимәт үчүн зәрури олан картлар, әйни вәситәләр вә с. габагча һазырланмалыдыр.

Дәрсин әввәлиндә мұәллим, шакирдләрин әввәлки дәрсләрдә әлдә әтмиш олдуғлары бачарыг вә вәрдишләри йохлайыр. Бу мөғсәдлә әйри-әйри шакирдләрдән өйрәндикләри иш гәйдәсыны нүмайиш әтмәләрини тәләб эдир. Мұәллим ишин техникасы вә технолокиясына данр дә суаллар верир вә бу йолла бир нечә шакирди йохладыгдан сонра, дәрсин ени мәрһәләсинә кечир; бурада о, өйрәдәчәйи ени иш гәйдәсыны нүмайиш әтдирир, шакирдләрә зәрури олан тә'лимәт верир. Иш гәйдәсы яхшы дәрк эдилдикдән сонра шакирдләр тапшырыгы еринә етирмәйә башлайырлар. Дәрсин гуртармасына бир нечә дәгигә гәлмыш шакирдләрин ишин даяндырылыр; онлар иш ерләрини тәмизләйир вә зәнк вурулдугда ә'мәләханадан чыхырләр.

Нүмунә үчүн Нәриманов районунун 66 нөмрәли мәктәбиндә эмөк мұәллиминин «Металларын әвәләнмәси» мөвзуунда VI синифдә апардыгы дәрсин кедишини тәсвир эдәк. Мұәллим дәрә башламамышдан габаг иш үчүн тәләб олуан әләтләри: күнйә, хәткеш, әйә һазырлайыр, әйәләмә заманы дүзкүн дуруш вәзийәтини кәстәрән вә тәһлүкәсизлик техникасына аид олан плакатлары дивардан асыр. 2—3 шакирддән кечмиш дәрси сорушдугдан сонра мұәллим ени дәрси изәһ эдир, әйәләнчөк әшяны һазыр һалда шакирдләрә кәстәрир, әйни заманда онун сәдә эскизини изы тахтасында чәкир. Сонра мұәллим бу әшянын илә үчүн ләзим олдуғуну гәйд әдәрәк, онун һансы металдан һазырланмалы олдуғуну вә иш үчүн ләзим олан әләтләри мұййән эдир. Ени иш шакирдләрә гысача яздырылыр. Даһа сонра мұәллим ишин нечә ичра әтмәк ләзим олдуғуну өзү кәстәрир. Плакатлардан истифада эдәрәк, әшянын мәнкәнадә бәркидил-

мәси гайдасыны, иш заманы алатларни дэзкаһлар үзәриндә дүзүмәсини вә с. шакирдләрә көстәрив вә ишин дүзкүн апарылмасы үчүн тә'лимат верир. Бу һазырлыгдан сонра мүәллим һөвбәтчи шакирдләрини көмәйи илә алат вә материаллары пайлайыр вә ишә башламаға ичазә верир. Бу заман мүәллим һәм әшяны гайырмағ үчүн ишләдиклән материалын вә һәм дә алатларни, мүмкүн олдугча, эйни олмасына чалышыр. Иш заманы эһтиҗачы олан шакирдләрә көмәк эдир, бурахылан сәһәләри дүзәдир. Дәрсин сонуна бир нечә дәгигә галмыш иш даяндырылыр вә шакирдләр гайырдыглары әшяны вә ишләдикләри алатләри тәһвил верирләр; иш ерләрини тәмизләдикдән сонра мүәллимни ичазәсизлә бүтүн груп бирликдә э'малатханадан чыхыр.

Практик мәшғәләләр үзрә тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә тәшкил эдилән дәрсләрин дә үмуми әсаслары белә олур, ләкин иш спесифик шәрәитдә—сәһәдә апарылдығындан бу дәрсләрин дә өзләринә мәхсус хүсусийәтләри олур. Тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә апарылан практик мәшғәләйә биолокия мүәллимни рәһбәрлик эдир.

Әмәк тә'лимни үзрә шакирдләрә гиймәт вермәк үчүн һәм шакирдләрини вердикләри чаваблар, һәм дә онларын һазырладыглары әшянын (көрдүкләри ишин) кейфийәти, сәрф олуна һахт вә материалын миғдары (ишин һәмчи) нәзәрә алыныр.

Әмәк тә'лимни мәһзә бу чүр тәшкил эдилдикдә вә юхарыда көстәрилән тәләбләрә уйғун оларағ апарылдыгда, кәнч нәслини тәһсил илә онун мәнсулдар әмәйи арасында мөһкәм әләгә яратмаға, мәктәбин тә'лим-тәрбийә мәғсәдләринә хидмәт эдәр вә политехник сәчһийә дашыяр.

Әсас вәзифә э'малатхана вә мәктәбияны сәһәдә ушағларын сәрф этдикләри әмәйин вә алдыглары мәнсулун чохлуғунда ләйил (сөз йох, чох мәнсул алынмасы даһа яхшыдыр), онларын кейфийәтиндәдир, шакирдләрә йүксәк мәнсулдарлығ гайдаларыны әмәли вә нәзәри оларағ өйрәтмәкдә, онлара мөһкәм политехник әмәк бачарығ вә вәрдишләри ашыламағдадыр.

Истеһсалат вә техниканын әсаслары һаггында шакирдләрә тәм мә'лумат вермәк вә ләззыми әмәли вәрдишләр ашыламағ мәғсәдилә VIII—X синифләрә истеһсалатын өйрәнилмәси үчүн хүсуси фәһм даһил эдилмишидир. Һазырда VIII—X синифләрдә бу мәшғәләләр үч чүр кечилир.

«Машышүнаслығ- электротехника вә кәнд тәсәррүфат әсаслары үзрә практикүмлар» ады алтында һәятә кечирилән *I вариантда* програм шакирдләрә кәнд тәсәррүфатынын әсасларына даһр мүәййән һәм вә системдә билик, бачарығ вә вәрдишләр вермәйи, онлары ән чох яйылмыш олан машинарнын гурулушу вә иш гайдалары илә таныш этмәйи, шакирдләрә электротехника, радио-техника вә чилникәрлик үзрә садә гурғу ишләри өйрәтмәйи нәзәрдә тутур.

Бу фәһми тәдрис эдәркән шәһәр мәктәбләриндә машишүнаслығ вә электротехниканын, кәнд мәктәбләриндә икә кәнд тәсәррүфат әсасларынын, о чүмләдән кәнд тәсәррүфат машинарнын әтрафлы кечилмәси нәзәрдә тутулур; ләкин кәнд мәктәбләри мә'зуиларынын, гисмән шәһәр сәнаәтинә, һәмчинини шәһәр мәктәбләри мә'зуиларынын гисмән кәнд тәсәррүфатына чәлб эдилмәси фәһмин әсас материалынын һәм шәһәр вә һәм дә кәнд мәктәбләриндә тәдрис эдилмәси зәрурийәтнини ирәли сүрүр.

VIII—X синиф шакирдләри машишүнаслығ вә электротехника үзрә практикүмлары тәдрис э'малатханаларындакы садә әмәк алатләри илә дейил, механикләшдирилмиш дэзкаһлар үзәриндә, авто-синифдә апарыр вә даһа мүрәккәб әлдә гайырма чихазлар, ишләйән моделләр вә с. һазырлайырлар. Шакирдләр ән чох яйылмыш олан торначы дэзкаһы, электрик-мүһәррикләри, даһили яһачағ мүһәррикләри (автомобил, трактор, мотоцикл) вә мүһүм кәнд тәсәррүфат машинарнын һүмүнасиндә үмумийәтлә машинарнын гурулуш вә иш принципләрини өйрәтир, онларын айры-айры һиссәләрини сөкмәк, сөкүлән һиссәни гурашдырмағ, машин һиссәсини әвәз эдә билмәк, машина хидмәт эдә билмәк, онун көмәйилә мүәййән иш көрмәк бачарығы газанырлар.

Кәнд тәсәррүфаты үзрә олан практикүмда шакирдләр тәхил вә техника биткиләри, һәмчинини мейвә ағачларыны бечәрмәк сәһәсиндә даһа мүрәккәб ишләрә таныш олур, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә вә әләчә дә колхозда әкинчилик вә бағчылығ үзрә ичтиман-мәнсулдар әмәкдә иштирак эдир, кәнд тәсәррүфат машинарны илә ишләмәйә даһр бә'зи бачарығлар әлдә эдирләр.

Беләликлә, практикүмларын вәзифәси үмумтәһсил фәһмләри үзрә шәрһ эдилмәси мүмкүн олманн машишүнаслығ вә электротехника, биткичилик вә һейвандарлығ мәсәләләрини нәзәр оларағ шәрһ этмәклә бәрәбәр, бу сәһәдә шакирдләрә мүәййән әмәли әмәк бачарығ вә вәрдишләри вермәкдән ибарәтдир ки, бу да онларын политехник һазырлығыны кенишләндирир.

V—VII синифләр үзрә олан әмәк мәшғәләләринә верилән бүтүн педагожи тәләбләр эйни илә практикүмларә дә аидир. Практикүмлар, мәһнийәт э'тибарилә, әмәк тә'лимнини ени мәрһәләсини тәшкил этмәклә шакирдләрини үмумтәһсил фәһмләри үзрә олан нәзәри биликләринә вә әмәк мәшғәләләриндә газандыглары әмәли бачарығ вә вәрдишләрә әсасланыр.

Практикүмларын яхшы тәшкил эдилмәси үчүн мәктәбләр нәздиндә машишүнаслығ вә электротехника кабинетләри ярадылыр.

1957—58-чи дәрә илиндә VIII—X синифләрдә истеһсалаты өйрәнмәнин *II варианты* да тәклиф эдилмиш вә бә'зи мәктәбләрдә сынағдан кечирилмәкдәдир. Бу VIII—X синифләрдә шә-

Һәр вә кәнд мәктәпләрендә айры олмаг үзрә «истеһсалат асаслары» фәиннини дахил эдилмәсиндән ибарәтдир.

Бу «истеһсалат асаслары» програмы үзрә шәһәр мәктәпләринин VIII синифиндә машинишүнәслыг, IX синифиндә мәктәбин ерләшдийи мәһалдәки истеһсалат нүмунәси үзәриндә сәнае истеһсалаты асаслары, X синифиндә исе автомобил вә электротехниканын кечилмәси нәзәрдә тутулур. IX синифдә һәр мәктәб өз итгисадә мүнтинә уйгун саһә үзрә машингайырма, металлуржи, тохучулуг, полиграфия, нефт сәнаеи, дамирбол, иншаат иши вә с. саһәләрин бири үзрә мәшғәләләр тәшкил эдир. Бу мәшғәләләр ихтисас вермәк характери дашымыр. Мәшғәләләрин бир һиссәси нәзәри, бир һиссәси әмәли мәшғәләләр кими истеһсалатда кечирилдир. IX синифдән X синифә кечәркән яй тәтили вахты шакирдләрин һәмни истеһсалатда ики һәфтә мүддәтиндә 96 саат фәһлә кими ишләмәси нәзәрдә тутулур.

Бундан алава VIII синифи битирдикдән сонра яй тәтилине бурахылмадан әввал шакирдләрин ики һәфтә әрзиндә колхоз вә совхозда кәнд тәсәррүфат ишләри (әкин, биткиләрә гуллуғ этмәк, мәһсул йыгымында иштирак этмәк, мал-ғарая гуллуғ этмәк) илә мәһсул олмасы програмда нәзәрдә тутулмушдур.

Кәнд мәктәпләриндә «истеһсалат асаслары» програмы үзрә VIII синифдә биткичилик асаслары вә кәнд тәсәррүфат машинлары, IX синифдә һейвандарлыг асаслары комбайн вә трактор, X синифдә исе трактор вә бу асасда электротехника өйрәнилдир. Мәшғәләләрин ена бир һиссәси нәзәри, бир һиссәси исе практикәи кечир. Бундан алава VIII вә IX синифләри битирдикдән сонра һәр ил шакирдләр 3—4 һәфтә кәнд тәсәррүфатында ишләмәлидирләр. Бу програм да ена пешә вермир, пешәләр үчүн үмуми нәзәри вә әмәли һазырлыг верир.

Украйна ССР мәктәпләринини тәчрүбәсинә асасланараг, республикамызын вә хүсусән Баки шәһәринини бә'зи мәктәпләри III варианты тәтбиг эдирләр. Бу вариантда «мәшиншүнәслыг, электротехника вә кәнд тәсәррүфат практикумлары»на айрылмыш олан саатларын үзәринә башга фәинләрдән дә саатлар алава эдәрәк, һәфтәдә бир күн VIII—X синифләрини шакирдләринә мүййән бир истеһсалат пешәси верилдир. Бунун үчүн VIII синифини шакирдләринә илин әввалиндә өзләринә пешә сечмәйи тәклиф эдирләр; сонрадан шакирдләр көнүллүк асасында сечилән бу пешәләрә ики ил ярым ичәрисиндә йийәләнирләр. Истеһсалат тәлими адланан бу мәшғәләләрин һәр ихтисаса анд програмы тәртиб эдилдир. Сонра VIII, IX синифләрдә вә X синифин биринчи ярым или мүддәтиндә шакирдләр һәр һәфтәдә бир күн 5—6 саат мүддәтиндә тәһким олундуғлары завод вә я фабрикин сәхләринә кедир. Орада онлар мұвафиг пешә илә алағадар олан нәзәри мә'лумат алыр (2 саат) вә сонра устанын раһбәрлийи алтынә дәзкәи архасында ишләйиб (3—4 саат) һәмни пешәйә практикәи сурәтдә йийәләнирләр.

Истеһсалат тәлиминдә шакирдләр кениш мә'вада истеһсалатын асаслары илә таныш олмаг әвәзинә, анчаг тәһким олундуғлары истеһсалаты өйрәнир вә бир пешәйә саһиб олур. X синифдә гыш тәтили вахты шакирдләр мүййән дәрәжә үзрә пешәйә имтаһан верир, илин ахырында исе камал аттестаты имтаһанларыны верирләр. Беләликлә, шакирдләр үмуми тәһсил алаала, мүййән бир фәһлә пешәсинә (торначы, фрезерчи, вә с.) саһиб олурлар.

Бу истеһсалат тәлими һазырда республикамызын бә'зи мәктәпләриндә эксперимент кими тәтбиг эдилмәкдәдир. Бунун политехник тәлим нәгтеји-нәзәриндән нә дәрәжәдә мұвафиг олмасы мәсәләси өйрәнилмәкдәдир.

• Истеһсалат
экскурсиялары-
нын тәшкили.

Истеһсалат экскурсияларынын политехник тәлимдә ролу бөйүкдүр. Экскурсиялар шакирдләри истеһсалатла, онун техникәси, техноложиясы вә тәшкили илә, орада олан истеһсалат ихтисаслары, истеһсалатын габагчыл адамлары илә таныш этмәйә имкан верир. Тәдрис планында IV—IX синифләрини һәр бири үчүн истеһсалат экскурсияларына илә 6 күн вахт айрылмасы бу тәдбирини мүнтәзәм вә мүнәшәккил олараг апарылмасына әлверишли шәрәнт ярадыр.

Истеһсалат экскурсияларынын политехник тәлим мәгсәдинә йөнәлдилмиш олмасы үчүн онлар (экскурсияларә верилән үмуми тәләпләрдән башга) ашағыдакы тәләпләрә уйгун тәшкил эдилмәлидирләр.

1. Мүхтәлиф истеһсалат вә истеһсалат просесләри үчүн вә я мүхтәлиф машинлар вә онларын ишләри үчүн типик олан экскурсия объектләри сечилмәлидир.

2. Экскурсия заманы шакирдләрини диггәтини истеһсалатын вә я машинларын ишләриндәки тәфәррүатларә, ихтисас илә сых алағадар олан мәсәләләрә дейил, үмуми вә типик олан һәдисә вә шейләрә чәлб этмәк ләзымдыр.

3. Мүшәһидә эдилән истеһсалат просесләри, машинлар вә онларын ишләри шакирдләрини өйрәниш олдуғлары әлми билкиләрә алағәләндирилмәли, йә'ни экскурсияларда әлми таунларын истеһсалат вә техникада тәтбигини көстәрмәлидир.

4. Политехник тәлим мәгсәди үчүн экскурсия заманы шакирдләрини диггәтини сосялиет истеһсалатынын хүсусийәтләринә дә (истеһсалат вәситәләринини ичтимәи мүлкийәт олмасына, истеһсалатда истисмарын олмамасына, коллективни дөвләт планыны еринә етирмәк угрунда мүбаризә апармасына, сосялизм ярышынын тәшкилинә вә с.) чәлб этмәк ләзымдыр.

VIII—X синифләрдә шакирдләрини тәдрис—истеһсалат практикәсини тәшкили.

VIII—X синифләрдә истеһсалатын өйрәнилмәси һәр үч вариантда шакирдләрини тәдрис-истеһсалат практикәсини тәшкил эдилмәсини нәзәрдә тутур. Шакирдләрини тәдрис-истеһсалат практикәси дедикдә, онларын истеһсалат шәрәнтиндә мәһсулдар әмәкдә иштирак этмәләри нәзәрдә

тутулур. Политехник төлөм системинде истеһсалат практика-сынын ролу хусусилә бөйүкдур. Тәдрис-истеһсалат практикасынын әһәмийәти һәр шейдән әввәл ондан ибарәтдир ки, бу, шакирдләрнин каләкәдә иштирак эдәчәкләри истеһсалат әһәйинни илк илләсини тәшкил эдир. Шакирдләр—истеһсалат шәрәнтиндә мәһсулдар әмәк процесиндә иштирак әтмәклә истеһсалатла, онун техникасы вә технолокиясы илә, онун тәшкил вә габагчыл адамлары илә, орада олан күтләви ихтисасларла яхындан таныш олулар.

Тәдрис-истеһсалат практикасы васитәсилә шакирдләр истеһсалатда ишләдилән әсл машиналарла, механизмләр вә чиһазларла, әлчү алатләрилә рафтәр әтмәк бачарыгы кәсб эдирләр.

Бу практика процесиндә шакирдләр әлми биликләрини истеһсалат вә техникада тәтбиғи илә даһа яхындан таныш олу, нәзәри биликләриндән, әмәли оларәг истифада әтмәк тәчрүбәси әлдә эдир, истеһсалатла алағадар олан күтләви ихтисасларла дәир мүйәйән һазырлығ алырлар.

Тәдрис-истеһсалат практикасынын һәм дә бөйүк тәрбийәви ролу вардыр. Шакирдләрнин ичтиман-файдалы әмәкдә иштирак әтмәкләри онларда мәс'улийәт һиссини инкишаф әтдирир; бу заман шакирдләр фәһләләр вә колхозчуларла билаваситә көрүшүр, онларын габагчыл истеһсалат тәчрүбәләрини мәнимсә-мәклә, онлардан коллеткивлик нүмунәси алыр, бүтүн гүвәсәсини халғын мәнфәәтләринә сәрф әтмәйи өйрәнирләр.

Беләликлә, тәдрис-истеһсалат практикасы тәдрис ишләрини һәятлә бағламаға, шакирдләрнин нәзәри биликләрини мәһсулдар әмәклә алағаләндириәйә, шакирдләрни әмәк һәятна һазырла-маға даһа чох хидмәт эдир.

Бүтүн булар тәдрис-истеһсалат практикасынын политех-низм нөгтеийи-нәзәриндән әвәз эдилмәз бир васитә олдуғуну көстәрир.

Тәдрис-истеһсалат практикасынын дүзкүн вә сәмәрәли тәш-кил эдилмәси үчүн она әтрафлы һазырлашмағ лазымдыр. Бу илә, бир тәрәфдән, үмүмтәһсил фәһләринин әсәсли тәдриси, ө бири тәрәфдән, әмәк мәшғәләләри вә практикумларын сәмәрәли кечирилмәси, истеһсалат экскурсияларынын дүзкүн гурулма-сындан асылдыр.

Әһәйин неву вә сәчийәсиндән, һәмчинни ерли шәрәнт вә имкәнлардан асылы оларәг, шакирдләрнин тәдрис-истеһсалат практикасы мухтәлиф шәкилләрдә тәшкил эдилир. Шәһәр ерлә-риндә тәдрис-истеһсалат практикасы я истеһсалат мүәссисәсини мухтәлиф сәхләриндә ишләйән шакирдләрдән бригада тәш-кил әтмәк, я мүәссисә нәздиндә шакирдләр тәрәфиндән хидмәт эдилән хусуси сәхләр тәшкил әтмәк вә я да мүәссисәсини тап-шырығлары илә ишләйән мәктәпләрәрасы тәдрис-истеһсалат әмәләтханалары яратмағ шәклиндә апарылыр.

Кәнд ерләриндә шакирдләрнин тәдрис-истеһсалат практика-сы сынағдан чыхмыш ашағыдакы формаларда кечирилир:

а) дәрс илинин ахырында шакирдләрдән ибарәт бригада вә я манга тәшкил эдилир ки, булар колхоз бригадалары илә алағадар оларәг яй кәнд тәсәррүфат ишләриндә иштирак эдирләр;

б) мәктәблиләрдән ибарәт колхоз бригадасы тәшкил эдил-ир. Бу бригада колхозун мүйәйән сәһәсиндә ил бою кәнд тәсәр-рүфат ишләри апарыр. Бурада иштирак эдән шакирдләр 30 фәиз күзәштлә колхозчу һүтуғуна малик олулар;

в) мәктәблиләрдән ибарәт мангалар тәшкил эдилир вә бу-ларла колхоз бригадалары тәркибиндә биткичлик вә я һейван-дәрлығ үзрә узун мүддәтли ишләр тапшырылыр;

г) шәһәр мәктәпләри үчүн кәнд ерләриндә дүшәркәләр тәш-кил эдилир вә бурада олан шакирдләр кәнд тәсәррүфат ишлә-ринә чәлб олулар;

д) айры-айры шакирдләр вә я шакирд группалары колхозун фермасында көрпә һейванлар вә я гушлары һәмилйә көтүрүр вә онларә мүнәзәм гуллуғ эдирләр;

е) мәһсул топланышында вә я кәнд тәсәррүфатына зиянвер-ичилорла мүбаризә әтмәк ишләриндә шакирдләр эпизодик олан ичтиман-файдалы ишләрә—имәчилиғ чәлб эдилирләр.

Эпизодик имәчилик ишләри бир гайда оларәг, пулсуз апарылыр. Әкәр бу гайда илә апарылан бә'зи ишләрини һағты верилсә дә (мәс., памбығ топланышында) бурадан әлдә эдилән мәбләғ мәктәбин сәрәнчәмына дахил олур ки, бу да әһтиҗы олан шакирдләрә вә я мәктәбин әһтиҗчына сәрф эдилир. Ичрә эдилән узун мүддәтли ишләрини һағты илә фәрди оларәг шакирд-ләрә верилир.

Шакирдләрнин тәдрис-истеһсалат практикасына рәһбәрлик әтмәк үчүн мүтәхәссисләрдән (мүһәндис, техник, ағраном вә с.) кәниш истифада әтмәк лазымдыр.

Үмүмийәтлә әмәк төлиминә рәһбәрлик вә нәзәрәт әтмәк иши шәрәнтдән асылы оларәг, мүәлимләр, мүтәхәссисләр, мәк-тәбин комсомол тәшкилаты вә фәәл комсомолчулар васитәсилә һәятә кечирилир.

Шакирдләрнин тәдрис-истеһсалат практикасына еқун вурмағ үчүн ишин сонунда мәктәбдә истеһсалатын алағадар мүтәхәс-сисләрилә бирликдә конфранс чағырылыр, шакирдләрнин топл-ладығлары вә һазырладығлары мәһсулдан ибарәт сәрки тәшкил эдилир, һербариләр, албомлар, схемләр, диаграмлар, мәкетләр вә с. дүзәдиллир вә мәктәбин кабинетләринә тәһвил верилир.

Беләликлә тәдрис-истеһсалат практикасынын дүзкүн тәш-кил шакирдләрнин тәһсиллә әмәкләри арасында үзви алағә яратмаға хидмәт эдир.

Политехнизмни һәятә тәтбиғиндә алағадар си-нифдән кәнар вә факултатив тәдбирләрини дә мүйәйән ролу вардыр. Габагчыл мәктәпләр бир сыра техника дәрнәкләр тәшкил эдир, ора-да шакирдләрә әлдә гайырма чиһазлар дүзәлт-дирир, кәнч тәбийәтчылар дәрнәйи тәшкил эдиб, шакирдлә-

*Синифдән кәнар
вә факултатив
тәдбирләрини
тәшкил.

рә биткичилик вә һейвандарлығы даир вәрдишләр верирләр вә с. Сон заманлар бир чох мәктәпләрдә кино гурғусу ярадылмыш вә бунун васитәсилә шакирдләрә истәһсалат анд филмләр көстәрилләр; шакирдләрә истәһсалат вә техника даир мәрузәләр охунур. Бу вә бунун кими синифдән канар тәдбирләрин кечирилмәси шакирдләрин истәһсалат вә техника һаггында олан мәлуматыны тәкмилләшдирир вә беләликлә шакирдләрин политехник көрүш дәирәсини кенишләндирир. Бу нөгтейи-нәзәрән Бакы шәһәри 6 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәси һәгигәтән диггәтә лайиғдир. Һалә 10 ил бундан әввал физика мұаллими Н. Н. Шишкинин рәһбәрлийи алтында тәшкил әдилмиш олан вә о вахтдан бәри йүзләрлә һөвәскар шакирд әһәтә этмиш олан «кәич физикләр клубу» шакирдләрин политехник көрүшләрини кенишләндирмәк, онларда техники вәрдишләр, о чүмләдән электро вә радио гурғу вәрдишләри яратмағ, әлдә гайырма чиһазлар, әләгләр вә дэкаһлар һазырламағ ишиндә гиймәтли тәчрүбә топламышдыр ки, онун бу тәчрүбәсиндән республиканын бир чох мәктәпләриндә истифада олунар.

Орта мәктәб мәзунларынын әксәриййәтлә истәһсалат әмәйинә чәлб олунамаларыны нәзәрә аларағ, шакирдләрә истәһсалатын күтләви ихтисасларына анд мүййән пешә һазырлығы вермәк мәғсадилә бәзи мәктәпләр нәздиндә, мұтәхәсссләрин рәһбәрлийи алтында, хүсуси факултатив (көнүллүлүк әсасында) тәдбирләр—мәсалән, автомобил, трактор, комбайн вә с. өйрәнән техники дәрнәкләр тәшкил әдилләр. Бу чүр факултатив тәдбирләр васитәсилә күтләви истәһсалат пешәләринә анд һазырлығы алмағ политехнизм идеясына һеч дә зидд дейилдир. Факултатив тәдбирләр, политехник тәһсилни һесабына кетмәдикдә мәғсадә мұвафиғдир. Факултатив тәдбирләрлә шакирдләри күтләви фәһлә вә кәндли пешәләринә һазырлашмаға даһа чох чәлб әтмәк ләзымдыр ки, орта мәктәбин битирдикдән сонра али мәктәбә дахил олмаян шәхсләр мүййән истәһсалат саһәсиндә ишләйә билсинләр.

Беләликлә, факултатив тәдбирләр үмуми вә политехник тәһсил әмининдә кечирилдикдә, һәм шакирдләрин политехник көрүшүнү кенишләдир. һәм дә онлара истәһсалатын күтләви ихтисасларына даир һазырлығы верир, онларын әмәк һәятына һазырланмасына хидмәт әдир.

XI ФӘСИЛ

МҮВӘФФӘГИЯӘТИНИ ҺЕСАБА АЛЫНМАСЫ ВӘ ГИЯМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

1. ТӘЛИМ МҮВӘФФӘГИЯӘТИНИН ЙОХЛАНЫЛМАСЫ

Мүвәффеғийәт-
тин йохланылма-
сынын тә'лим вә
тәрбия
әһәмиәти.

Шакирдләрин мүвәффеғийәтнини һесаба алынмасы вә гиймәтләндирилмәси педагожи процесдә мұһүм ер тутур.

Шакирдләрин билик, бачарығ вә вәрдишләрини йохланыб гиймәтләндирилмәси онларда өз вәзифәләринә мәс'улиййәт һисси оядыр, шакирдләри өзләринә гаршы тәләбкар олмаға, әлдә этдикләри биликләри мөһкәмләндирмәйә вә биликләриндә олан нөгсанлары арадан галдырмаға тәһрик әдир.

Билийни һесаба алынмасы, шакирдләрин күндәлик тапшырығлары нечә еринә стирдикләрини мүййәнләшдирмәклә бәрәбәр онларын билик вә вәрдишләриндә олан сәһвләрин ашқара чыхарыр вә беләликлә кәләчәкдә тәқрар олунамасы үчүн вахтында тәдбир көрүлмәсинә сәбәб олур. Шакирдләрин билик, бачарығ вә вәрдишләрини долғунлуғуну, мөһкәмлийни мүййән әтмәк онларын юхары синифләрдә мүвәффеғиййәтлә охумаға нечә һазырлашдығларыны ашқара чыхарыр.

Нәһайәт, шакирдләрин билийнини йохланмасы вә гиймәтләндирилмәси әйни заманда мұаллимин дә ишләрини кейфиийәтини, истифада этдийи үсулларын нә дәрәжәдә фәйдалы олтуғуну, газандығы наилиййәтләри вә бурахдығы сәһвләри үзә чыхарыр.

Мұаллим шакирдләрин билийни йохладығы заман келән дәрәдә әһәтә әдә билмәдийи чәһәтләри вә яхуд дәрсин кәдешиндә йол вердийи сәһвләри, шакирдин билийиндә олан нөгсанлары вә бу нөгсанларын әмәлә кәлмә сәбәбләрини мүййәнләшдирир.

Шакирдләрин тә'лим мүвәффеғийәтнини һесаба алмағ вә ону гиймәтләндирмәк рәсми дөвләт тәләбидир, чүнки, мәктәбин тә'лим-тәрбийә фәалиййәтинә, башлыча оларағ, бу йоллә ескун

вурулур вэ мэктеб дөвлэт идаралэри вэ ичтимаийэт гаршысында һесабаат вермэк үчүн өз фэалийэти һаггында бу васитэ илэ мэлумат топлайыр.

Мүвөфөгийятын йохланымасына верилэн таләбләр

УИК(6)П МК-нын «Ибтидан вэ орта мэктебдә дәрә програмлары вэ режим һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында көстөрилди ки, «Мэктеб ишинин учота алынмасы асасын шакирдлэрин билийини чари, фәрди, мунтәзәм сурәтдә апарылан учоту тәшкил этмәлидир. Мүәллим тәлим ишн процесиндә һәр шакирди диггәтлән сурәтдә өйрәнмәлидир». Һәмни көстөрншә әсасән, шакирдлэрин билик, бачарыг вэ вәрдишлэринин йохланымасы вэ онун гиймәтләндирилмәси ашағыдакы таләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Шакирдлэрин билийини һесаба алмаг вэ ону гиймәтләндирмәк фәрди олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, мүәллим синифдә олан шакирдлэрин һәр бирини билийини өйрәнмәли вэ һәр биринә айрыча гиймәт вермәлидир. Шакирдләр бригада вэ кичик группларла ишләсәләр дә онларын һәр биринә айрылыгдә гиймәт верилмәлидир.

2. Шакирдлэрин мүвөфөгийятын йохламаг вэ ону гиймәтләндирмәк бир дәрә дейил, мунтәзәм сурәтдә апарылмалыдыр. Мүәллим дәрә процесиндә чари һесаба алма йолу илэ шакирдлэрин билийини йохлайыр вэ онлара гиймәт верир. Рүбүн сонунда вэ ахур програм үзрә фәсил битдикдә мүәллим шакирдлэрин билийинә ена дә гиймәт верир. Илин сонунда да шакирдлэрин ил бою алдылары гиймәтләрә әсасән вэ һәмчинин бурахылыш вэ камал аттестаты имтаһанлары васитәсилә (VIII вэ X синифләр үзрә) иллик гиймәтләр верилди. Беләликлә шакирдлэрин мүвөфөгийятын һесаба алманын үч нөвү тәтбиг эдилди: чари, дөврү вэ екун йохламалары.

3. Шакирдин билийини һесаба алынмасы вэ гиймәтләндирилмәси мүвәфиг сәнадләрдә әкс эдилмәлидир. Бунун үчүн шакирдлэрин мүвөфөгийятинә верилән гиймәтләр синиф журналына, шакирдлэрин күндаликларинә, һәмчинин гиймәт чәдвалларинә (I—IV синифләр) язылмалы, ата-аналара билдирилмәлидир вэ с.

4. Шакирдлэрин тәлим мүвөфөгийятинә верилән гиймәтләр дүзкүн, об'ектив вэ эдаләтлән олмалыдыр.

5. Мүвөфөгийятин гиймәтләндирилмәсиндә мүәллим онун һәм кейфийәт вэ һәм дә комвийәт чәһәтлэрини нәзәрә алмалыдыр. Шакирдин һәр бир кичик чавабын гиймәтләндирмәк доғру дейилди. Мүәллим кечилмиш мөвзуун, бәһсин, програм бөлмәсинин шакирд тәрәфиндән нә дәрәчәдә долғун вэ тамам мәннәмәлидигини айдынлашдырмагла бәрәбәр, онун кейфийәтинин, йә'ни нечә баша дүшүлмәсини, нечә истифада эдилмәсини, нә дәрәчәдә дәгиг, айдын, мөһком, дәрин вэ шүүрлу мәннәмәлидигини дә мүәйәнләшдирмәлидир.

Бундан әлава шакирдлэрин мүвөфөгийятын гиймәтләндирилмәсиндә һәр бир фәннин хүсусийятын нәзәрә алараг, алынмыш билийин тәчрүбәлә тәтбигини, билийин шакирд тәрәфиндән шифаһи вэ язылы олараг нечә ифада эдилмәсини, язылы ишин вахтында ичрасыны, бурахылан сәһалэрини характерини, график вэ амали ишлэрин ичрасында шакирдин газандыгы бачарыг вэ вәрдишлэри, һазырланмыш ишин харичи көзәллийини, сәһигәлилийини вэ с. нәзәрә алмалыдыр.

Шакирдлэрин билик, бачарыг вэ вәрдишлэринин йохлама үсуллары. Шакирдлэрин билик, бачарыг вэ вәрдишлэринин йохлама, мүәйән дәрәчәдә, мүхтәлиф тәдрис фәнлэринин хүсусийяәтлэриндән вэ шакирдлэрин яшларындан асылыдыр. Мәсәлән, дил вэ риязийәт үзрә шакирдлэрин бачарыг вэ вәрдишлэрини йохламаг үчүн йохлама язылардан истифада эдилди һалда, тарих вэ биолокия үзрә бу үсул ярамыр. Һәмчинин ибтидан синифләрдә охуан шакирдлэрин билийини йохламаг үчүн онлара верилән суаллар өз сәдәлийи э'тибарилә юхары синиф шакирдлэринә верилән суаллардан фәрәләнир. Тәлим ишиндә мүхтәлиф фәннләр вэ синифләрдә тәтбиг эдилән бир нечә әсас йохлама үсуллары вәрдыр ки, онлар да шифаһи сорғу, синифә йохлама язы ишлэри вермәк, эвә верилән язы вэ график ишлэрин ичрасыны йохламаг, шакирд үзэриндә мүшаһидә апармагдан ибарәтдир.

Шифаһи сорғу. Шифаһи сорғу шакирдлэрин билийини һесаба алмаг вэ гиймәтләндирмәк үчүн ән чох ябылмыш йохлама үсулудур.

Бу йохлама үсулундан демәк олар ки, бүтүн фәннләр вэ бүтүн синифләрдә истифада эдилди. Шифаһи сорғунун әһәмийәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим суаллар васитәсилә шакирдин яныз дәрәи сөйләйә билмәси дейил, һәм дә ону шүүрлу сурәтдә баша дүшмәси, билийини ифада этмәк бачарыгы, бири-бирилә әлагәси олан һадисәлэри мүгайисә этмәси, һадисәләр арасындакы әлағә вэ сәбәб әлагәлэрини мүәйәнләшдирмәси, үмумиләшдирмәси, билийин әсас чәһәтлэрини һәм дәрәчәли чәһәтлэриндән фәргләндирә билмәси һәм кейфийәт чәһәтлэрини дә айдынлашдырыр.

Шифаһи сорғуда шакирдин вәрдийи чавабын кейфийәти, мүәллимн өз суалларыны дүзкүн гурмасындан чох асылыдыр.

Мүәллим дәрә һазырлашдыгы заман кечмиш дәрәи һансы шакирдән сорушачагыны вэ нечә сорушачагыны мүәйәнләшдирмәлидир. О, вәрәчәйи суаллары әвалчә дүшүнмәли вэ бу суаллары элә сечмәлидир ки, онлар өйрәнилмиш материал, һәртәрәfli әһәтә этмиш олсун (суалларын гоюлушуна верилән таләбләр «Мүсаһибә үсулу» бөлмәсиндә айдынлашдырылмышдыр).

Мүәллим һәр шакирдән дәрәи сорушдугда, бүтүн синифи бу ишдә иштирак этмәсинә һәлә олмалыдыр. Мүәллим бир шакирдән дәрәи сорушдугда гәлән шакирдләр онун чавабын диггәтлә иләнмәли, өз биликларини онун чаваблары илә йохла-

малы вә муәллимә һәр заман җаваб вермәйә һазыр олмалыдырлар. Бунун үчүн муәллим бә'ән һәр һансы бир мәтнн, грамматик гайданы, шеирн, теоремн, мәсәлә вә мисалын һәллини сорушаркән фикрин битдийн ердә җаваб верән шакирдн даяндырмб дәрсин керисини башгасындан соруша биләр. Белә йохлама тәрәләри шакирдләри йолдашларынын җавабларыны диггәтлә динләмәйә мәҗбур эдир. Бундан әлавә һәр бир шакирд билмәлидир ки, муәллим онлара истәдийн вахт йолдашларынын җавабына әлавәләр әтмәйн тәклиф эдә биләр вә әсаслы әваләләри гиймәтләндирир. Белә олдугда, шакирд йолдашына диггәтлә гулаг асар онун җавабындакы кәсир ерләрә әлавә әтмәйә җалышар.

Шифаһн соргу заманы муәллим шакирдә имкан вермәлидир ки, мөвзуу вә я гоюлмуш суаллар әтрафында өз билийини бачардыгы кими, мүстәгил ифадә әтсин. Шакирдин сакит җаваб вермәси үчүн она һәм муәллим вә һәм дә шакирдләр тәрәфиндән бүтүн имканлар ирадәлимадыр.

Муәллим шакирдин җавабыны я бүтөв һалда, я да мүййән бир тамамланмыш һиссәйә кими динләмәлидир. Шакирдин җавабы муәллими тә'мин әтмәдикдә она суаллар вермәли вә бүтүн синфин бу суаллара җаваб вермәкдә иштирак әтмәсинә җалышмалыдыр. Шифаһн соргу заманы муәллими соргу сырасы шакирдләрә мә'лум олмамалыдыр. Шакирд һәр күн дәрсә һазыр кәлмәли вә муәллим тәрәфиндән сорушулачагыны көзләмәлидир.

Муәллим шифаһн соргу васитәсилә бир дәрсдә бир нечә шакирддән сорушмаға һаик олмалыдыр. Бунун үчүн о, чох заман мөвзуун һамысыны бир шакирдә дәнншдырмыр, ону мәнтиги һиссаләрә бәлүб 2—3 шакирддән сорушур вә гиймәт верир. һәмчинин, җаваб верән шакирдин сөйләдикләринә әһәмийәтли мәсәләләрдә әлавә эдән шакирдләрә дә муәллим, ләзым билдикдә, гиймәт верә биләр.

Шифаһн соргу заманы, бир гайда оларат, җаваб верән шакирдләр синфин гаршысына чыхыр вә алачагы гиймәти яздырмаг үчүн күндәлийини муәллима тәгдим әтдикдән сонра дәрсин данышмаға башлайыр. Мүхтәсәр җаваблары исә шакирдләр ерләриндә вермәлидирләр.

Шакирдләрин вердикләри җаваблара көрә алдыглары гиймәт, синиф гаршысында онлара билдирилмәли вә һәм синиф журналы вә һәм дә шакирдин күндәлийинә гейд әдилмәлидир.

Йохлама язы ишләри.

Йохлама язы ишләринин әһәмийәти бөйүкдүр. Шакирдләрин нә дәрәчәдә савадлы язмаларыны, риязийәт, физика вә кимя үзрә мәсәдә вә мисаллар һәлл эдә билмәк бачарыгларыны, һәмчинин өйрәнмиш олдуглары гайда вә гануналары өз языларында, мәсәлә һәллиндә тәтбиғ эдә билмәк бачарыгларыны һесаба алмаг үчүн бу, әвәзәдилмәз бир йохлама үсулудур. Йохлама язы ишләри васитәсилә шакирләрин тәкчә бачарыг вә вәрдишләринин кейфийәти дейил, һәм дә биликләринин мөһкәмлийн вә шуурлулугу йохла-

ныр, чүнки, йохлама язы ишләриндә шакирдләр кечмиш биликләринә истинад эдиб язы ишини еринә етирир вә мәсәләни һәлл эдирләр.

Йохлама язы ишинин бир әһәмийәти дә ондадыр ки, бунун васитәсилә бир дәрс ичәрисиндә синифдәки шакирдләрин һамысы йохланыр. Даһа сонра, шакирдләрин һамысы эйни җәтинликдә олан язы иши вә я мәсәлә үзәриндә җалышыр ки, бу да онлара верилән гиймәтләрини об'ектив олмасы үчүн чох әһәмийәтлидир.

Йохлама язы ишләринин мүвәффегийәти онларын дүзкүн тәшкилиндән асылыдыр. Йохлама язы ишләри, бир гайда оларат, мүййән програм бәһси битдикдән вә мүййән гайдәләр кечилдикдән сонра апарылыр. Бу барадә шакирдләрин әвәлчәдән хәбәрдар әдилмәләри мәсләһәтдир. Хүсусән, әдәбийәтдән ирадәчилик язылары верилмәдән хейли габаг шакирдләрә хәбәр вермәк ләзымдыр; чүнки бу язылар үчүн шакирдләр габагча ихшы һазырлашмалыдырлар.

Шакирдләр йохлама иши язан заман, муәллим онлара әтибар көстәрмәклә бәрабәр, бүтүн синфи нәзәрәт алтына алмалы вә шакирдләрин мүстәгил ишләйәрәк өз билик вә бачарыгларыны көстәрмәләри үчүн әлверишли шәрант яратмалыдыр (онлары тәләсдирмәк, һәйәчәнләндирмамаг, горхутмамаг, шакирдләрдә ишини өһдәсиндән кәлә биләчәкләринә инам оятмаг, бири-биринә мане олмамаг вә с.)

Йохлама язы ишләри өз мәзмунуна вә җәтинлийинә көрә шакирдләрин күчүнә мүвафиг олмалыдыр. һәддиндән артыг җәтин тапшырыглар шакирдләрин өз күчүнә инамыны азалда биләр. Асан тапшырыглар исә билик вә бачарыгы дәгиг, дүзкүн гиймәтләндирмәккә нәтиҗәләнә биләр.

Йохлама язы ишләри һәмин фәни үзрә олачаг нөвбәти дәрсә гәдәр йохланымалы вә гиймәтләндирилмәлидир. Бир чох һалларда нөвбәти дәрсдә бу язы ишләри әсаслы сурәтдә тәһлил әдилмәлидир. Фәнини хүсусийәтиндән асылы олмаяраг, муәллим шакирдләрин язысында олан бүтүн сәһләри дүзәлтмәлидир (мәзмун, грамматик, үслуб вә с. сәһләр).

Эв язы ишләринин йохланмасы.

Эв тапшырыглары ичәрисиндә язылы ишләр мүйм ер тутур.

Эвә верилән язы ишләринин әсас мәгсәди шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк олса да, бу ишләри ичәрасыны диггәтлә йохламаг васитәси илә шакирдләрин мүвәффегийәтләринин һисмән һесаба алмаг олар. Бу чүр ишләр бир чох фәниләр үзрә верилир, ләкин ән чох дилләр вә риязийәт үзрә тәтбиғ эдиләр.

Муәллим язылы ән тапшырыгларыны йохлаяркән һәм шакирдин билийинин нә дәрәчәдә шуурлу олдугуну, ону нечә тәтбиғ әтдийини мүййәнләшдирир, һәм дә онун иши нә дәрәчәдә сә'йла, дәгиг вә солигәли ичра әтдийини өйрәнир. Бундан әлавә, муәллим шакирдин тапшырыгы нә дәрәчәдә мүстәгил оларат ичра әтмиш олдугуну өйрәнмәйә җалышыр.

Язылы эв тапшырыгларынын сәмәрәли йохланылмасы тәлим ишиндә муракәб мәсәләдир. Язылы ишләрин йохланылмасы методикасы фәнни хусусийәттән асылдыр.

Язылы эв тапшырыглары синифдә мухтәлиф гайдаларла йохлаңылыр. Бу йохлама өз характери әтибарилә ики чүр олур: 1) тапшырыгын еринә етирилмәси үзәриндә шакирддин чалышмасы фактыны (ишин заһир тәрәфдән тәмиз вә сәлигәли ичрасына) ашкара чыхармаг; 2) ичранын кейфийәтини йохламаг.

Шакирдләрин һәр һансы бир фәнидән верилмиш язылы тапшырыгларынын еринә етирилмәси фактыны йохларкән, адәтән, муәллим синфи тәшкил әтидикдән сонра, ени мөвзуя башламадан габаг, шакирдләрә язы ишләрини парта үзәринә гоймаларыны тәклиф әдир, сонра парталарын арасы илә кәзәрәк, шакирдләрин язы ишләринин тәмиз вә сәлигәли еринә етирилмәсини кәздән кечирир. Белә йохлама вәситәсилә муәллим эв тапшырыгларыны ялынз кәмиийәтчә йохлая биләр.

Лакин муәллимдән язылы эв тапшырыгларыны кейфийәтчә дә йохламаг тәләб олунур.

Адәтән, язылы эв тапшырыгларыны кейфийәтчә йохламаг мәгсәдилә, муәллим бир-ики нәфәр шакирди я ериндән галдырыб вә яхуд язы тахтасы гаршысына чагырыб иши нечә еринә етирмәсини онлардан сорушур. Тапшырыгын хусусийәттиндән асылы олараг, шакирдин бу изаһы кениш вә гыса ола биләр.

Бә'зән дә, вахта гәнаәт әтмәк мәгсәдилә, шакирдин бирн кечән дәрси данышаркән, бир башгасыда язы тахтасында ону һәлл әдир. Язы тахтасы бөйүк оларса ону ики ерә бөлмәклә, ики шакирдә эвә верилән язылы тапшырыгы нечә ичра әтмәсини кәстәрмәйи тәклиф әтмәк олар. Биринчи шакирди данышдырыб гуртардыгдан сонра муәллим синифлә бирликдә язы тахтасындакы язылары (эв тапшырыгларынын) дүзкүнлүйүнү йохлайыр.

Ибтидан синифләрдә муәллимләр ана дили вә һесабдан һәр шакирдин ики дәфтәри олмасына һәлл олур. Онлардан бирини һәр күн бүтүн шакирдләрдән топлаяраг эвә апарыб йохлайыр вә сабаһы күн шакирдләрә гайтарыр, о бириси исә шакирдләрдә галыр вә орада шакирдләр язылы эв тапшырыгларыны ичра әдирләр.

Юхары синифләрдә бүтүн шакирдләрин ичра әтмиш олдуларыны язылы эв тапшырыгларыны һәр дәфә топлайыб диггәтлә йохламаг муәллим үчүн бөйүк чәтнлик тәрәдәр. Лакин муәллим, өз муәһәзисинә кәра, истадийн шакирдләрин эв дәфтәрләрини алмалы вә ону һеч олмәзсә рүб мүддәтиндә бир-ики дәфә диггәтлә кәздән кечирмәлидир, ашкара чыхардыгы иөгсанлары йох әтмәк үчүн шакирдләрә мәсләһәт вермәлидир.

Эвә верилән язылы тапшырыгларын ичрасы адәтән гиймәтләндирилмирсә дә, һәр бир шакирдин иши мүнтязәм вә сәлигәли бир сурәтдә ичра әтмәси йохланылмалыдыр вә шакирдә рүблүк гиймәтләр верилдикдә нәзәрә алынмалыдыр.

**Күрәләлик
мүшаһидә.**

Дәрә заманы шакирдләрин мүшаһидә әдилмәси дә йохлама мәгсәди үчүн истифадә әдилә биләр. Дәрә просесиндә муәллим һәр бир шакирди мүшаһидә әдәрәк онларын дәрәсә гаршы диггәтли вә я диггәтсиз олдугларыны, дәрәси баша дүшмәк үчүн нә чүр сә'й кәстәрдикләрини, дәрәси нә чүр баша дүшдүкләрини өйрәнмәйә чалышыр. Бу чүр мүшаһидәләр әсасында шакирдләрин билийинә гиймәт вермәк мүмкүн олмаса дә шакирдләрин билийи һаггында муәллимдә әмәлә кәлән тәсәввүр дәигиләшдирилир, шакирдә дүзкүн гиймәт вермәк үчүн бу имкандан дә истифадә олунур.

2. ТӘЛИМ МҮВӘФФӘГИЯӘТИНИН ГИЯМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Тәлим мувәффәгийәтинин об'ектив вә әдаләтлә гиймәтләндирилмәси тәлим вә тәрбия чәһәтдән чох әһәмийәтлидир. Гиймәтләндирмәдә об'ективлик бүтүн шакирдләрә гаршы әйни тәләбкарлыгга ифадә олунмалыдыр. Шакирд һаггында габагчадан һазыр рә'йдә олмәра гәтиийән йол верилмәмәлидир. Билик, бачарыг вә вәрдишләри алаярымчыг, өтәри йохламаг вә яхуд йохламая верилән һәгиги тәләбләрә рияәт әтмәдән, ялынз шакирдләрин вердикләри чаваблары вә языларыны бири-бирилә муәһәзә әтмәк әсасында гиймәт вермәк дә об'ективлийә илдә олан һәрәкәтдир.

**Гиймәт вермәдә
нәзәрә алынған
чәһәтләр.**

Муәллим шакирдин тәлим мувәффәгийәтинин гиймәтләндирәркән онун билийини һәчмини, шүүрлулуғуну, шакирдин ону һәятә тәтбиг әдә билмәсини вә өз билийини ифадә әтмәк бачарыгын нәзәрә алмалыдыр.

Билийи һәчмини нәзәрә алмаг—шакирдин програм материалыны нә һәчмдә мәнмәсәдийини, чавабында програмын тәләб әтдийн билик, бачарыг вә вәрдишләри нечә әһәтә әтдийини нәзәрә алмаг дәмәкдир.

Билийи шүүрлулуғуну нәзәрә алмаг—шакирдин өз чавабында сәбәб вә нәтичә алағәләрини дүзкүн изаһ әдә билмәси, һәһун вә һәһунауғунлуғлары сүбүт әдә билмәси, китабда олмаян мисалларла әсәсләндирмагы бачармасы, фикрини инамлә ифадә әтмәси дәмәкдир.

Билийи тәтбиг әдә билмәсини нәзәрә алмаг—тәләб олунған тәчрүби вә әмәли ишләри ичра әтмәси, нәзәри биликләрини тәтбиги йолларыны билмәси дәмәкдир.

Билийи ифадә олунмасыны нәзәрә алмаг исә шакирдин өз билийини нә дәрәчәдә әдәби дилдә, рәван, сәлис изаһ әдә билмәсини мүйәйән әтмәк дәмәкдир.

Булардан алава шакирдләрин билийинә гиймәт верәркән һәр фәнни спесифик хусусийәтләриндән доған тәләбләри дә нәзәрә сахламаг лазымдыр. Мәсәлән, риязийәт үзрә шакирдләрин шифаһи һесаблама вәрдишләрини, мәсәлә һәлл әтмәклә әдә әтдийн бачарыг вә вәрдишләри, чография үзрә хәритәдән исти-

фадә этмәк бачарыгларыны мухталиф чографи факторлар ара-сындагы фәргләри баша дүшмәсини вә с. нәзәрә алмалыдыр.

Шакирдләрин билийнә гиймәт верәркән онларын нөгсанла-рыны йох этмәләринә даир көстәришләр дә верилмәси мәсләһәт-дир. Гиймәт верәркән нә «хәсислийә», нә дә «алачыглыга» йол вермәк ләзымдыр, йә'ни сүн'и сурәтдә гиймәти вә ашагы салмаг, нә дә шиширтмәк олар, чүнки гиймәти әдаләтсиз ашагы салынан шакирдләрдә вәзифәләринә гаршы союглуг әмәлә кәлә биләр; гиймәт шишдирилдикдә исе мәктәб рәһбәрләриндә вә ата-аналардә архайынчылыг әмәлә кәлә биләр, онлар шакирдин әсл мүнәффәгийәти һаггында яныш фикирдә ола биләрләр. Ша-кирдләрин өзләриндә исе шиширилмиш гиймәтләр тәлимә гар-шы мәсу'улийәтсизлик ярадар, өзләри үзәриндә, өз нөгсанлары-ны ләгв этмәк үзәриндә чалышмаг әзминнә зәифләдәр.

Гиймәтләрин мөарри. Совет мәктәпләриндә шакирдләрин мүнәффә-гийәтләринин гиймәтләндирмәк үчүн беш бал

гиймәти гәбул әдилмишдир: 5, 4, 3, 2, 1.

Бүтүн фәниләр үзрә шакирдләрин билийнә верилән гиймәт-ләр ашагыдакы үмүми тәләпләри нәзәрә алмагла мүййәнләш-дирилр:

«5», шакирдә о заман верилр ки, о, програмдакы бүтүн тәд-рис материалларыны дәриндән билсин, мөһкәм мәнмәсәйиб ә'ла баша дүшсүн, програм даирәсиндә олан суаллара дүшүнчәли, дүрүст вә гәт'и чаваб версин, мухталиф тәчрүбә мәшгәләләриндә алдыгы билдикдән мүстәгилл истифада әтмәйи бачарсын, шифаһи чавабларында вә язы ишләриндә әләби дилдән дүзкүн истифада әтмәклә һеч бир сәһв бурахмасын.

«4», шакирдә о заман верилр ки, о, тәләб олуан бүтүн про-грам материалыны билсин, бу материалы мөһкәм мәнмәсәйиб яхшы баша дүшсүн, програм чәрчивәсиндә олан суаллара чәтин-лик чәкмәдән чаваб версин, алдыгы билийнә тәчрүбә мәшгәләлә-риндә тәтбиг әтмәйи бачарсын, шифаһи чавабларында кобуд сәһвләр бурахмайыб әләби дилдән истифада әтсин, язы ишлә-риндә әбәмийәтсиз сәһвләр бурахсын.

«3», шакирдә о заман верилр ки, о, програмда олан тәдريس материалыны, әсас әтибарыла, билсин вә бу билийнә тәчрүбәдә тәтбиг әдәркән гаршысына чыхан бә'зи чәтинликләри мүнәллимин йүнкүл көмәйи вәситәсилә арадан галдырсын. Белә шакирд шифаһи чаваб вериркән материалын изаһ әдилмәсиндә вә нитг гурулушунда сәһвләр бурахыр, язы ишиндә дә сәһвләрә йол верир.

«2», әлә шакирдә верилр ки, о, програм материалынын чоһ һиссәсини билмәсин, ялныз мүнәллимин ярымчы суалларына пнамсыз чаваб версин вә язы ишиндә чоһлу кобуд сәһвләр бурах-сын.

«1», әлә шакирдә верилр ки, о, програм даирәсиндә кечил-миш дәрәс материалыны гәтийән билмәсин.

Ана дили вә риязийят үчүн шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә даир верилән гиймәт нормалары Маариф Назир-лийә тәрәфиндән мүййәнләшдирилмишдир ки, булар хүсуси методикаларда шәрһ әдилр.

Шакирдләрә верилән күндәлик гиймәтләр әсасында она рүб-лик гиймәтләр, рүблүк гиймәтләр әсасында исе иллик гиймәтләр чыхарылыр.

Рүблүк гиймәтләри вә дәрәс илийин сонунда екун гиймәтлә-рини мүййән әдиркән орта һесабла чыхарылан нәтичәләрдән истифада олунамасына йол верилмәмәлидир. Екун гиймәтини чы-хәрәркән шакирдин алдыгы гиймәтләрин нечә инкишаф әтмәси, онун ираәләмәси вә я кери кетмәси, бу гиймәтләрин рүб вә ил ахырындакы вәзийәти нәзәрә алынамалыдыр.

Рүблүк гиймәтләрин дүзкүн чыхарылмасы үчүн рүб әрзиндә шакирдин һәмни фәни үзрә ән азы 4—5 гиймәти олмасы ләзым-дыр. Она көрә рүб әрзиндә билик, вәрдиш вә бачарыгларынын мүн-тәзәм йохланылмасына, шакирдләрин мүнәтәзәм гиймәтләндирил-мәсинә хүсуси фикир вермәк ләзымдыр.

3. СИНИФДӘН-СИНОӘ КӨЧҮРМӘ ВӘ ИМТАҤАНЛАР ҺАГГЫНДА

Мәктәпләримиздә билийн чари һесаба алынмасы вә гиймәт-ләндирилмәсинин кет-кәдә тәкмилләшдирилмәси, IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә көчүрмә имтаһанларынын тамамилә ләгв әдил-мәси үчүн VII вә X синифләрдә исе хейли азалдылмасы үчүн әлверилмиш зәмин яратылмишдыр.

IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә шакирдләрин синифдән-синифә көчүрүлмәси чари һесаба алма әсасында шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән гиймәтләрә әсасән һәлл әдилр.

Синифдән-синифә көчүрмә һаггында мәсәлә һәлл әдиләркән, бу синифләрдә шакирдләрин, рәсм, нәгмә вә бәдән тәрбийәсиндән алдыглары гиймәтләрдән башга, тәдريس планындакы һәр бир фәни үзрә алдыглары гиймәтләр нәзәрә алыныр. Һәмни фәни-ләрдән гиймәтләри 3 вә 3-дән юхары олан шакирдләр ираики синифә көчүрүлүрләр. Һәмни фәниләрдән бир вә я икиси үзрә иллик гиймәти гейри-мүнәффәг олан шакирдләрә, бүтүн програм вә я айры-айры бәһсләр үзрә ий тәдريس тапшырыглары верилр.

Үч вә даһа чоһ фәнидән иллик гиймәти гейри-мүнәффәг олан шакирдләр икинчи ил зийи синифдә сахланылар.

VII вә X синифләрдә шакирдләрин имтаһанлара бурахыл-масы һаггында педагожи шуранын гәрары имтаһанларын баш-ланылмасына 3 күн галмыш, шакирдләрин вә онларын валидейн-ләринин нәзәринә чатдырылыр. Галан синифләрдә педагожи шуранын гәрары шакирдләрә вә онларын валидейнләринә, мәк-тәпләр яй тә'гилләринә бурахыларкән хәбәр верилр.

VII вә X синифләрдә шакирдләр бүтүн охудуглары фәниләр-дән йох, ән әсаслыларындан имтаһан верилрәр. Бу фәниләр Ма-

әриф Назирлиһи тәрәфиндән мүйһән эдилір. 1958-чи ил гәрәри үзрә VII синифләрдә ил имтаһанлары ана дилиндән (язылы вә шифаһи), рус дилиндән (язылы), һесабла бирликдә чәбрдән (язылы) апарылыр (чәми—4 имтаһан).

X синифләрдә исе камал аттестаты имтаһанларына одәбийят (язылы—ишә), рус дили (язылы—ифәдә), чәбр, һәндәсә, физика, кимя, ССРИ тарихи вә харичи дил (һамысы шифаһи) дахил эдилмишир (чәми—8 имтаһан). Ердә галан фәһләр үзрә гиймәтләр, синифдән синифә көчүрүләндә олдуғу кими, иллик мүйәффәғийят әсасында мүйһән эдилір.

Камал аттестаты имтаһанларындан мөгсәд шакирдләрин орта мәктәбдә алдығлары билликләрин долғун вә мөһкәм олмасына даһа әсәслы шәкилдә мүйһән этмәкдир.

Шакирдләрин имтаһана бурахылмасы үчүн сон рүбүн ахырында VII вә X синифләрин шакирдләринә синиф рәйбәрләри әхләғ үзрә, мүүәллимләр исе (һәр бири вә фәниндән) тәдрис илинин ахырынадәк әлдә этдикләри һәгиги билликләринә иллик гиймәт верилрәр. Бу иллик гиймәтләр вериләркән шакирдләрин тәдрис илинин бүтүн рүбләриндә алдығлары гиймәтләр нәзәрә алыныр.

Мәктәбин педагожи шурасы VII вә X синиф шакирдләринки әхләғ вә мүйәффәғийят гиймәтләрини мұзакирә эдир вә ону имтаһана бурахмағ мәсәләсини һалл эдир.

Педагожи шуранын гәрәри мүйәфиг протокола язылыр вә имтаһана бурахылмамаға даир гәрар әтрафлы сурәтдә әсәсландырылыр.

VII синифләрдә бурахылыш имтаһанларына нәғмә, рәсм вә бәдән тәрбийәсиндән алдығы гиймәтләрдән асылы олмаарағ, бүтүн фәһиләрдән мүйәффәғ олан вә бу фәһиләрдән икисиндән артығ гейри-мүйәффәғ гиймәти олмаян шакирдләр бурахылыр. Шакирд «2» гиймәт алдығы фәһиләрдән исе пайызда августун 20-дән 25-дәк имтаһан верир.

VII синиф шакирдләри тәдрис илинин бүтүн рүбләриндә тәдрис планындакы әсәс фәһиләрдән «3»-дән ашағы гиймәт алмамышларса, мұстәсна һаллардә, хәсталикләринә керә, мүйәличә мүүәссәләринин, мәктәб һәкимнини вә педагожи шуранын мүйәфиг гәрәри илә, мәктәб директорунун тәғдим и үзрә район ХМШ мұдиринин әмрилә бурахылыш имтаһанларындан азад әдилә биләрләр. Бу һалда еддилик мәктәби битирмәк һагғында шәһәдәтнамә шакирдләрин иллик гиймәтләринә әсәсән верилр.

Камал аттестаты имтаһанларына орта мәктәб курсуну кечмиш вә X синифдә бүтүн әсәс фәһиләрин һәр бириндән иллик гиймәти «3»-дән ашағы олмаян, әхләғдан исе «5» гиймәти олан шакирдләр бурахылыр.

Мәктәбин педагожи шурасына, әхләғдан «5» гиймәт алыб мәктәбин тәдрис планындакы әсәс фәһиләрин ән чоһу икисиндән «3»-дән ашағы гиймәт алан шакирдләри, айры-айры үзүрлү һалларда камал аттестаты имтаһанларына бурахмағ һүгүгү вери-

лр. һәмни шакирдләр бу фәһиләрдән пайызда имтаһан верилрәр.

Имтаһанлары комиссия гәбул эдир. Шифаһи имтаһанлар билетләрдә верилр. Язылы имтаһанларын мәтни вә мөвзулары Маариф Назирлиһи тәрәфиндән көндәрилр.

Камал аттестаты ялыз ә'лә әхләғы олан вә аттестата язылан фәһиләрин һамысындан ән азы «3» гиймәт аланларә верилә биләр.

Камал аттестаты имтаһанларыны вермиш шәхсләр орта үмүми тәһсил мәктәбини гуртармыш һесаб эдилрләр вә имтаһан комиссиясы протоколуна әсәсән мәктәб педагожи шурасынын чыхардығы гәрар үзрә камал аттестаты алырлар. Камал аттестатына мәктәбин идректору, тәдрис һиссә мұдир вә мүүәллимләр имза эдилрәр.

Орта мәктәби битирәркән көркәмли мүйәффәғийятләр көстәриб, ә'лә әхләғы вә орта мәктәбин тәдрис планындакы бүтүн әсәс фәһиләрдән екун гиймәтләри «5» олан шакирдләри мәктәбин педагожи шурасы гызыл медалла тәлтиф олунмаға тәғдим эдир.

Орта мәктәби битирәркән йүксәк мүйәффәғийятләр көстәриб ә'лә әхләғы олан вә тәдрис планындакы әсәс фәһиләрин үчүндән екун гиймәтләри «4» олан, тәдрис планындакы бүтүн галан әсәс фәһиләрдән исе екун гиймәтләри «5» олан шакирдләр күмүш медалла тәлтиф олунмаға тәғдим эдилрләр, ләкин «4» гиймәт алдығлары үч фәһиә ана дили вә рус дили дахил олмамалыдыр.

Орта мәктәби битирәркән бөйүк мүйәффәғийят көстәриб, ә'лә әхләғы вә тәдрис планындакы бүтүн әсәс фәһиләрдән екун гиймәтләри «5» олан вә рус мәктәбләриндә ялыз рус дилиндән «4» гиймәт алан шакирдләр дә күмүш медалла тәлтиф олунмаға тәғдим эдилрләр.

Гызыл вә күмүш медалларын верилмәсини мәктәб директорунун тәғдим этдий мүйәфиг материаллар әсасында Нахчыван МССР Маариф Назирлиһи вә МДГВ ХМШ-си, Бақы ХМШ-си вә Азәрбайчан ССР Маариф Назирлиһи һалл эдир.

Гызыл вә я күмүш медалла тәлтиф олунмуш шәхсләрә хүсуси формада камал аттестатлары верилр.

МҮНДЭРИЧАТ
ПЕДАГОГИКАНЫН ҮМУМИ ЭСАСЛАРЫ

Сөһ.

I фәсил. Педагогиканын мөвзуу вә үсулу	3—15
1. Педагогиканын мөвзуу	3
2. Совет педагогика элминин фәлсәфи эсаслары	10
3. Совет педагогикасынын мәнбәләри	12
4. Педагогик эмләр системн	13
5. Педагогиканын башга эмләрә элагәси	14
II фәсил. Коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә нәзиғәләри	16—26
III фәсил. Ушағларын инкишафы вә яш хусусийәтләри	27—46
1. Ушағларын инкишафында ирсийәт, мүнит вә тәрбийәнин ролу һаггында буржуа нәзәрийәләринин тәғиди	27
2. Ирсийәт, мүнит вә тәрбийәнин ролу һаггында марксизм-ленинизм нәзәрийәси	31
3. Шакирдларын яш хусусийәтләри	35
4. Шакирдларын фәрди хусусийәтләри	45
IV фәсил. ССРИ-дә халғ маариф системн	47—61
1. Халғ маариф системинин дәвләт гурулушу илә элагәси	47
2. ССРИ-дә халғ маариф системинин принципләри	49
3. ССРИ-нин халғ маариф системинә дахил олая эсас мүәссәләр	54

ТӘЛИМ НӘЗӘРИЙӘСИ

V фәсил. Тәлим процесинин мәһинийәти	62—73
VI фәсил. Тәлимни принципләри	74—91
VII фәсил. Совет мәктәбиндә үмуми вә политехник тәһсилни мәзмуну	92—116
1. Тәһсилни мәзмуну һаггында үмуми әһәмиш	92
2. Тәһсилни планы	99
3. Тәһсилни программалары	101
4. Дәресләр	106
5. Тәлим фәннәләринин сәһийәси	107
VIII фәсил. Совет мәктәбиндә тәлим ишәринини тәшкили	117—133
1. Тәлим ишәринини тәшкили формаларынын инкишафына дәир	117
2. Дәрс, совет мәктәбләриндә тәлим ишләри тәшкилинин эсас формасыдыр	120

3. Дәрсий әсәс типләри вә һәр типни гурулушу	122
4. Мүәллимин дәрс һазирлашмасы	125
5. Дәрсни кәдиши	128
6. Шакирдларын эвдә тәлим ишләри	131
7. Мүәллимин әйри-әйри шакирдларә эләвә ишләмәси	132

IX фәсил. Тәлим үсуллари 134—171

1. Тәлим үсуллари һаггында әһәмиш	134
2. Мүәллимин шәрһи	136
3. Мүәһибә	144
4. Иллүстрасия вә демонстрасия	149
5. Экскурсиялар	153
6. Лаборатор вә практик мәшғәләләр	156
7. Чалышмалар	160
8. Дәрслик вә китаб үзәриндә иш	165

X фәсил. Политехник тәлимни системн вә йоллары 172—186

XI фәсил. Мүәффәғийәтнин һесаби алынмасы вә гиймәтләндирилмәси 187—197

1. Тәлим мүәффәғийәтнин йохланмасы	187
2. Тәлим мүәффәғийәтнини гиймәтләндирилмәси	193
3. Синифдән-синифә көчүрмә вә имтаһанлар һаггында	195

Мәс'ул редактору: *М. Мурадханов*

Дүзәлиш

Сәһифә	Сәтр	Кетмишдир	Охунвалыдыр
102	ашагыдан 5	IV—X	IV—IX
•	•	35 һәфтә	35 һәфтәдир
187	ашагыдан 18	35 һәфтәси	34 һәфтәси
187	ашагыдан 13	сәһләрни әтмәк	сәһләрни әдир

Сифарш 207.

Техредактору: *М. Гәсәнов*

Корректору: *С. Шукүров*

Чала нызаланмыш 28/VI.1958 Кагыз форматы 60×92^{1/2}₁₀₀. Чап вараги 12.
Уч.-нәшр. вәрәги 13,5 ФГ 1170г. Сифарш 207. Тиражи 2000.
Гыймати 5 м. 90 г.

Азәрбайжан ССР Мәдәнийләт Назирлигинин «Гызыл Шәрг» мәтбәәси.
Бакы, һәзи Асламов күчәси, 80.

1952
455

5 м. 90 г.

М. Мехтизаде, М. Мурадханов,
Т. Эфендиев, И. Велиханлы

ПЕДАГОГИКА

1 часть

Учебник для педвузов

Издательство АПИ-им. В. И. Ленина

Баку — 1958.